

І. Аросеніус. Зима у Вестер'етланді.

ВІЛЛІ ВАЛЬФРІДССОН

БРОДЯГА

РОМАН
(СТОРІНКИ З ЖИТТЯ)

„ПОЕТ“

Сіра ковдра на нарах у протилежному кутку помалу зсунулась убік, і з-під неї визирнуло бородате обличчя з бульбавим носом та хитро примруженими очима.

Ще не пробуркавшись зі сну, я підвівся й відкинув з чола волосся. Крізь загразоване вікно світило сонце, але його проміння не досягало мого похмурого кутка. За дверима в коридорі пролунали кроки, хтось обурено крикнув. Потім запала така глибока тиша, що в мене тривожно закалатало серце.

Невже вони забули про мене? Що, як я

ніколи не вийду звідси? Боже, і чого мене занесло сюди!

Я сидів у камері поліцейського відділку на Естра-Гамнгатан¹ у Гетеборзі і сидів там з власної волі.

Був липневий ранок 1922 року. Вчора цілісний день лив, як з відра, дощ, і я, бездомний бродяга, не знаючи, куди подітися, пізно ввечері зайшов до поліцейського відділку й попросився на ніч. Мене прийняв старший поліцейський. Він довго тлумачив мені шведський закон про бродяжництво і пообіцяв у недалекому майбутньому прийнятний відпочинок у каторжній в'язниці на озері

¹ Гатан — вулиця (швед.).

Свартше, якщо, мовляв, я не підшукаю собі роботи й не осяду на одному місці.

Я даремно виправдувався, даремно посилався на страшенно скрутний час, на те, що тиждень тому в мене скінчилися гроші і що взагалі таких безробітних, як я, — десятки тисяч. Поліцай порадив мені заткнути пельку, і я послухався його мудрого слова. Моя покірливість подіяла на нього, він подобришав, звелів мені залишити краватку і пасок та показати якийсь документ, що засвідчив би мою особу.

У куртці в мене лежав демобілізаційний квиток: я витяг його і подав поліцаєві. Там було зазначено, що я цієї весни залишив службу в музичному взводі 17-го піхотного полку і за час служби «не виявив особливого старання». Це була найгірша з усіх можливих атестацій, і поліцай, котрий, як він сказав, сам колись був єфрейтором у Квіберзі, знову насупився, бо ж виходило, що я таки справді шалапут. Однак після недовгих переговорів він устав, провів мене до камери, шпурнув мені згорнуту ковдру і не дуже ласкаво побажав доброї ночі.

Тиждень тому мені довелося піти з готелю на Постгатан, в якому я мешкав, відколи залишив полк, і тепер у мене не було ніякого притулку. Кілька ночей підряд я трохи підробляв тим, що чергував у пожежній охороні, а відпочити не мав де і зовсім знемігся. Зітхнувши, я опустився на тюремні нари і миттю заснув.

Спав я, мов убитий, і тепер, прокинувшись, не відразу збагнув, де це я опинився.

Привітні очі бороданя в протилежному кутку камери уважно стежили за мною. Моєму сусідові було років п'ятдесят. Я, певно, таки міцно спав, бо навіть не почув, коли він прийшов.

— О, продер очі, сплюх, — мовив він. — Лежав, як мертвий, коли я прибув уночі. Безробітний, еге ж? Бачу, бачу. Нема в тебе гарту, анітрохи нема. Певно, ти з тих, що краще помруть з голоду, аніж поцуплять щось душі на заживок, га? Ох, треба розім'ятися. Коли живеш у готелі, то годиться зранку робити зарядку. Бр-р-р! Щось я закоцюб. Нині, здається, надворі сонце. А тут, у буцегарні, завжди сутінь. А не завадило б трохи сонця!

З цими словами він підвівся і пройшовся по камері. Я боровся зі сном і міркував собі, що коли зважити на те, з ким я ночував, то я кочуся на суспільне дно, де, як і багато інших пролетарів, рано чи пізно мушу опинитися. Мій сусід був обшарпаний і страшенно брудний, проте мав ласкаві очі, а в його бородатому обличчі було щось дитяче. І це сподобалося мені.

На одному ослинчику лежав клунок. Бородань розв'язав його, дістав кусник ковбаси

та хлібець і по-братньому поділився зі мною. Я давно вже ріски не мав у роті і накинувся на їжу так покладливо, що бородань здивувався. Він довго не зводив з мене приятного погляду й задумливо хитав головою.

— Ну й молодець! Ти завжди такий ненажера, чи збіса зголоднів? — врешті спитав він, жуючи. — Голод, хлопче, то безглуздя. На світі ж до дідька їжі. І людей, що обжираються до смерті, набагато більше, ніж тих, що вмирають з голоду. Ти такого не чув? Але треба, голубе, самому дбати за себе, а не чекати, що смажені куріпки летітимуть тобі до рота. Піднімись сходами до дверей, натисни пальцем на дзвоника і: «Ласкава пані, гарна та пишна! Пожальйте нещасного, допоможіть йому!» Вклонися низенько, спина тобі не вклякне, розшаркайся, зітхни, покажи, який ти покірний. Учора я обідав аж чотири рази: у Васастаді, на Седра-Веген і на самому Авеню. Аристократія, консулші... А які млинці, рулети з яловичини, драглі! О господи, дати тобі ще трохи? Ти вже все ум'яв?

Я схопив шматочок ковбаси, який він простягнув мені. Розповідь про такі бенкети здавалась мені казкою. Два дні тому я випив кави на останні ере¹, і відтоді мої кишенькі та шлунок були порожні. Щоправда, вчора, йдучи по Чіркогатан, я вгледів у канаві біля собору шматок сухаря. Він був так близько, що його можна дістати рукою, отож я тупцював коло знахідки, аж доки не влучив миті, коли мене ніхто не бачив. Тоді нахилився й схопив сухаря.

А цей голодранець теревенить про таку розкіш і ставиться до мене з добродушною зверхністю через те, що я неспроможний забезпечити себе найнеобхіднішим.

І я подумав — уже котрий раз, відколи пішов з армії! — що, мабуть, не здатен сам собі зарадити. Гроші, зароблені на військової службі, швидко розтанули, і я став бродягою без роботи й надії на майбутнє. В армії я хоч мав де спати і відчував під ногами твердий ґрунт. Тепер же моя карта бита, і годі сподіватися на щось краще.

Хоч як наполегливо шукав я роботи, хоч як багато канцелярій та бірж праці обійшов за ці тижні, все марно. Я був зайвий, так само, як десятки і сотні тисяч інших безробітних у світі, де людство спинилося на місці, де з усіх боків до тебе кричать оголошення: «Роботи немає».

Я пишався охайністю, до якої привчили мене в армії, але тепер від неї мало що залишилось. Штани, що вчора змокли на дощі, лежали на ослинчику пожмакані, витягнені на колінах, ніби глумилися з мого відчайдушного становища.

¹ Ере — дрібна шведська монета.

Бородань сказав, що надворі сьогодні сонячно й тепло, і він має намір залишити місто. Влітку, мовляв, він звичайно мандрує і радить мені брати з нього приклад.

Податися туди, де співають пташки й бувають квіти, де шумлять ліси і пахнуть сіном стодоли! Тихі стежки й озера — то влітку така розкіш, що годі знайти слів, аби як слід описати її!

— Хіба ж не дурість тинятися без діла в місті, коли круг тебе на тисячі миль тягнуться дороги! — сказав він. І раптом змінив тон і глузливо вклонився. — Ласкаво просимо, пане начальнику! — То заскрипів засув і до камери зазирнув похмурий поліцай. — Дякую за ночівлю. Мене ніхто не питав? Ні? Не дзвонила консульша, щоб я завітав на сніданок?

— Виспалися? — буркнув поліцай.

— Анітрохи, начальнику. Тут хоч коли-небудь провітрюють?

Поліцай загадав нам прибрати після себе нари. Я взяв ковдру і старанно згорнув її. Бородань скинув на мене оком, і в його погляді я прочитав: «Я так і думав, що ти добрий лакуза». Я відчув, що червонію, і мені страшенно закортіло удати з себе такого самого безжурного, як цей старий волоцюга. Проте я не зміг. Я звик до військової покорі і до паличної дисципліни, мене навчено беззаперечно слухатися всіх тих, хто носив мундир і через це мав силу як завгодно повернути мою долю.

А після того, як я протинявся не один тиждень у Гетеборзі, то звик коритися й усім цивільним, що стояли в житті вище за мене. А за викинутого з суспільства бродягу вище стояли геть усі, хто мав роботу й зв'язки з суспільством.

Тим часом мій сусід зав'язав свого клунка. Черговий відступив убік, випускаючи його, потім завів мене до службової кімнати, де вчорашній непривітний старший поліцай сидів, схилившись над газетою. Крізь вікно зазірало сонце, і над дахами будинків навколо Густав Адольфсторгет¹ я побачив блакитне небо. З кутка на мене лупнула очима величезна вівчарка й загарчала. На ослоні біля самих дверей сиділи двоє обідраних хлопців і явно п'яна жінка, що дурнуватو хихотіла й грайливо погладжувала потерту сумочку в себе на колінах.

Я згадав фільм «Знедолені», що його бачив кілька років тому, і подумав, у який розпач упав би мій дід, коли б побачив мене тут або міг здогадатися, в якому товаристві я опинився.

Старший поліцай, позіхаючи, підвівся. Він був кремезний, товстий, подвійне підборіддя його тремтіло, рідке волосся було заче-

сане прямим проділом на маківку, вкриту лупою. Навіть не глянувши на мене, він дістав з шухляди мій пасок і краватку, показав рукою на двері і мовив:

— Знаєте, що на вас чекає, коли ви не подбаєте про те, щоб знайти роботу й постійне житло? Робота в каменярнях на озері Свартше — ось чого заслуговують такі людиці. Був у армії і не хотів шануватися! Ну хіба ж не луципер ти після цього?

Вдзовж Авеню виблискували проти сонця вікна аристократичних будинків. Поволі чвалаючи вгору в напрямку Лоренсберга, я чомусь згадав, що позавчора мені сповнилося дев'ятнадцять років. День народження не відрізнявся від попередніх моїх голодних днів. До світанку я чергував у пожежній охороні, потім кілька годин поспав на газеті в парку Слотсског.

Та все одно то був щасливий день.

В редакції «Ню тід» на Йернторгет привітала секретарка вручила мені чек на п'ять крон. На чекові значилося: «Гонорар за новелу». Це був мій перший гонорар. Я записався й почав уже мріяти, що в майбутньому стану письменником і не ходитиму по місту голодний та безпритульний.

Останніми тижнями, після довгої перерви, я почав писати. Одного разу я зайшов до редакції міської вечірньої газети на Постгатан й спитав вахтера, як знайти працівника, що готує недільні додатки до газети. Вахтер направив мене до життєрадісного чоловічка, але той, на жаль, уже був забезпечений матеріалом на цілий рік. Проте газета щодня друкувала ще й коротеньку новелу, і чоловічок порадив спробувати щастя в його колеги, який вів цей відділ.

Я ще не мав тоді такої новели, але відразу послуховався поради. Починаючи з другого дня, я енергійно атакував газету своїми творами, які регулярно вкидав до поштової скриньки редакції і так само регулярно отримував назад на адресу: «Кіоск біля Великого театру». Того ранку дівчина в кіоску передала мені брунатний конверт з написом «Гетеборгс Тіднінген». Після цих постійних невдач я почав дуже сумніватися в своєму письменницькому хисті, і навіть гонорар з «Ню тід» ненадовго заспокоїв мене.

Може, редактор газети «Ню тід» підписав чек тільки тому, що пожалів мене? Він спитав, як я живу, і я сказав йому, що не маю роботи. Адже новелу не опубліковано. Ні, не судилося мені стати письменником. Прикро було так думати, однак нічого не вдієш.

Я розумів, що новели, які я вкидав до поштової скриньки «Гетеборгс Тіднінген» написані незграбно, що я погано знаю тему, на яку пишу, і не маю літературного хисту.

¹ Торгет — шведською мовою майдан.

Дарма я так мріяв у попередні роки про письменницьку працю — я був нездібний до неї і більше не міг тішити себе якимись надіями на майбутнє.

Не тільки страшне безробіття спричинилось до того, що я не знаходив роботи там, де її шукав. На кількох підприємствах, куди я заходив, не відмовляли відразу, а питали, що я вмію робити і де працював раніше. Що вмію? Нічого, що згодилося б у цивільному житті. Де був? У армії.

— Тоді ви нам не підходите, — казали мені і зневажливо знизували плечима.

Дні збігали повільно і були для мене довгі та гіркі. Доки я мав чим платити за кімнату в готелі, то було ще нічого. Тепер же я ставав дедалі неохайніший і брудніший: сорочка невивпрана, костюм пом'ятий. Та ще й до всього про мою біду мали скоро дізнатися на селі, де жили мої дід та баба. Якось на вокзалі я несподівано помітив Ельну Релігс — свою землячку, — і хоч миттю ушився, аби не вітатися з нею, проте був певен, що вона впізнала мене. Ельна, звичайно, поспішить сповістити додому, що я вештаюся без діла в Гетеборзі. «Цього й слід було чекати від шевцевого Юнатана», — напише вона.

На Авеню панувала звичайна ранкова тиша. Коли-не-коли проїжджала машина, та й перехожих теж було мало. Декого з них я впізнавав — вони тинялися по місту щоночі: безробітні, сутенери, торговці власними жінками, жебраки. І хоч як мені давалася взнаки самотність, хоч як хотілося з кимось погомоніти, але знайомства з ними я старанно уникав. Та й мого товариства ніхто не шукав.

Ці бувалі нічні волоцюги вважали мене за селяка і наївного простака. В їхніх очах я був шмаркач, не здатний на ризик. І, щоб не зустрічати їх, я здебільшого коротав ночі на безлюдних вулицях поблизу Скансторгет або в Газі.

Я завернув на південь по Вікторіагатан. Рідко коли я почувався таким нещасним, як того ранку. Навколо буяла така краса, і я, молодий, мав би бути щасливий та веселий. Деревка стояли в цвіті, а трава на клумбах поміж пішоходами та бруківкою яскріла соковитою зеленню. Вітрина ковбасні викликала в моїй уяві картину столу, заставленого наїдками, а запах з пекарні змусив мене забути про сором — я поклав собі зайти і впросити якусь булочку абошо.

Однак на східцях я спинився. Випросити? Ні. Краще вмерти з голоду. Або вкрасти. Що завгодно, тільки не жебрати!

У кишені в мене шелестіло вісім написаних від руки новел, крізь стерті підшви черевиків я відчував гаряче каміння. Мені здавалося, що перехожі скидають на мене зне-

важливим оком, а побачивши поліцая, що стояв на розі Гусаргатан, я аж здригнувся. Коли поліцей почав крутитись поблизу мене, я гулькнув у якийсь під'їзд і задля більшої безпеки почав підніматися сходами. Дразливий запах їжі, кави. Якби я лише міг! А чому б і ні?

Адже інші жебрають. З голоду мені помирати чи що?

І, сам не знаючи, як це сталося, я піднявся на третій поверх і натиснув на дзвінок біля дверей якоїсь квартири. Дзеленчання у коридорі привело мене до тьми. Першою моєю думкою було кинутися вниз. Та за дверима вже почувлися кроки, і я стрепенувся й тихенько повторив: «Ласкава пані, гарна та пишна...» Мені спала на думку порада бородатого бурлаки, що ночував зі мною в камері: «Вклонися низенько, покажи, який ти сумирний...»

— Ласкава пані... — почав я, коли відчинилися двері, і враз затнувся. На порозі стояла молода дівчина й зачудовано дивилась на мене. Я відчув, що червонію, і, запинаючись, спитав, чи тут мешкає Свенсон.

Дівчина похитала головою.

— Свенсон? Ні-і. Свенсон у цій квартирі не мешкає. А ви певні, що не переплутали адресу?

— Так. Хоч... може, він живе на Скансгатан? — пробурмотів я і кинувся вниз сходами.

Пригнічений, я поплентався далі містом, куди очі ведуть: по Алеї до Йєрнторгет, звідти по Ліннегатан до парку Слотсског і знов по Ліннегатан до площі. Звабливі гастрономи, розкішні овочеві крамниці, спокусливі вивіски кав'ярень. Часом у канаві я знаходив недокурки і жадібно затягався, не клопочучись тим, що його бозна-хто курив і я можу заразитися. Заразитися! Захворіти! Ха-ха-ха! Хіба мене це лякало? Адже я нікому не потрібен. Тільки й залишилось, що скласти зброю.

Навіщо жити? Нінащо.

Я намагався втішити себе тим, що не тільки я блукаю, не маючи притулку. По всьому світі були такі самі нещасні. Я був один з мільйонів. Кілька днів тому я довідувався у французького консула, чи не можна завербуватися до французького легіону. Та нікому, здавалося, не потрібний був нещасний музика.

— Будь ласка, їдьте хоч зараз до Франції. Але якогось місця в армії я вам обіцяти не можу. Хочете змарнувати п'ять років, то спробуйте, — сказав він.

Підшовши човгали по розпеченому сонцем асфальту Седра-Гамнгатан. Церква святої Крістіни, резиденція, біржа, позначені печаттю убогості будівлі Норстада. Тут є редакції газет, — та вони мені ні до чого, —

дешеві нічліги, понурі кав'ярні. Постгатан. Торггатан. Крунгусгатан.

— Агов! — почувся голос з темного під'їзду на Торггатан, коли я надумав знову спробувати попросити десь їсти. — Ти бродяга? Вільний птах? Маєш де жити?

Я похолов. От уклепався, — була моя перша думка: я гадав, що мене гукає поліцей. Але за мить заспокоївся. З темряви вийшов хлопець щонайбільше вісімнадцяти років. Він був досить пристойно одягнений: у темний костюм, брунатні черевики, ковбойку та картату кепку. В одній руці хлопець тримав пошарпану теку, а в другій — запалену сигарету.

— Так, — відповів я, коли він звернувся до мене вдруге. — Я безробітний. А ти?

— Авжеж, — сказав він. — Чого ж би інакше я опинився в Гетеборзі? Я збираюсь у Стокгольм, в Екен. Увечері вирушаю. Може, заскочимо щось ум'яти та й покуримо?

— Нема грошей, — сумно мовив я.

— Певне, що нема. Я запрошую, я й пригощаю, — сказав він. — Ти новенький, га? Не звик? Ходімо.

Ми пішли до найближчої кав'ярні — темного й понурого приміщення, проте мені воно здалося раєм. Кава, хліб, ціла сигарета і співрозмовник — що більше треба?

Мій знайомий не мав роботи, відколи скінчив школу, а проте не втрачав доброго гумору. Коли я піду з ним, він подбає, щоб я не знав ніякого лиха.

Він говорив дуже веломовно, потім розгорнув свою стареньку теку і витяг звідти паку надрукованих аркушів. Виявилось, що ті аркуші були його хлібом насущним; він запропонував мені стати компаньйоном і співпродавцем. Я взяв у нього папірця роздивитися. З одного боку на ньому великими літерами було надруковано:

«Допоможіть своїм нещасним братам!

Ціна — хто скільки дасть,
але не менше, як двадцять п'ять ере».

З другого боку був надрукований вірш.

— Це не жебри, а торгівля, — сказав він. — Збагнув? Ти собі дзвониш до квартири й мовчки подаєш вірша. Двадцять п'ять ере за один, га? Я надрукував їх цілу тисячу за вісім крон. Двісті п'ятдесят крон за вісім витрачених — це ж чудово! Збіса вигідно, га? І вірш гарний. Я сам його склав.

Далі він розповів, що випадково познайомився з шофером, який надвечір виїжджає, до Алінгсоса і обіцяв узяти його з собою. Якщо я хочу, то мені досить стати його компаньйоном і переді мною відкриється світ можливостей та пригод.

— Дурний будеш, коли не поїдеш зі мною, — вів далі він. — Що ти висидиш отут у місті? На селі принаймні є клуня, де мож-

на виспатися. Навіщо нам тут голодувати? Мені треба ще заскочити на часинку в одне місце, а потім ми зустрінемося, ну, скажімо, о другій. Тоді підемо до Малої Рогатки, знайдемо шофера і вирушимо в дорогу. То їдеш зі мною, га? Їдьмо! Сидіти тут дурне діло.

Я згодився і став читати вірша. Він починався такими сумними рядками:

Голодні ми, не маємо притулку,
Печалі знак не сходить нам з чола,
Серед чужих шукаєм порятунку,
В холодну ніч — хоч крихітку тепла.

Розлучившись з «поетом», я попрямував до вокзалу. Це був мій останній день у Гетеборзі. Думка, що я залишаю його, і тишила мене й хвилювала. Мій новий знайомий здавався бувалим хлопцем, і я сподівався від нього багато чого навчитися.

Переходячи через Естра-Гамнгатан, я скинув оком на червону табличку на поліцейському відділку й згадав минулу ніч. Так чи інакше, а я вважав, що маю дякувати долі, яка звела мене з «поетом». Мені страшно було навіть уявити собі, що б сталося, коли б довелося самому блукати по місту. Тепер я зустрів однолітка і повинен триматися його. Мені здавалось, що «поет» повівся люб'язно, хоч, може, трохи й настирливо.

В Алінгсосі, сказав він, ми тільки переночуємо. А рано-вранці вирушимо далі. Наша мета — Стокгольм. А чому б і ні? Я ладен був іти з ним куди завгодно.

На тихій Постгатан помітно було сліди нападу й кризи. Біля дверей численних маленьких готелів мляво тинялися люди. Двері багатьох комісійних крамниць були спокусливо розчинені, крамарі стояли на східцях, сонно дивилися перед себе на вулицю, марно чекаючи на покупців. На розі Гетгатан перед пивницею тупцяв старий броварник.

Я завернув ліворуч і пішов назад у напрямку Естра-Гамнгатан. Кафе «Амерікен Бар», «Стара корчма». Перед входом до корчми стовбичило кілька підлітків, явно сподіваючись, що хтось захоче пригостити їх тарілкою супу, а сам задовольниться тим наперстком горілки, що його дають до супу. Там же крутилося двоє обшарпаних п'яниць, хитаючись і репетуючи, але вони відразу щезли, як помітили поліцей.

Повія, яку я часто бачив, коли вештався вночі вулицями міста, вигулькнула з під'їзду з розчервленим обличчям і, голосно схлипуючи, стала обсмикуватися. В канаві перед молочною крамницею терлося дві чорні кішки, а худий миршавий собака підняв лапу на іржаву ринву.

Задуха. Сморід убогості.

Сонце пражить бруковані вулиці, вода в каналі вздовж Естра-Гамнгатан тьмяно ме-

рехтить. Я пройшов повз поліцейський відділок і крізь відчинене вікно побачив похмурого старшого поліцейя, що замкнув мене минулої ночі. Може, якби він тепер помітив мене, то здійснив би свою погрозу — забрав би до відділку і записав попередження? Я не знав, що таке робота в каменярях на Свартше, якою він мене лякав, проте відчував, що в цій карі, як і взагалі в примусовій праці, мусить бути щось жахливе, принизливе.

Я спинився під вивіскою готелю «Сконе-горт» і запалив недокурка, якого не скупив у кав'ярні на Торггтан. Тут, у цьому готелі, я мешкав ще два тижні тому, мав затишну кімнатку, прибрану й чисту. Та все одно мене пригнічувала самотність, до якої я не звик. В армії я завжди мав багато приятелів, а тут сидів одним один, як палець.

Покоївка з готелю, на яку я задивлявся, теж позирала на мене прихильно. Однак я ніколи не зважувався на більше, ніж погляд. Я завжди соромився дівчат, а тепер, до того ж, ще й не мав роботи. От якби я не був безробітний, ми могли б зійтися.

Я пішов далі вулицю, міркуючи, чи не зайти на пошту біля Дротнінгторгет і спитати про листа. Кілька тижнів тому я написав дідові, що покінчив з музикою і залишив місце з величезними черепашковими мілинами. В листі, написаному якомога оптимістичніше, я повідомив, що думаю найнятися сурмачем і каютним служником на один з кораблів шведсько-американської лінії: «Кунгсгольм» чи «Гріпсгольм».

Цікаво, що саме дідусь подумав, читаючи мого листа. Певне, що від такого, як я, цього й слід було сподіватися. Він ніколи не покладав на мене великих надій, а тепер ще, мабуть, і дізнався від Ельни Релігс, що я тиняюсь без роботи.

Однак на пошті листа не було.

Я сперся на конторку і трохи постояв, перш ніж знову вийти на сонце. Потім поплентався повз готелі «Еггерс» і «Палас» до Брунспарку. Над Густав-Адольфсторгет літав табунець голубів, двоє рибалок через поруччя вудили в каналі рибу. Над резиденцією тріпотів прапор, а вітри з гавані несли з собою запах моря та водоростей. Біля газетного стенду жваво сперечалися кілька нічних волоцюг. Їх я теж знав. Це були сутенери й ті, що торгували власними жінками. Як звикле, вони самовпевнено поглядали на мене, та я не брав того до серця. Хоч як мені було важко, я не опустився так низько, як вони: хай вони мали пристойний одяг і, певне, ще й гроші в кишені, проте, я не проміняв би свого становища на їхнє.

З дверей «Французького готелю» спокусливо пахло їжею. Чи матиму я колись гроші,

щоб сісти до накритого столу і поїсти та випити, чого сам забажаю?

У вітрині комісійної крамниці напроти готелю Армії Спасіння лежав гаманець. Я глянув на нього і відразу впізнав — то був мій гаманець.

Коли я зостався без притулку, то першого ж дня пішов по дрібних крамничках на Постгатан, маючи намір продати гаманця, що його я купив собі за вісім крон, як залишив армію. Та нікому не треба було гаманця. Врешті старенький чоловік, що торгував у цій крамниці, зглянувся на мене і купив його за сімдесят п'ять ере. Через два дні я зайшов до нього й запропонував кишенькового годинника, якого дістав у подарунок від дідуса, коли «вирушав у світ». Це була старовинна срібна цибулина, яку я соромився показувати товаришам і весь час, доки був у армії, тримав у себе в шафці.

Перш ніж продати годинника, я обходив з ним усі ломбарди: намагався заставити його. Та ніхто не хотів залишати годинника в себе, і кінець кінцем я продав його за дві з половиною крони.

Власне, те, що я продав годинника, не мало практичного значення. Але тепер я каюся і почував себе марнотратником. Я згадав, як урочисто дарував його мені дід. «Це знак, що ти вже дорослий», — сказав він мені. Тепер той годинник лежить у крамниці десь серед старого мотлоху. А може, його вже продано? Якщо я колись повернуся до Гетеборга і матиму гроші, то неодмінно викуплю свого годинника, як він ще лежатиме тут.

Якщо я колись повернуся... Певне, до того часу мине не один рік.

Я підійшов до пам'ятника Вадманові¹ й сів на підмурок. Однак, коли я сидів, мене огортав неспокій, тому я підвівся й поплентався далі. За годину я опинився на Торггтан, де мав зустрітись з «поетом». Хоч до умовленого часу було ще хвилин тридцять, мій майбутній друг уже чекав у під'їзді біля кав'ярні. Побачивши мене, він весело привітався; з усього було видно, що він у найкращому гуморі.

— Спершу нап'ємося кави й викуримо по сигареті. А тоді буде якраз пора йти до Малло Рогатки. Завтра в цей час ми вже подолаємо добрий шмат дороги до Стокгольма.

— В Екені тепер теж безробіття, — вів далі він у кав'ярні, вмошуючись біля столу з вищербленою мармуровою стільницею. — Чи ти, може, сподіваєшся, що на тебе там тільки й чекають? Ні, братику, роботи немає ніде. Ти, бачу, похнюпився, але так завжди буває з новачками, які не знають, звідки мо-

¹ Вадман Юхан Андерс (1777—1837)—шведський поет, представник реалізму в шведській літературі.

же подути вітер. Та нічого, звикнеш, ось уловимо рибки й заживем. Уяви собі: двісті п'ятдесят крон за вісім, га? Хіба поганий улов?

Він розповів, що родом з Фальчепінга, де його батько працює на залізниці. Якби він схотів, то повернувся б додому, оженився й не голодував би, та це його мало влаштувало. Видно було з усього, що він дивився на мандрівне життя, яке міг кинути, коли забажає, очима романтика, як на цікаву пригоду. Він велемовно запевняв мене, що зовсім не має наміру довіку тинятися дорогами. Колись і він осяде на місці: це буде заслужене й гідне завершення його мандрів.

Лихоліття мало турбувало його. Він був «поет» і дуже пишався цим.

— Умій зліпити до купи якусь дрібничку, віршика абощо, і гайда в дорогу, — казав він. — Основне напасти на вдаль думку... мати матеріал... Його конче треба мати, коли хочеш щось надряпати. А тепер ходімо до Малої Рогатки. За кілька годин будемо в Алінгсосі. Люди там гарні, зате лягаві препаскудні. Ось їде наш шофер. Добре, що забираємося звідси.

За хвилину я вже сидів у кузові, припало-му вугільною пилюкою, і трясся через Дротнінгторгет. Поряд зі мною дрімав «поет». Він ліниво розлігся на купі порожніх мішків, кадив сигаретою і, задоволений, мугикав собі якусь пісеньку. Під голову «поет» поклав свою стареньку теку з віршами. Він був у доброму гуморі і крикнув мені, що, коли нам щаститиме і ми подекуди під'їжджати мемо машиною, то за два тижні будемо в Стокгольмі.

А Стокгольм він знає, бував там не раз. Кращого за нього провідника мені й не знайти. Я притулювся спиною до кабінки і, зіщулюючись, дивився, як позад мене зникала Стамнгатан. Далі Ольскрукен, Редбергслід, Гамлестад. Позолочена верхівка Сканського лева блищала проти сонця, як останнє вітання з Гетеборга.

Я згадав про всі ті розчарування, що їх зазнав у цьому місті... Чи повернуся я ще колись сюди?

Біля столу зібралася вся сім'я і зацікавлено дивилася на мене. Я втупив очі у скатертину в голубу та білу крапку, щокимені пашіли, і страшенно хотілося втекти звідси. Хоч який я був голодний, смажена картопля з ковбасою застрявала мені в горлі; я насилу ковтав її. Ковбаса була пригоріла, картопля водява й несмачна, а молоко синовате й неапетитне.

Батько сім'ї співчутливо спитав, звідки я родом. Я відповів, що з Богусланда, і на мить одірвав очі від скатертини. Вбоге ку-

хонне начиння, плита, полиця з посудом, ящик на дрова, голубий буфет, а на ньому гіпсовий кіт і будильник.

Самі господарі теж мали нужденний вигляд. Батько — років п'ятдесяти, в робочому одязі, низенький на зріст, з сумним обличчям. Жінка — його віку, огрядна, з брезклим лицем і невиразними очима.

З двох дочок старша мала десь років вісімнадцять. Це була худорлява висока дівчина з вилицюватим обличчям, густо вкритим ластовинням. Молодша — трохи товстіша, з тугими грудьми, що випиналися під ситцевою сукнею. Руки в неї були в темних жовтячних плямах.

Коли я поглянув на цих людей, мені стало ще важче ковтати і так захотілося втекти, що я не міг більше витримати.

— Дякую, — сказав я, — дякую за обід. Щиро дякую.

— О, на здоров'я, — відповів батько. — Тепер багато безробітних, а особливо молодих. Не встигне вийти один, як приходить четверо, п'ятеро жебраків.

Безробітні. Жебраки. І я один з них. Я зиркнув на аркушик з написом «Допоможіть своїм нещасним братам» і збагнув, що цей віршик не вберіг мене від ганьби: мене все одно вважали за жебрака. Жебрак, ось хто я! Я втратив усякий сором і забув про гідність, що її, як завжди казали мені дід та баба, треба мати навіть у найтяжчі хвилини життя. Мій товариш так переконливо запевняв мене, що продаж віршів — аж ніяк не жебри, що я майже повірив йому.

Ні, це не так.

Я просто сховався за брехнею, за вигадкою, що я продавець і що той, хто жертвує двадцять п'ять ере за вірша, має від цього якусь втіху.

— Ще раз дякую! — повторив я і квапливо вийшов. Уперше в своєму житті я сидів за столом як жебрак і передчував, що це не востаннє. Господарі та їхні дочки зачудовано дивилися, як я кинувся до дверей. На східцях мене занудило, і я відчув, що зараз блюватиму.

Ні, міркував я, не вийде з мене справжнього жебрака, надто я чутливий. Адже я знав: їжа не йшла мені на душу не тільки через те, що кухня така нужденна, а господарі, хоч і прихильні до мене, такі занехаяні — на це я весь час намагався не зважати, хоч воно само впадало мені у вічі.

Річ у тім, що попри свою бідність, я залишався й досі марнословним. Я завжди був такий, а тепер, під час своїх поневірянь у Гетеборзі, став ще марнословніший. Найпалкіше за все я мріяв вибитись у люди, завести собі гарні меблі, мати вишукані речі й бувати в товаристві елегантних вдягнених людей. А сьогодні я принизився до того, що

їв жебраний хліб в оточенні, яке ненавидів, з людьми, що з ними, як мені здавалось, не мав ніякого спільного.

— От чортяка! — вилаявся мій товариш, що чекав мене на вулиці. — Я думав, що тебе зламав лягавий. А я вже продав перехожим кілька віршів. Небагато, десь п'ять чи шість.

Я покопався рукою в кишені і намацав п'ять монет по двадцять п'ять ере. Мені вдалося продати п'ять віршів, поки я зайшов до людей, що нагодували мене. І хоч мій товариш був не дуже вдоволений, мені такий зарібок здався не таким уже й малим.

В Алінгсосі «поет» уторгував чотири крони й сімдесят п'ять ере і заявив, що нам слід піти ще до літнього ресторану на околиці міста.

Судячи з усього, він був справжній хвалько, і хоч я добре усвідомлював, що залежу від нього, проте більше не захоплювався ним. Він був реаліст, без ніяких ілюзій, а я — мрійник, людина м'якої вдачі. Я розумів, що, окрім нашої «комерції», в нас мало спільного.

На землю спадав вечір — лагідний червневий вечір. З дачних садків повіяло пахощами троянд і бузку. З вікна долинув звук піаніно, дівочий голос заспівав пісню. Рядок різнобарвних ламп, які мерехтіли в присмерку, свідчив, що ми наближаємось до ресторану. «Поет» знайшов добрий спосіб поділити зону діяльності. За межу мав правити прохід між рядами столиків.

Я дивився на різнобарвні ліхтарі і не заперечував. Усе, що я досі робив, незважаючи на невдачу з обідом, давалося досить легко, а тепер мене паралізував страх. Ще перебуваючи в армії, я звик, що цивільні хлопці скидали на мене неприязним оком. Тепер я сам був цивільний, ніхто не міг здогадатися про моє минуле, та це мало допомагало. В ресторані було повно дівчат, і перед усіма ними я мав виставити себе жебраком.

Бродяга. Безробітний бурлака.

— Тепер до роботи. Затям собі — це останній шанс назбирати сьогодні ще кілька крон, — мовив «поет».

Він витяг паку віршів, зневажливо здвигнув плечима і залишив мене. За ресторан правила легка будівля з дерев'яним дахом і візерунчастими ґратами замість стін. Над входом мерехтів рядок різнобарвних ліхтарів. Серед зали, на маленькому помості, стояв хлопець, грав на мандоліні й співав «La paloma»¹. Навколо столиків із чашками кави та склянками лимонаду сиділи дівчата й хлопці. Вони весело сміялися. Мені стало ще відразніше, і я зупинився на вході. В ма-

товому світлі ламп я бачив обличчя юнаків і дівчат мого віку. Це була молодь, що мала роботу, домовку, одяг, гроші — тобто все те, чого бракувало мені. Я намагався присилувати себе думати, що коли час і умови поставили мене в таке незвичне середовище, то треба тільки звикнути до цього.

Врешті я таки увійшов, наблизився до веселої молодої пари і поклав на стіл вірша. Хлопець не звернув уваги ні на мене, ні на папірця. А дівчина глянула на мене й спитала:

— Ви безробітний? Не з нашого міста?

— Звісно, не з вашого, — понуро відповів я. — І ясно, що безробітний. Чи панна гадає, що я задля втіхи вештаюся тут?

— Що за проява! Ти прийшов сюди лаятися? Пришелепався та ще й норів показуєш, га?

— Цить, — мовила дівчина і вийняла двадцять п'ять ере. — Будь ласка. Бурлакувати не велика радість.

— Можливо, — погодився хлопець. — Ось тобі ще п'ятдесят ере від мене. Вірша нам не треба.

Я сховав монети і далі успішно обходив столики. Жебрати вже не здавалось мені такою мукою, і я з утіхою помітив, що зліший, ніж сам сподівався. Гроші, що бряжчали у мене в кишені, сповнювали мене радістю, немов скнару. Кінець кінцем життя жебрака, здається, простіше, ніж я собі уявляв.

— Стій! — раптом вигукнув чийсь владний голос. — Чуєш ти, шельмо! Хто дозволив тобі робити це?

Переді мною стояв поліцей — найтипівший провінційний лягавий. Пишні вуса, шолом, застебнутий мундир, збоку теліпається шабля. Пика червона і аж ніяк не розумні, якісь тьмяні колючі очі. Він заходився пояснювати, що ресторан — громадське місце і жебрати чи продавати в ньому товар суворо заборонено.

Закон про бродяжництво: «Жебрати і продавати товар...»

Я безпорадно озирнувся і помітив, як мій «поетичний» брат вислизнув з ресторану і зник на вулиці. Поліцей схопив мене за плече, і ми разом попрямували до посипаної жорсткою доріжки. Я уявив собі Свартше — виходить, грізне пророцтво старшого поліцей за Гетеборга має здійснитися.

Однак таке лихो мене не спіткало. Я переночував у поліцейській дільниці. Другого ранку мене покликали на допит до комісара, який щодо погроз нітрохи не поступався перед своїм гетеборзьким колегою.

Мені було наказано негайно покинути місто; якщо ж я не послухаюсь, може вийти зле. Після цього мене відпустили, і комісар пообіцяв мені дерев'яну клітку біля озера

¹ Голубка (ісп.).

Свартше, коли ще раз спіймає у межах свиста.

Перш ніж вирушити в дорогу, я довго стояв і міркував, куди б його податися. Не дуже хотілося повертатись назад до Гетеборга, і я поклав собі спробувати дістатися до Стокгольма. Після того, як я набрався стільки сорому, я міг і далі жебрати. Я був вільний і міг йти, куди хочу, ніщо не зв'язувало мене.

В садках співали пташки, пахнув бузок і ясно світило сонце, коли я залишав Алінгсос. «Поета», свого вчорашнього товариша, я більше ніколи не зустрічав.

А в моїй кишені лежала сотня його віршів, і це був увесь мій скарб.

Бабуся була маленька, згорблена, з рідким сивим волоссям, пов'язаним сатиною хусткою, з худими в синіх жилках руками і зморщеним лицем. На вигляд вона здавалась убогою, виснаженою і така була насправді. Зате її дешева ситцева сукня була чистенька і пахла милом, а впевнені рухи так пасували до обстави цієї гарно впорядкованої та охайної селянської кухні.

— Лишенько, які тяжкі часи. Видно, господь дуже прогнівався на людей, — казала бабуся, крутячись між плитою, вікном і буфетом; то помішає кашу в каструлі, то зірве сухий листок з фуксії, що стоїть на підвіконні, то розставить тарілки на столі. — Господь карає і справедливо карає, бо люди стали ой які грішні. Не так до церкви ходять, як колись, не читають божого слова. Хтось може й гадає, що не заслужив кари. Але в святому письмі сказано, що за наші гріхи бог карає дітей наших аж до третього коліна.

Вона тяжко зітхнула й глянула на мене лагідними очима. В кухні панував спокійний затишок, і я намагався відпочити тут душею. Та дарма. Я совався на рипучій дерев'яній канапі. Я й сам собі остогид, і все мені здавалось осоружним. Цілоденна дорога стомила мене: відколи я залишив поліцейський відділок в Алінгсосі, то не мав і ризику в роті, а тепер уже надходив вечір.

Протягом дня я не раз намірявся зайти до першої-ліпшої садиби, покласти на кухонний стіл вірша свого вчорашнього товариша-«поета» — ось вам, будь ласка. Читайте! Перед вами нещасний брат, що просить допомоги!

Та щоразу мені бракувало сміливості. Я знову переконався, що й досі надто чутливий і неспроможний давати собі раду. Від матері я успадкував соромливість, і тепер, коли хотів зайти в якийсь дім, те почуття охоплювало мене ще з більшою силою.

А крім того, мені треба було остерігатися

поліції, хоч учора ввечері я таки не уникнув зустрічі з нею.

І ось допіру, побачивши край лісу цю маленьку сіру хатину, я змусив себе піти до неї, і мені пощастило. Тепер я сидів на канапі, чекав на кашу, яка кипіла в каструлі на вичищеній до блиску плиті, що на ній відсвічувалось призахідне сонце, і був забезпечений не тільки вечерею, а й ночівлею на горіщі над хлівом, де лежало сіно.

Усе це мало б утішити мене, а я мучився від зневаги до самого себе.

— Отже, я й кажу, тяжкі часи настали, — вела своєї бабуса. — Киць, киць! — покликала вона двох котів, що скрадалися з ганку до кухні. — Коти добре знають, що їм пора їсти. То ти безробітний? Так, так, ти вже казав, я згадала. І нікого не маєш? Сердешний. Певне, що гірко поневірятись по чужих людях.

Я втупив очі в підлогу, кивав головою і ковтав слину. Я прийшов до цієї доброї бабусі, став перед нею і збрехав, що я поет. У моїй пам'яті постали всі ті нещасні хлопці мого віку, яких я зустрічав за останні дні, і мені стало боляче й гірко. Я сказав бабусі, що я сирота і не знаю, куди поткнутися. Бабуся схлипнула і запросила мене сісти. Треба зачекати, зараз звариться каша. Потім я піду на сіно спати. Більше нічим вона не могла допомогти мені, але я й за це був дуже вдячний.

— Сердешний, такий молоденький і один як палець на світі, — мовила бабуся і ще раз запросила мене сідати. — А давно померли твої тато й мама? І ти не знаєш, куди податися і що діяти? Треба шукати поради в господя бога. Тільки він наш заступник і наша поміч. У святому письмі сказано, що творця треба шукати з молодих літ. Як чинитимеш так, то перебудеш усяке лихо, хоч би яке тяжке воно було.

Бабуся стиха почала оповідати про своє життя, і то була далеко не весела розповідь. Злиденне дитинство й молодість, тяжка праця після одруження. Тут вона вигодувала семеро дітей. Троє десь в Америці, а решта померли. Чоловіка не стало кілька років тому, і тепер вона залишилась сама.

— Маю корову, курей, котів, отже й не зовсім сама, — додала стара, ставлячи на стіл кашу. — Гріх нарікати. Адже є ще втіха в слові божому, є церква, куди можна піти в неділю і свято. Бідую, однак треба вдовольнятися тим, що є... А ти їж... їж... Ти ж, сердешний, аж почорнів з голоду. Бери каші, молока. Але спочатку помолимось...

Старенька склала на столі худі руки з синюватими жилками. Вона скидалася на мою бабусю, і я був зворушений і сповнений каяття. Адже я шахрай, що видавав для себе їжу в цієї бідної жінки, і від такої

думки мені стало соромно. Я теж склав руки на столі, і бабуся почала читати застіяну молитву. Молилась вона урочисто, схиливши голову і опустивши очі.

Потім обіперлась на руки і якусь хвилю помовчала.

— Ну, тепер їж, — врешті озвалась вона. — А я сяду ось тут. Я після молитви люблю посидіти, але ти, синку, не зважай на мене, ти ж бо голодний. Бідолашний сирота... Однак не журися... не треба журитися. Не гріши тільки, і все буде гаразд...

Я жадібно їв кашу, що її бабуся насипала в щербату тарілку. Коти вистрибнули на канапу і не зводили з мене погляду. Мені здавалось, що в їхніх жовтих очицях світиться зневага. Бабуся їла мовчки, і я був вдячний їй за це.

Хіба мало я намучився за цілий день, щоб тепер відмовлятися від ночівлі та вечері!

Що більше втамовував я голод, то дужче змагала мене втома й лінива байдужість. Я почав заспокоювати себе тим, що, зрештою, не заподіяв бабусі нічого злого, навіть коли й збрехав, нібито не маю нікого з рідних, і хоч яка вона вбога, а від того, що пригостила мене кашею, не збідніє.

— Ох-ох-ох, — зітхнула бабуся й поклала ложку, як тільки я скінчив їсти та подякував. — Ох-ох-ох, — повторила вона і згорнула руки. — Подякуймо за дар божий. Тепер ти проказуватимеш молитву. Адже ти не забуваєш молитися, як їси? Гріх забувати, великий гріх.

Вона пильно глянула на мене старечими очима, і я не міг витримати того погляду. Релігійне виховання залишило в мені свій слід, і в цю мить думка, що я прогнівив бога, сповнила мене забобонним страхом. Запинаючись, я бубонів молитву, а бабуся підтакувала. Потім вона встала з-за столу і пішла по вірша про бездомного, якого я тицьнув їй, коли увійшов до хати.

— Ти гарно молишся, видно, що вчився слова божого, — мовила вона. — Та й не дурний нівроку. Адже сам пишеш! Подумати тільки — складає слова у вірші! Та ще й у які гарні, такі, що навіть камінь розжалоблять!

За порадою свого вчорашнього товариша я збрехав, що сам склав вірша. Звичайно, мені було неприємно це говорити, але слова якось вихопились мимоволі. Бабуся взяла окуляри й почала нишком читати, а я тим часом міркував, чи не було б мені легше, якби вона говорила зі мною не так приязно, картала б мене.

Ось вона стоїть переді мною у всій своїй убогості, наче образ святої, і щораз більше нагадує мені мою бабуся.

Коли вона, всміхаючись, обернулась до мене і почала вголос читати вірша, я підвівся, бо не міг більше витримати.

— Дякую за вечерю, — квапливо мовив я. — Щиро дякую! Якщо ви не заперечуєте, то я піду на сіно й ляжу спати. Я дуже стомився, адже йшов цілий день.

— О, будь ласка, — мовила бабуся. — Але стривай хвилю. Ти тут так правдиво й зворушливо написав, що мені хочеться прочитати ще раз уголос. Подумати тільки, люди такі жорстокі, хоч усі вони брати й сестри, як тут ось написано...

І бабуся тремтячим голосом прочитала останню строфу вірша:

Адже ми всі одного батька діти,
Брати і сестри в світовій родині,
Тож не полиште нас в недолі скніти
Серед людей — в жахливій самотині.

— Це свята правда, свята правда, — зітхнула старенька й опустила руку з віршем. — Чистісінька правда. І ти це сам написав? Ти, який молоденький...

— Ні, — вигукнув я, не тямлячи себе, — це не я написав! То я тільки так сказав. Просто збрехав.

Здивування на її обличчі змішалось з гріким докором.

— Ти збрехав? — перепитала вона. — Невже? Отак-таки й збрехав?

— Так, — мовив я, трохи заспокоївшись і вже каючись. — Я сказав так, аби пані пустила мене переночувати...

— Це ти вчинив негаразд, — мовила бабуся. Цю мить вона здалася мені такою самотньою. — Брехня — один з найтяжчих гріхів, і її треба остерігатися. Може, ти збрехав і про батьків?

«Ні!» — хотів я відповісти, проте мовчав, похиливши голову.

Бабуся підступила ближче до мене.

— Бідолаха, зовсім ще молодий, а вже такий зіпсований, — мовила вона. — Хоч... ні. Не слід так казати. Ти не пропащий, якби був пропащий, то не признався б. Ти соромишся, це видно, а той, хто має сором, ще не зовсім загинув. Я помолюся за тебе, як лягатиму спати, і ти теж помолися. А тепер не будемо більше про це говорити. Я піду покажу тобі, де лягти. Ти добре виспись. Адже бачу, який ти стомлений...

Сонце вже зайшло і почало смеркати. За невеличкою садибою починався ліс. Навколо хати шелестіли іржавим листям кілька яблунь, що поросли мохом, над черепичним дахом височіла напівусохла груша. Двері до хліва були прочинені, маленькі зеленкуваті шибки в ньому понуро поблискували.

Повз хлів виляся стежка і губилася серед купи ялин, що витикалися з заростей карликової берези. Було зовсім тихо, подих

вітру не ворухив ні листя на деревах, ні трави, що росла біля хліва.

Бабуся показала на горище, де лежало торішнє сіно, й заговорила про картоплю, яка росла на городі з другого боку. Більшу частину її вона вже підгорнула, але ще залишилось кілька рядків.

— Не так-то легко вже мені цюкати сапою, — додала вона, зітхнувши. — Ну, іди собі та лягай, тільки не забудь помолитись. Я теж помолюся за тебе, як прийду до хати. Тепер спиться якось дивно, від заходу і до сходу сонця. Восени та взимку я лягаю, як смеркає, а встаю пізно, як уже розвидниться, і ніколи не свічу світла, хіба що в свято. А весною і влітку виходить інакше — встаєш рано, та й не смеркає цієї пори довго...

Вона розмовляла чи то сама до себе, чи з котями, що йшли за нею назирці. Бабуся так звикла жити самотою, що їй було байдуже, слухав її хто чи ні. Тут, надворі, вона здавалась набагато старіша, аніж у кухні. З тремтятьми плечима, з руками, складеними на грудях, вона пішла подвір'ям, навіть не сказавши мені на добраніч — здавалось, вона більше не помічала мене.

Коли я вже переступив через поріг, бабуся гукнула, щоб я завтра не вирушав у дорогу не поснідавши. Я пообіцяв зайти до хати.

— Неодмінно заглянь, як устанеш. Ти, мабуть, довго спатимеш? Вип'єш кави, бо дорога далека.

Я зайшов до хліва, виліз на горище і зарився в пахуче сіно. Стояла така тиша, що минув якийсь час, поки я звик до неї. В щілини між дошками було видно зірки, що сяяли на потемнілому небі.

Навколо мене в сухому сіні щось шелестіло — я думав, що то миші або й пацюки. Чи, може, то мені тільки здавалось? Може, тиша зробила мене таким нервовим?

Думки зринали одна по одній, і хоч який я був стомлений, а все ж не міг заснути. Мені страшенно захотілося повернутись до армійського життя; переді мною постало товариство, серед якого я жив, коли був військовим музикою. Все гнітюче, брудне й гірке — тупа покора, неуцтво — починало забуватися і здавалось тепер уже не таким відразним.

У кишені куртки я мав папір, ручку і вісім написаних від руки коротеньких новел. Якусь мить я лежав і міркував, чи не написати щось: було ще досить видно, і я міг би розповісти про своє теперішнє життя. Однак рука, що потяглася до ручки, опустилась — нічого в мене не вийде.

Поступово тривога і туга вляглися, і мене огорнув приємний спокій. Здавалось, що я лежу в ліжку на кораблі, хвилі, тихо гойда-

ються, відносять мене геть від буденних клопотів і турбот. У сіні було м'яко й тепло, і незабаром я заснув.

Засинаючи, я ще чув, як нявкали коти на подвір'ї і мукала внизу, в хліву, корова.

Давно вже минули ті часи, коли я ходив босоніж по росяній траві, тішився легкою прохолодою, відчував, як чудове тепло торкалося моєї ноги, коли я піднімав її чи підставляв вранішньому сонцю щойно вимиту шкіру. Цього ранку все те повернулось. Роки змістилися, я знову був дитиною, що перевальцем бігає дідовим подвір'ям. Усе тут допомагало моїй уяві: у хліві мукала корова, в бур'яні нявчали коти, за хатою зеленів город.

Ранок був теплий, на небі — ані хмаринки. Я сів на дривітню перед повіткою, що придулилася до хліва. Виспався я добре, відпочив і був майже задоволений. Дивлячись на два непідгорнені рядки картоплі в кінці городу, я поклав собі дополоти їх, перш ніж піду звідси.

Позіхнувши, я підвівся і взяв сапу, що стояла коло повітки. Ноги приємно вгрузали в землю. Поміж картоплею буйно розрісся молочай та пирій. Земля була грудкувата, погано розпушена, і я добре налягав на сапу, нагортаючи навколо кущів картоплі височенькі купки. Прийшли коти і заходились тертися об мої ноги. На груші сиділа мовчазна, по-ранковому сонна сорока. Сапильно натерло мені мозолі, з обличчя капав піт.

Мені вже давно не доводилось тяжко працювати, обробляти землю, і тепер я переконався, що довго не витримав би, якби змушений був цілими днями цюкати сапою.

Я важко дихав, раз-по-раз змахував з чола піт, але не кидав роботи. Бабуся сказала, що від її садиби до станції у Ворго-рді всього лиш кілька кілометрів, і я надумав податися туди, коли скінчу підгортати картоплю. На станції завжди можна побачити безпритульних, що зупиняються там перепочити, запевняли мене вчора зустрічні бродяги. А я дуже хотів знайти когось, хто б зрозумів мене і міг дати пораду. Чи, може, навіть став би мені за товариша в дорозі.

Сапа блищала на сонці, в глинистому ґрунті іскрилися камінці. В хаті було тихо, і я подумав, що бабуся ще спить. Коли я скінчив свою роботу, з димаря знялася вгору цівка синюватого диму. Я поставив сапу під повіткою і повернувся на подвір'я. Бабуся сказала, щоб я не йшов у дорогу голодний, та й мені самому дуже хотілося випити чашку кави. Проте я побоювався, що вона заведе мову про мою вчорашню брех-

ню або питає, чи я молився богу. Тепер уже я не брехатиму і не буду вдавати з себе кращого, ніж я є насправді.

Вікно в кухні було відчинене. Я зупинився на ганку, чекаючи, що стара вийде поглянути до корови й курей, — я звик, що для мого діда це був найперший вранішній обов'язок. Але бабуса не показувалася з хати. Тоді я пішов і сів собі на гойдалку під старим дубом у другому кінці подвір'я. Там, у затінку, було прохолодно; в траві повзали блискучі дощові черв'яки, з заростей чорниці, що вкривала пагорби за дубом, перевальцем вибіг їжак. На порослому мохом тини вишикувався, ніби на парад, рядок сойок, і їхнє барвисте пір'я блищало й мінілося на сонці.

Дим з димаря шугнув густіше, і з кухонного вікна запахло кавою. Мабуть, стара готувала сніданок.

Я знову подався до хати і мимохідь зазирнув у вікно до кухні. Бабуса сиділа біля столу над розгорнутою книгою, поклавши перед собою руки. Сонце освітлювало її зморщене обличчя, і старечі риси його були немовби вирізьблені. Вона здавалась старою-престарою, однак лице її зберігало урочистість і спокій, а навколо сивої голови неначе світився німб. Бабуса читала, нечутно ворущачи губами. Її худі руки лежали вздовж книги, ніби тіні.

Не осмілившись потривожити бабусю, я повернувся й пішов до хвіртки. За хвилину я був уже на вулиці. Переді мною простяглося село. Садиби з великими городами, звивиста напівпересохла річка. За тинами ще стояли подекуди невеличкі копиці сіна, паслися корови й коні, а на подвір'ях, важко ступаючи, вешталися люди, пораючись по господарству.

В станційному залі перед каміном стояв якийсь хлопець і читав пожовклу газету. Хоч він був пристойно вдягнений, я відразу збагнув, що він опинився в такому ж становищі, як і я, а тому підійшов і привітався. Хлопець повільно опустив газету й оглянув мене з ніг до голови. Він був мого віку, худорлявий, довгов'язий, з коротко обстриженим чубом і зухвалими очима.

Хлопець підійшов до лавки біля входу й опустився на неї, величним рухом запросивши мене сісти поряд. Якусь мить він нишпорив у кишнях, нарешті витяг сигарету й коробку сірників. Закуривши, він глибоко затагнувся.

— Мандруєш? — запобігливо спитав я, намагаючись удати з себе бувальця. — Я теж. Ти простуєш на північ чи кудись-інде?

— На південь, — відповів хлопець і в свою чергу спитав: — Ти ходиш «чистий» чи маєш якийсь «товар»?

— Чистий, — мовив я, трохи пишаючись своєю обізнаністю: від «поета» я перейняв кілька жаргонних слів, що, як він казав, були у вжитку в безробітній молоді. Мені було відомо, що ходити «чистим» означає жебрати, а мати «товар» — щось продавати.

— Так, так, — сказав хлопець і ще раз затагнувся, — чистому бути найкраще, це ти добре робиш. Отже, ти чистий птах. Я не люблю тих, що починають скиглити, продають або якусь базгранину, або шнурки до черевиків чи щось подібне. Давно ти опинився на вулиці? І звідки йдеш?

Відповідь застряла мені в горлі, і я мовчав, тільки тепер згадавши, що лишив у тієї побожної бабусі «вірші» про «бездомних братів». Я поклав їх учора ввечері в кухні на канапу, а сьогодні вранці, йдучи з садиби, зовсім забув про них. Та байдуже. «Вірші» мені не потрібні. Вони тільки збивали б мене на брехню.

На мою красномовну мовчанку хлопець здвигнув плечима:

— Що ж, такі ми були всі, як починали. Живеш самими лиш жебрами, еге ж? Затям собі: треба пристосовуватись до того, в кого просиш. Не можна потикатися з тією самою історією до панів та заможних людей і до робітників або селян. Зметикуй, які звичаї має той, до кого ти прийшов, — а це неабияке мистецтво, — і якнайкраще скористайся з того. Сам помовч, полиш господарям сказати перше слово, щоб швидше пронюхати, що й до чого. А тоді вже починається найделікатніша робота, те, що звється психологією.

Хлопець підвівся з лавки і недбало кинув недокурка на підлогу. Він заявив, що йшов цілу ніч, стомився і волів би кілька годин поспати. Та насамперед він хоче поснідати, і коли я маю бажання, то можу піти з ним. Говорити буде він, а я повинен тримати язика за зубами. Бо може вийти, що я через свою недосвідченість зіпсую йому всю справу.

Було ще дуже рано, і люди щойно повставали. Почали відкриватися крамниці, а поміж хатами чвалав сонний листоноша.

Мій новий знайомий пильно оглянувся кругом і заявив, що нам треба вибрати одну з найчепурніших садиб. Я хотів показати свою уважність і запропонував віллу з червоної цегли, що саме повз неї ми проходили.

— От йолоп! — посміхнувся він. — Там же мешкає лягавий! Попав би самому чортові в зуби. Що, не втямиш, звідки я довідався? Зразу видно, що ти новак.

Він показав на дві таблички, прибиті до воріт.

— Це ж таблички про страхування майна, — здивувався я. — До чого тут поліція?

— Якраз до того, — мовив він. — Затям собі: ніколи не слід потикатися з довгою рукою туди, де є страхові таблички, це тобі моя щира рада. Всі лягаві застраховані, тут майже ніколи не помилишся.

Згодом, помандрувавши чимало по світу, я не раз мав нагоду переконатися, що він казав правду.

— А сюди ми зайдемо, — мовив раптом хлопець і зупинився. — Чуєш, як пахне кава? Я говоритиму за нас обох.

Він поводився впевнено, спокійно, і довіритись йому було не страшно. Ми пішли стежкою, що вела через садок до будинку, і біля просторого ганку він подзвонив. Жінка, що відчинила двері, зустріла нас неприязно. Та після улесливих поклонів мого супутника вона полагіднішала і запросила нас до хати.

Ведучи нас передпокою до кухні, вона скаржилась, що ті, «хто вештається попідтинню», здебільшого нахабні, зухвалі, надзвичайно надокучливі й брутальні. Мій товариш слухав її з добродушною міною на хитрому обличчі. Не встигла жінка замовкнути, як він зітхнув і сказав, що це щира правда.

— Хоч як прикро, а мушу погодитися з вами, — мовив він глухим голосом, ніби в глибокому відчаї. — На жаль, пані правду каже: волоцюги не мають сорому. Тут, звичайно, багато залежить від того, що вони робили раніше і яку мають освіту. Робота й школа, як пані сама знає, залишають на людині свій слід. Ось хоч би й ви, пані. Я можу закластися, що вгадаю, ким пані працювала, перше ніж вийшла заміж. Це видно з того, як пані поводить себе і розмовляє. Отож, пані...

— О! Справді? — мовила жінка. — Невже вгадаєте?

Вона запишалася, і усмішка її стала ще ласкавіша. Видно було, що жінка десь трохи вчилася, тож мій товариш, угадуючи її колишню роботу, сягнув аж до магістра філософії.

— О, ні, ні! — сказала жінка ще в більшому захваті. — Що ви! Зовсім ні, але дякую, ви дуже милі. Я видавала столову білизну в ресторані Бернса в Стокгольмі, а не була ніяким магістром чи ким там. Та сідайте ж, я зараз накрию на стіл.

— Ви видавали білизну в Бернса? — вигукнув мій товариш, удаючи страшенно здивованого. — Люба пані, то ми майже колеги! Ми з товаришем офіціанти, плавали між Гетеборгом та Нью-Йорком на одному з кораблів шведсько-американської

лінії. Ото дивина! Видавали білизну в Бернса... Я ж кажу, що ми з вами майже колеги!

Він переможно скинув на мене оком і вмовистися до кухонного столу. Я сів поряд, міркуючи, що робитиму, як колишня економка звернеться до мене з якимось питанням. Я не мав ніякого уявлення про роботу офіціантів на американських кораблях — а вже про сам Нью-Йорк і поготів. Мій товариш зиркнув на мене підбадьорливо і водночас застережливо й повів далі свою розповідь про те, як ми працювали, перш ніж стали бродягами.

— Тепер пішли тяжкі часи, і нас, молодших, позвільнювано з роботи, — торочив він. — Воно, звісно, зрозуміло. А на кораблі важко служити. Повірте мені, пані, зовсім не так, як офіціантам у Бернса. Бігай з тацею, коли судно перекидається з боку на бік, та й пасажири вередливі, самі багатії. Навіть не маєш часу роздивитися як слід на Нью-Йорк, щоб потім було про що розповідати. Бо як приїдемо в порт, то роботи по самі вуха, і завжди одне й те саме. Він, приємно, — товариш показав на мене, — жодного разу не сходить на берег у Нью-Йорку.

— О! — здивувалась економка. — Ані разу? Але чого ж ви такі мовчазні? Нічого не розкажете...

— Він трохи недочуває, — покwapно відказав він за мене. — На морі було легше, аніж отак поневірятися. А йому треба пильнувати свого здоров'я, от він і жebraє. Інакше він не робив би цього, повірте мені, пані. Йому треба ліків, а вони ж коштують гроші, — додав він і поклав собі на тарілку шинки та картоплі, що її жінка поставила на стіл.

— Бідолашний, — мовила економка й дістала з буфету карафку з коньяком та дві чарки. — Вип'єте коньяку? Не помагає він здоров'ю? Чи, може, дати горілки?

— Ми не п'ємо, та вже скуштуємо, коли даєте, бо ж кажуть, що коньяк — найкращі ліки, — мовив мій товариш. — Така їжа, пані, то вже величезна розкіш. Отож я й кажу, що нам дуже пощастило. Знайти таку людину, майже колегу — нехай пробачить пані за мої слова.

Ми їли, пили, і господиня ні про більше мене не розпитувала. Мій товариш і далі поводився улесливо, і економка ставала щораз ласкавіша. Коли ми подякували за пригощення, вона провела нас на ганок, але потім попросила зачекати і зникла в кімнаті. За хвилину вона повернулася, тримаючи в кожній руці по п'ять крон.

— Ось візьміть, будь ласка. Ми ж таки справді колеги, до того ж ви виховані, симпатичні хлопці. Будь ласка, беріть. Це не багато, однаке кожний дає, скільки може...

Мій товариш набундючився з гордоців і мав на це всі підстави. Я побачив, що треба робити, коли хочеш жити пристойно, мати гроші й харчі.

За ворітьми ми попрощалися, і я подався у напрямку Гер'юнга. Десь перед полуднем, відчувши втому, я завернув з дороги й ліг спочити на зарослому лісом пагорку.

Мій сон перебили двоє непривітних поліцаїв. Чи я не бродяга? Авжеж, самі бачать, що бродяга. Тоді буде найкраще, коли я піду з ними.

У Гер'юнзькій дільниці на мене чекали нескінченні запитання про те, звідки я йду, куди маю намір податися тепер і де був останньої доби. До мого вимушеного візиту сюди спричинився грабунок селянської садиби на південь від Флубю. І поліцаям наказано тягти в дільницю всіх безпритульних, яких вони зустрінуть поблизу.

Переконавшись, що я непричетний до грабунку, слідчий зрештою відпустив мене. В кімнаті чергового сиділо семеро хлопців; вони теж чекали на допит.

— Щасливий, що ти відкараскався і можеш іти, куди хочеш, — казали хлопці, заздрісно дивлячись на мене.

Черговий поліцай здвигнув плечима.

— Власне, йому теж треба було б записати попередження, та цього разу нехай уже йде собі. Ваше щастя, що прокурор десь поїхав, — мовив він і знов заходився гортати товстий «Поліцейський довідник», що лежав перед ним на столі.

За останні два дні це була моя друга зустріч з представниками влади.

Після того, що я наслухався вчора від подорожніх, я передчував, що допити в поліції можуть стати в майбутньому моєю лихою долею, — і чуття моє справдилося. Та поки що я був вільний і в доброму гуморі. Хлопець, з яким я познайомився вранці, відкрив мені очі, і я хотів сам спробувати щастя.

— Ласкава пані, звісно, ті, хто вештається без роботи, бувають часто нахабні, — почав я улесливо, наслідуючи свого вранішнього супутника, коли по півдні зайшов до одної вілли, щоб роздобути якоїсь їжі. — Звичайно, такі між ними часто трапляються, а все через те, що вони не дістали належного виховання і... не мають освіти, правда ж? Пані розуміє мене?

Вілла була помпезна, оточена виплеканим садом. Так само, як і та економка, до якої ми заходили вранці, жінка середнього віку, що відчинила двері, зустріла мене непривітно й почала нарікати на старців, як тільки я попросив у неї їсти. Вона була гарно вбрана, охайна і мала приємне

обличчя — та на ньому з'явилася бридлива міна, тільки-но жінка заговорила про безробітних, які щодня надокучають їй.

Я спробував заклопотано зморщити чоло і вдати з себе невинного й засмученого. Це, видно, вплинуло на жінку, бо вона додала вже привітніше:

— Звичайно, всіх не можна міряти на один копил. Серед безробітних є всякого зілля потроху. Декому з них справді доводиться скрутно.

— Так, так, — згоджувався я. — Певне, що багатьом доводиться скрутно. Але через це ще не можна вимагати, щоб ті, в кого вони жебрають, давали без кінця...

— А що ви робили раніше? Тобто, який у вас фах? — спитала жінка і відхилила двері. — Заходьте, ви симпатичний хлопець, та й те сказати, що не можна до всіх ставитися однаково.

— Дякую. Питаєте, ким я був раніше? Конторником, — мовив я перше, що спало мені на думку. — Працював у конторі, та почалося скорочення, і мене, як наймолодшого, звільнено, — брехав я далі. — Звичайно, воно й справедливо.

— Бідолашний, — зітхнула жінка. — Та заходьте ж. Зараз поглянемо, що можна вдіяти. Інші мають звичай тільки бурчати та жалітися. А ви вважаєте за справедливе, що вас звільнено, як наймолодшого. Вас просто ошукали. А звідки ви?

— Із Гетеборга, — відповів я і сам здивувався, би брехати так легко.

«Хоч би часом не вийшло, що вона сама з Гетеборга, — була моя перша думка. — Бо що я їй тоді скажу? Що я знаю про Гетеборг?»

Я злякався і вже неохоче йшов за жінкою до кухні.

Коли вона хоч трохи знає Гетеборг, то зразу ж пересвідчиться, що я брешу. Та, видно, я даремно хвилювався. Жінка сказала, що розуміє, як тяжко тепер молоді, передусім у великих містах, — вона часто читає про це в газетах. Отже, сама вона не з великого міста. Я трохи заспокоївся.

Жінка запросила мене сісти і, накриваючи на стіл, знову завела мову про те, який я сумирний: втратив місце в конторі і ні на кого не нарікаю.

— Це правдиві слова, але їх не часто почуєш, усі лиш скаржаться та скиглять, — казала жінка, ставлячи на стіл тарілку смаженої салаки з картоплею, ще навіть теплою. — Пригощайтесь... Хай вам смакує. Так, так, видно по руках, що ви не звичні до важкої праці. Будемо сподіватись, що скоро ви знайдете собі місце. А куди ви наміряєтесь іти?

— Та я й сам добре не знаю. Йтиму навмання, доки щось трапиться, — відповів я. Як то гарно сидіти отак і спокійно розмовляти, почувавши себе людиною.

Я ще раз переконався, що можу говорити й говорити і що, власне, дуже легко пристосуватися до тих, у кого просиш шматок хліба. Я окинув оком кухню. Тут панувала чистота, і все було добротне, не те, що в Алінгсосі, де позавчора я їв свій перший жебрацький обід. Моя уява, завжди схильна ширяти в небесах, розгулялася без міри, і я вже відчував, що мені неважко ввійти в роль, яку я обрав собі.

Я не мав ніякого досвіду в конторській роботі, однак за свою військову службу досить надивився на конторників у різних експедиціях, тож міг скласти собі про них певне уявлення. Це додавало мені самовпевненості і робило безтурботним.

Божа пташка з голоду не пропаде, міркував я, коли, подякувавши за гостину й попрощавшись, у піднесеному настрої пішов собі далі сільською вулицею. Це була моя перша вигадка, схожа на правду, і я був певний, що мій недавній учитель був би задово-

лений, якби почув і побачив мене у віллі. Увечері, завернувши до одного, а потім і до другого селянина проситися на ніч, я знову занепавав духом: один назвав мене брехливим неробою, а другий нацькував лютого дворового собаку. Проте я швидко опанував себе — доводилося звикати до всього.

Та врешті з ночівлею мені таки пощастило. Одне літнє подружжя в маленькій сірій хатині, куди я заглянув після невдалих спроб у заможних садибах, зустріло мене привітно й пустило спати до комірчини при кухні, перш ніж я встиг вигадати історію, що глибоко зворушила цих щирих людей.

— Я йду з Гетеборга додому в Норланд. А був у морі... служив офіціантом на «Кунгсгольмі», — переказував я позичену в свого недавнього супутника брехню. — Але тепер настали скрутні часи і на морі, й на суходолі, тож нас, наймолодших, звільняють, — зітхнув я з удаваною покорою.

Старий почав розпитувати про Америку. Їхній син жив десь у Далласі, і вони вже кілька років не мали від нього звісток, тож і хотіли щось дізнатися про Сполучені Штати. Згадавши вчорашній досвід, я відповів, що мало знаю про Штати. На кораблі, коли він стоїть у порту, завжди повно роботи, і я тільки один раз сходив на берег у Нью-Йорку.

— Ти ба! — здивувалися старі. — Так важко працювати на американських судах? Ти можеш спати в комірчині на канапі. Там постелено, лягай коли захочеш. Та спершу по-вечереємо...

Ми сіли до столу, на якому вже лежали оселедці, хліб, стояла картопля, масло і свіже молоко. Потім ми пили каву, і я на диво легко уник розпитувань про морське життя. Повечерявши, я забрався в комірчину і, лежачи там на канапі, згадував події того дня і думав, що вони невідомо змінили мене. Проте повинен же я колись навчитися давати собі раду, не довіку ходити ж мені в «новачках».

Колись же мушу я стати хитрим, спритним і черствим, щоб сприймати життя таким, як воно є.

Я лежав і дивився у вікно. Дерев на подвір'ї гойдалися од вечірнього вітру, що дедалі дужчав. У хаті стояла тиша — певно, старі вже спали. Вдоволення від того, що я вдень повівся так сміливо, починало меркнути, і я вже менше подобався собі. Хто я, як не звичайний ошуканець? І ще лежу і тішуся, що набираюся досвіду! Я просто брудний злидар. Але ж мені тільки й залишилось вибирати між брехнею та голодом, іншої ради немає. То що ж із них вибрати?

Може, я скоро таки знайду десь роботу?

Може? Але ж роботи нема ніде. А жити треба, треба якось викручуватись.

Дерева сонно шуміли за вікнами, грюкали на вітрі розхляпані дошки, що ними було оббито хату. Я склепив очі й швидко заснув. Збудив мене обережний стук у двері. До комірчини зайшла стара господиня, несучи на таці каву. Вона поставила тацю на стілець побіч канапи й сказала, що вже скоро восьма, а я просив збудити мене рано.

Я випив каву, встав, одягся і зайшов до кухні подякувати старим. Господар сидів за столом і читав газету. І він, і його дружина здавалися стомленими й немічними. Стара приготувала кілька бутербродів, загорнула їх у проолієний папір і сказала, щоб я неодмінно взяв їх з собою.

— Дай тобі боже, голубчику, щасливо дістатися додому в Норланд. Будемо сподіватися, що скоро все владнається, — мовила вона.

Старий витяг гаманця з дрібними грішми й запитливо позирнув на жінку. Вона кивнула головою. Тоді старий дістав дві крони й тицьнув їх мені в руку.

— На ось, візьми. Це небагато, але ми й самі бідні. Бери, не соромся, — наполягав він, бо я не хотів узяти грошей, кажучи, що старі й так багато зробили для мене, нагодувавши й пустивши переночувати.

— Наш син теж плавав на морі, десь там і лишився в Америці. Мабуть, так бідує, як і ти. Нам буде прикро, і старому, й мені, якщо ти не візьмеш грошей, дуже прикро.

Я стояв, дивився на два пожмакані папірці і відчував себе останнім негідником. «Наш син теж плавав на морі». В очах цих людей я був товаришем їхнього сина. Дві крони пекли мені руку — злиденна лепта, яка старим, мабуть, потрібніша, ніж мені. Та я не міг відмовитись від них, а сказати правду й поготів. Я хутко засунув гроші до кишені і квавливо попрощався.

Ранок був сонячний, як і вчора, скидалося на те, що вдень буде задушлива, важка спека. Я все ще тримав руку в кишені з грішми; мене мучили докори сумління і зневага до самого себе. Та згодом заспокоївся: адже якби я не взяв грошей, то інший волоцюга видавив би їх собі. Життя — а надто життя безпритульного — це джунглі з своїми жорстокими законами.

Надвечір я нагледів копицю сіна неподалік від самотньої садиби і вклався під нею спати. За день я набув великого досвіду, а скільки ще попереду таких днів! Мені здавалось, що минула ціла вічність, відколи я покинув Гетеборг.

Роки дитинства, дідусеве село, час, згаяний у війську, — все лишилося далеко позаду, ніби в якомусь тумані.

НОВАК

Сіра, туманна безмежність доріг. Росяна ранкова прохолода. Гарячі, добре втопані денні стежки до бідних садиб чи до скупих господарів.

Вечори у самотніх остріжках сіна серед лісу. І тиша зоряних ночей.

Світлі мрії і гірка дійсність. Тяжкі будні і короткі хвилини, коли про все забуваєш. Нечесність. Лагідність. Поразки й озлобленія. Байдужість і цинізм, що повільно, але невідступно опановують тебе.

Отак мені велося мого першого мандрівного літа.

Того літа я пізнав життя краще, ніж за всі попередні роки.

Я навчився лукавити й підлещуватись, навчився вигадувати всілякі історії. Я й сам не сподівався, що в мене така багата уява. Завжди якось зараджувати собі, щоб мати нічліг, їжу, кілька монет і змогу йти далі. З сільського простодушного, наївного хлопця, що не знав життя, яке вирувало поза мурами казарми, я став обачним і хитрим.

Усе це часто завдавало болю. Роздвоєність натури завжди мучила мене і раз у раз змінювала мій настрій: то я був безжурний, то впадав у глибокий відчай. Часто мені зовсім опускались руки. Тепер я вже втратив надію, що хоч колись пощастить видряпатися з біди.

Так було і з мріями про кохання й жінок, адже я мав дев'ятнадцять років. Ночами я лежав на сіні під сякою-такою покрівлею або на поді печі, де випалюють цеглу, й перевертався з боку на бік. Уві сні, серед нічної тиші, до мене приходили найкращі дівчата й пропонували себе, але жорстоко зникали, коли я прокидався. Вимріяні жінки, вимріяне кохання — бо той, хто був у моєму становищі, знаходив утіху тільки в мріях. У житті ж за своєї мандри я ще ні разу не намірився зблизитися з дівчиною.

Яка дівчина захотіла б зв'язатися зі мною?

В їхніх очах я був волоцюга, на якого вони дивились із зарозумілим співчуттям або глузливою зневагою. Бездомний жебрак, з яким не варто й зв'язуватися.

Звісно, жінку на одну ніч можна було мати. Будь ласка! До послуг бурлакам були вуличні шльондри. Здається, кожна волость мала своїх повій, що продавалися дешево, за мідики, — бродяги красномовно розповідали про це.

Мені такі розповіді були огидні. Я не тільки хотів, щоб було з ким переспати; я тужив насамперед за Жінкою. За такою, якій я міг би подати руку. Про яку я міг би думати, яку я в своїх мріях пов'язував з домівкою. Я, хто, здавалось, ніколи не матиме

власного дому, хотів би стати відданим чоловіком, люблячим батьком. Для неї я б усе зробив. Для нашого дому й для нашої дитини. Може, колись доля зіглянется на мене? «Einmal kommt der Tag...»

З цими словами в мене була пов'язана одна подія ще з військового життя. Якось осіннього дня, йдучи з музичного павільйону до їдальні з пакою нот під пахвою, я зустрів нашого тимчасового командира, капітана резерву, а до армії — королівського ювеліра. Капітан зупинив мене і наказав зняти шапку.

— Негіднику! Марш до канцелярії! — заверещав він, побачивши, що його попереднього наказу не виконано — вранці він звелів мені підстригтися.

— Капітане, — відповів я, — в мене нема грошей. Тому я й не пішов до перукаря. Це справді так, капітане!

— Заткни пельку! Мені начхати, є в тебе гроші чи нема! Марш до канцелярії!

І ми пішли до канцелярії. Капітан узяв ножичі, якими ріжуть папір, — вони лежали на письмовому столі, — і вистриг мені через усю голову стяжку волосся попри саму шкіру. Я мовчки дивився на паку нот. На першому аркуші було написано: «Einmal kommt der Tag...»

«Колись настане день...» — стояло під німецьким текстом.

Слова, які навіть в армії я частенько згадував, породжували надію, вони були не нові, зате багато разів рятували мене. Вони допомагали мені вистояти і не загрузнути у болоті байдужості.

Після того, як я трохи вбився в колодочки, стали випадати хвилини, коли мандрівне жи́ття вже не здавалося мені самим тільки лихом; на тому сірому полотні були й світлі плями. Уже те, що весь час доводилось йти новими дорогами, скрашувало моє тяжке й принизливе бурлякування. Юрми безпритульних, що траплялись мені на дорогах, теж давали якусь розраду. Всюди я зустрічав і молодих, і старих людей, які простували назустріч невідомій долі — на південь, на північ, на схід і на захід.

Кожен з них щось розповідав, і їхні слова закарбовувались у моїй пам'яті.

Хоч безпритульні жили в однакових умовах, вони різнилися між собою і вдачею, і поглядами. Передусім серед них були справжні безробітні хлопці, що мріяли про працю, про осіле життя, і таких траплялося найбільше. За ними йшли «степовики», як назвали, цілком пристойно вдягнені юнаки, розумілі й вигадливі на способи здобуття харчу і грошей; здавалось, вони знаходили втіху в тому, що тинялися світами, і не клопоталися про завтрашній день.

Серед старших теж можна було помітити

тих, що шукали роботи, і бродяг-професіоналів, байдужих до свого майбутнього, які блукали просто від нестримного потягу до мандрів. Серед цих останніх було чимало й таких, що зовсім пустилися берега.

— На осінь стане гірше, — казали всі. На осінь і на зиму. Однак не варт так далеко забігати думкою наперед.

Восени та взимку не ляжеш спати в клуні, де продуває наскрізь, а стайні селяни здебільшого замикають на ніч. В сльоту і в холод, коли надходить вечір, краще триматися людного місця — селища чи города. Там можна знайти найдивовижніше місце на ночівлю, скажімо, забратися в піч, де випаляють цеглу; проникнути в депо й залізити в якийсь паровоз, що недавно прибув на станцію і ще зберіг у кабіні машиніста трохи тепла. Інколи ж пощастить влаштуватися в залі для пасажирів чи в одному з вагонів, коли вони стоять на колії, або прошмигнути до котельні на якусь фабрику, коли її ще досі не закрито. Скільки є таких місць! Авжеж, практично скористатися можна геть усім, якщо ти винахідливий і маєш багату уяву.

Я сидів, дослухався до тих розповідей та порад і водночас стежив за тими, хто їх давав. Я бачив не тільки біль та пригніченість, але й безтурботність та дивовижне вміння пристосовуватися до обставин — усе це відбивалося в голосі й у погляді людини. Були такі, що на все махнули рукою, нічим не журилися, і такі, що не могли б ніколи змиритися з жебрацьким життям. Одні були байдужі до всього, інших охоплювало безмежне піднесення, коли вони снували плани, як здобути засоби до життя.

На початку липня я випадково познайомився з дивним чоловіком. Десь на шляху між Свєртінче і Норчепінгом я побачив якогось подорожнього, що дивався неподалік поперед мене. Я знудився за товариством, а тому прискорив ходу, щоб наздогнати його. І що менша ставала відстань між нами, то дивовижнішим здавався мені той чоловік.

Ішов він недбало, схилившись уперед і закривши руки за спину. Через плече в нього висіла торба, певно, чимось напхана, бо віддimalася. Коли я вже був кроків за десять від чоловіка, він несподівано зупинився, виступався і неквапливо обернувся до мене.

— Здоров, — мовив він. — Вирішив почекати. Я давно помітив, що хтось наступає мені на п'яти, хоч і не звертав на те уваги.

Я придивився до нього пильніше. Це був справді якийсь дивак. Високий, кремезний, плечистий, але з ненормально маленькою головою й дитячим обличчям. Широкий беззубий рот, щетиниста борідка, примружені

маленькі очі, що ховалися під кущуватими бровами, лоб низький, поораний глибокими зморшками. Одежа на подорожньому була блаженська, пом'ята, а черевики з дерев'яними підощвами зверху подерлися.

Зате усмішка в нього була лагідна і голос приємний.

— Доброго здоров'я, — відповів я. — Ти куди простуєш? Може, підемо трохи разом?

— А чого ж, можна, — погодився чоловік і, як ведеться, спитав, що я роблю і куди гестаю путь.

— Ми рушили далі. Чоловік, як і перше, ступав перевальцем, зігнувшись і заклавши за спину руки. Виявилось, що він норланець із Сескаре, і всі бродяги так його й прозивали — Сескарцем. У торбі чоловік ніс свій хліб насущний — «справжнє туніське рукоділля» — і підшукував велике село, де б можна було почати торг.

— Відпочиньмо трохи, і я покажу тобі, чим я торгую, — трохи перегадом сказав він. — Сядьмо на пагорку, щоб видно було на всі боки. Тоді можна не боятися лягавих. Справжнє туніське рукоділля — хіба не чудово звучить? Яка шаль! Ось сам побачиш. Щоправда, з нею мороки багато...

Коли ми знайшли зручне місце для відпочинку, чоловік зняв з плечей торбу, вийняв з неї якусь безформну барвисту річ і розгорнув переді мною. Якби він ще раніше не назвав її шаллю, сам я нізачо не здогадався б, що воно таке. Шаль була сплетена з шовкових і бавовняних ниток різних кольорів і скидалася на покривало, що ними в дешевих кімнатах для приїжджих, де я кілька разів зупинявся за свої мандри, застеляють ліжка.

З двох боків шалі теліпалися довгі торочки. Чоловік обережно їх погладив, і його дитяче обличчя засвітилось гордістю.

— Ти тільки глянь! Я сам виплів її. І взагалі, як на те пішло, то я можу плести не тільки шалі, а й пошивки і жіночі вечірні сумочки, і порт'єри — хоч така робота забирає збіса часу.

Розмовляючи зі мною, чоловік розлігся на зарослій вересом вершині пагорба й задивився в небо. Він здавався щасливим і, мабуть, такий і був насправді. Шаль він мав намір розіграти в лотерею, як тільки знайде таке село, де розпродасть усі лотерейні квитки.

— За неї я маю взяти сорок дев'ять або п'ятдесят крон. Чудово, правда ж?

— Та воно то так, — невпевнено сказав я. — Але ж, мабуть, таку шаль довго плести, га? І нитки ж дістаються не задарма.

— Аякже, часу треба багато, — відповів чоловік. — Нитки коштують дванадцять крон. І згаяв я на неї десь годин сорок. Минулого тижня я жив собі в покинутій хатині і плів

шаль. Проте сорок дев'ять чи п'ятдесят крон справді такі непоганий заробіток.

Сескарець запропонував спуститися до струмочка, що виблискував між вільхами під пагорком. У торбі він мав вудки, то, може, нам пощастить витягти яку рибицу. Я пішов за ним, та риба не ловилась. Води в струмку було мало, і в заглибинах на дні тільки де-не-де шугали худі щуки. Ми назбирали черв'яків і вудили цілу годину, проте риба навіть ні разу не клюнула.

Врешті ми облишили дурну роботу й подалися назад на пагорб. І там побачили жахливе видовище.

— Та що ж це таке? — закричав у відчай Сескарець. — Чи ти бачив коли таку бісову ману? Ото лихо!

На тому місці, де ми відпочивали, стояла корова і дожовувала торочки строкатої шалі, що її Сескарець забув запхнути в торбу, коли спускався до потічка. Корова тупо глянула блискучими очима на нас, двох волоцюг, потім, налякана диким криком Сескарця, обернулася і, задерши хвоста, чкурнула геть з пагорба.

Однак шаль пропала, тут уже не було ніякої ради.

Сескарець проте швидко заспокоївся і мовив, знизуючи плечима:

— Що сталося, те сталося. Нічого не вдієш. Треба якось знову назбирати грошей на нитки і сплести ще одну шаль.

Ми рушили далі і за годину підійшли до сільської крамниці. Сескарець попросив мене почекати, а сам зайшов усередину. Сидів він там довго і, певне, з приємністю, бо вийшов веселий та вдоволений, муликаючи якусь пісеньку. Ввечері він мав намір почати нове діло, на якому згодом заробить стільки грошей, що можна буде подумати й про нову шаль.

— Я випросив кілограм мила, в цьому сільські крамарі ніколи не відмовлять, вони ж бо знають, що треба випрати сорочку та й самому не ходити з лепом, — сказав він. — Глянь, ось дрібненький пісок. Спочиньмо тут хвилю. Пісок і мило! Та маючи пісок і мило можна вичистити геть усе.

Він витяг з торби маленький полотняний ворочок і насипав у нього піску з кар'єра, біля якого ми зупинилися. На моє запитання, що він робитиме з піском і милом, Сескарець багатозначно усміхнувся і попросив набратися терпцю. Ми йшли цілий день, а ввечері влаштувалися на ніч в оборозі з сіном. Сескарець поклав перед собою ворочок з піском та мило і витяг з торби маленьке ситечко.

— Хто має клепки в голові, той завжди дасть собі раду, — сказав він і насипав у ситечко піску. — З мила та піску можна зроби-

ти пасту — чистити посуд, а що вона залишає подряпини, жодна баба швидко не кинеється, а тим паче в такий час. Хоч де можна продати її — в Норландії, в Сескаре, навіть у Фінляндії. Треба вміти з усього взяти користь... аякже. А потім можна й додому.

Сито хиталось у його вправних руках, просяний пісок сипався на підстелену газету. Весь вечір Сескарець проморочився з піском, а тоді заходився робити «пасту». Він замісив пісок з милом, з цієї суміші почав ліпити невеличкі круглі палянички, загортав їх у старий станіолевий папір і складав рядком під оборогом.

За роботою Сескарець оповідав про свою місцевість — Мальмфельтен, Натавару, Мертвий острів у затоці Раутас, Турнедален, про поля й хутори з чепурними хатами. Він дуже любив свою місцевість, вважав, що нема ніде кращої за неї, і збирався повернутися додому, як розбагатіє. Прикотити на власній машині, в гарному одязі і з великими грошима в кишені, не кажучи вже про солідний рахунок у банку. Одного чудового дня він запросить своїх земляків і справить такий бенкет, якого вони ще ніколи не бачили, щоб пам'ять про нього передавалася з покоління в покоління.

Із слів Сескарця я зрозумів, що сам він походить з бідної сім'ї і що йому випало важке дитинство. Але в його голосі й словах не відчувалось гіркоти, і він анітрохи не журився майбутнім. Очевидно, бідолаха був певен, що розбагатіє. Він жив у вимріяному світі, і роботи й не намірявся шукати. Він хотів здобути багатство за одним махом, а вже яким саме побитом, то байдуже. Світ облудний, ну і біс з ним. А щоб багатство дісталось тобі, знайди спосіб, як до нього підступитися. Сескарець був надзвичайно наївний, нічого не читав і не любив книг. Він вважав, що книги ведуть тільки до роздумів і бідування, а багатства ніколи не принесуть.

Оборіг був повний пахучого лугового сіна й стояв собі самотою біля покинутої садиби, неподалік шосейної дороги. Ми завидна полягали спати, і Сескарець таки мав підставу хвалитися, що знайшов добре місце на ночівлю. Пізно ввечері почала насуватися буря, на чорному небі спалахували блискавки. Та хоч як лютувала негода, я все одцю заснув і тільки раз збудився серед ночі, коли густий дощ затарабанив по дахові оборога.

Сескарець не прокидався, і за якусь хвилину я знову заснув. Уранці вигодинилось, на небі засяяло сонце, і ми не забарилися вилізти з сіна.

— Сьогодні, — мовив Сескарець, — почну продавати пасту. А це що за лихо? Вночі був дощ? І ти не збудив мене? — закричав він, коли я сказав, що прокидався від дощу. —

Тепер знову все пропало. Ох, чорт, і не щастить же мені!

Перед оборогом лежала його торба. Але від рядка піщаних паляничок мало що залишилося. Дощ роздовбав станіолевий папір і обернув мило в піну, що помалу висихала на сонці. Під нею блищали купки дрібного піску — оце було й усе. Сескарець вилаявся, однак швидко заспокоївся. А коли ми виходили на дорогу, він уже більше не сердився, що я не збудив його.

— Якщо вже не повелось, то біс з ним, — сказав він. — Слава богу, я маю іншу ідею. Як не так, то інакше, а дам собі раду, будь певний.

Одного вересневого ранку я прибув у Стокгольм.

Була неділя, я не мав що робити, тому сів собі на лавку в привокзальному парку. На Васагатан панувала святкова вранішня тиша, і хоч рух на ній був незначний, все одно вона здавалась мені величною і таємничою. Ранок видався чудовий, сонце освітлювало дахи Клари і виблискувало на шпилі церковної вежі. Повз парк у напрямку Тейельбакена продзеленчав трамвай, кілька легкових машин звернуло на Геркулесгатан.

З Ваттугатан, підстрибуючи на бруківці, виїхав візок молочаря. Кінські копита лунко цокотіли по каменях. Повз мене час від часу проходили бродяги. А на лавці, якраз навпроти, сиділа якась закохана пара.

Я стежив поглядом за трамваєм і машинами, а сам пригадував усе те, що сталося зі мною, відколи я раннього ранку прокинувся в поліцейській дільниці в Гетеборзі. Я чимало натерпівся лиха, хоч і не знавав якихось особливих пригод. Зате скільки я всього побачив і навчився! Такого, що хотів би зберегти в пам'яті, і такого, що бажав би швидше забути.

Я глибоко пізнав світ, що досі був мені зовсім незнайомий, — понурий світ промислових робітників. За літо я обійшов багато міст і робітничих виселків — усе охопила своєю цупкою рукою депресія, скрізь я бачив ту саму знесиленість, ті самі злидні.

Немає нічого невтішнішого, як міські робітничі квартали та ряди фабричних бараків під час кризи. Я навіть ніколи не уявляв собі, що таке може існувати на світі. А того, що я побачив у тих бараках, ніколи не забуду.

Сумні вулиці, облуплені будівлі. Жінки з позападалими очима, бліді діти, апатичні батьки, що цілими днями вилежуються на сірих дерев'яних канапах у кухні. Купки безробітної молоді на вокзалах і біля кав'ярень. Безробіття — вічне питання, на яке ніхто не може дати відповіді.

— Чим це скінчиться? Чим це скінчиться?

Для мене промислові міста та звичаї в них були чимось зовсім новим. Щоправда, я теж походив з бідноти, але з верстви селян і сільських ремісників, а їхнє життя дуже відрізняється від життя промислових пролетарів. Удома, на селі, де жив мій дід, злидні частенько допікали біднякам, не раз їм доводилось дуже скрутно, проте вони якось знаходили рятуюнок, і ніхто з них не відчував на собі лабет безробіття.

Рік у рік вони обробляли свій клаптик поля, носили лопатою з сусіднього луку на виорану ниву торф. Так минали дні. Завжди рукам була якась робота, і селянам ніколи не докучало безділля, якого я зазнав сам і на яке надивився цього літа. Я всюди бачив виселки й міста, де ворота фабрик стояли замкнені і робітники тинялися без роботи. Ніхто з них не сушив собі голови врожаєм, як сільська голота, не клопотався, як би краще обробити неродючий пагорб.

Вони отупіло чекали чогось, нарікали, зчиняли бунти. Або з сумнівом питали один одного:

— Повинна ж компанія подбати про нас?! Чи краще покластися на профспілку й партію?

І ось цієї вересневої неділі, сидючи на лавці в парку навпроти вокзалу, я згадував свої останні місяці і мусив визнати, що дні, проведені в мандрах, були багаті на різноманітні враження. Я побачив чимало підлоти, часто терпів приниження, але я пізнав також ласку й милосердя, і про це мені приємно було згадувати.

Людина з природи зла — написано в бабусиних повчальних книгах. Однак людина могла бути й добра — чи то з природи, чи навчена життям, — я тепер знав це напевне.

Навколо мене бовваніли великі міські будинки, церковні вежі, розходились на всі боки вулиці, долинав шум з центрального вокзалу. Це був Стокгольм, і я радів, що потрапив до нього, бо сподівався тут зупинитися. І водночас з жалем подумав про те, що я втратив, прибувши сюди такої пори року. Тихі ранки з блискучою росою біля клунь, у яких я ночував, смолистий запах лісу, порослі ягодами пагорби. Сумні залишки покинутих людських осель десь у глухих закутках, височенні кущі агрусу, тихе похитування квіток навколо розваленної хатини. Блискучі озерця з дикими качками в осоці, що без угаву крикають. Кущі чорниці. Гіркі, недоспілі кислиці, прохолодні шпанки на кучерявих деревах, що ростуть уздовж смоландської шосейної дороги.

Це літо залишило на мені свій карб. Я десь читав, що ніхто не стає кращим від карбів, а я й поготів не став від них кращим.

Я тепер часом убивав свої давні мрії. Останніми тижнями я часто пробував писати. Але моя уява була вже не та, що колись, і я без жалю й гіркоти викинув зрештою з голови навіть думку про це.

Літні мандри дали мені багато поважних доказів того, що я не повинен плекати ніяких мрій про письменницьке майбутнє. Мені здавалось, що я погрубівшав і став жорсткіший, а то були єдині якості, котрі мені хоч якоюсь мірою могли знадобитися.

Коли я підвівся з лавки, щоб вирушити в зовсім чуже місто, де я не мав жодного знайомого, то відчув себе так, ніби цього літа навки розпрощався з своєю юністю. Я вважав себе за досвідчену і загартовану життям людину і намагався запевнити себе, що віднині, хоч би яке лихо спіткало мене, я не здивуюсь йому.

Я не мав до чого повертатися. А те, що залишив або втратив, не викликало в мене ні жалю, ні каяття.

Стокгольм, 1922 рік.

Завулки й закутки. Понурі робітничі квартали. Будинки буржуазії в Естермальмі. Смердючі двори в Старому місті. «Молодіжний готель». Черги безробітних. «Філадельфія». «Армія Спасіння». «Горохвяна клініка» на Естерлонггатан. Злиденні крамнички, де торгують старим мотлохом.

Брудні їдальні і дешеві «кав'ярні з музикою». Другорядний скрипаль награв «Серепаду» Тоселлі, «Вальс-капріс», «Дунайські хвилі»... А з Нейсфельтен та парку Греналунд у Юргорні лінуло «Ти перший був, кого я покохала», і ніби хвилі хлюпали й билися об набережну Стадена.

На Стура-Гласбруксгатан бовванів «Молодіжний готель», немов якийсь зловісний вороняче гніздо. Облуплений фасад, безліч вікон, що виходили на Катарінавеген, на Шепсгольмарна та Юргорн; з боку Гласбруксгатан — пофарбований у червоне паркан і вхід з позбиваними кам'яними східцями. За дверима — непривітний передпокій — «кімната порт'є» — і сходи до величезних спалень. А на вибрукуваному круглим камінням подвір'ї в невеличкій халупці — їдальня, де пара, від того, що там завжди варили гороховий суп з м'ясом, осідала жирними краплями на пофарбованих у зелене стінах.

У тому готелі на Стура-Гласбруксгатан я й жив весь час, поки тинявся по Стокгольму. Це були дні невдач і розчарувань. Нас у кімнаті мешкало вісімдесят чоловік, і ліжка стояли так тісно, що вночі ми дихали один одному в обличчя. Вранці, о сьомій ми вставали бо вдень «готель» не працював, а ввечері,

як тільки на вежі поближньої церкви святої Катерини дзигарі вибивали десяту, його невблаганно замикали.

Я ніколи не прагнув розкошів і комфорту, тому був майже задоволений. Найбільше тішило мене те, що я опинився в колі однолітків, які жили в тих самих умовах, що й я.

Безробітних, передовсім безробітних юнаків, Стокгольм вбив до себе, і сюди зішлося звідусіль стільки людей, що ніде було й ступити. Але роботи тут, як і скрізь, не було. Та все одно молодь пливла сюди плавом. Незчисленні натовпи жебраків, мов єгипетська сарана, насадили на винаймачів квартир, чіплялися до перехожих, набивалися до кав'ярень, не давали спокою прилизаним торговцям, підстерігали пасажирів на станції та публіку в Нейєсфельтен у Юргорні.

Випрохували мідяки на їжу чи нічліг, старий костюм, черевики. Обідраних і голодних хлопців можна було побачити скрізь. Але Стокгольм — це Стокгольм, хоч там не було ніякої надії на майбутнє, зате ніхто не боронив бездомним збиратися разом. У цьому місті поліція мала важливіші справи, аніж полювати на безробітних і карати їх за бродяжництво.

По дорозі в Стокгольм я знайшов на тиждень роботу в саду одного банкового службовця в Нючепінзі й дістав за неї поношений костюм. Це був чудовий костюм, якраз на мій зріст, ніби для мене замовлений у кравецькій майстерні, і я дуже пишався ним. У Ерні я роздобув у старшого лісничого сорочку та черевики, тому, порівняно до інших пожильців «готелю», я здавався майже елегантним. Згодом у крамниці лахмітника на Кіндстугатан у Старому місті я придбав за дві крони старий капелюх і краватку, тож міг розгулювати собі по місту, знаючи, що мене не вважатимуть за того, хто я був насправді.

Однак пристойний одяг не позбавляв мене від усіх турбот. Я звик до Стокгольма, і мені хотілося там залишитись, осісти назавжди. Але для цього я мусив мати роботу, зв'язок з суспільством.

Знову я став думати про дівчину, яку б покохав і яка б покохала мене. Мені хотілося мати свою сім'ю. Я був щирий, коли знайомився з дівчатами, і в Стокгольмі двічі зустрічав таких, що їм я теж подобався. Та завжди на перешкоді ставало моє безробіття. Я не хотів брехати чи удавати з себе кращого, ніж є насправді. І моя щирість коштувала дівочої прихильності.

На той час робота була все. Без роботи — ніяких планів чи сподівань. Всі думки кружляли навколо неї. Дівчата хотіли зустріти хлопця, що мав роботу, а хлопці мріяли про неї, як про якесь велике чудо.

Вечорами я любив заходити до дешевої кав'ярні «з музикою» на Стура-Нюгатан у Старому місті, де збиралося багато молоді з провінції, що була в такому самому становищі, як і я. На помості цигикала підстаркувата скрипачка, подзенькували чашки з кавою, брязчали монети, коли ми розплачувалися своїми нажебраними мідяками.

Офіціантками там працювали дівчата з приміських сіл або й міські з робітничих родин, але вони теж поглядали на нас згорда і називали волоцюгами та зайдисвітами. Гонориста міна, неприязна відповідь. Навіть не кивне, коли вітаєшся з нею.

Якось я заблукав аж у Рерстранд у районі Васастада і несподівано наткнувся на товариша з «Молодіжного готелю». Ми надумали разом добути щось попоїсти і завернули в перший-ліпший під'їзд. На наш дзвінок двері відчинив літній чоловік і, коли ми попросили їсти, спитав, чи не хочемо ми трохи підробити.

— Можу найняти вас фарбувати паркан, — сказав чоловік. — Просто в зелений колір, тож особливого вміння не треба. П'ять крон на день. Малярську одержать дадуть вам у саду. Ідіть і починайте.

Увечері ми гордо зайшли до кав'ярні на Стура-Нюгатан у заляпаних фарбою комбінезонах і для шкури в паперових ковпаках замість шапок. Адже ми мали роботу! Господи, та це ж все одно, що заволодіти цілим світом! Хлопці за сусідніми столиками повитріщалися на нас і пороззявляли роти, а офіціантки ласкаво усміхалися.

Ми сіли до столика, і дві дівчини миттю підбігли до нас, дивлячись на наші руки в зеленій фарбі.

— Ви що, маєте роботу? — спитала одна. — От добре!

— В «Лондоні» на Брюггарегатан іде дуже гарний фільм, — мовила друга до мене. — «Цілий і половина». Це, певне, щось веселе, а завтра ввечері я вільна. Я живу на Геркулесгатан чотирнадцять, третій поверх, на дверях написано «Ларсон». Заглянь завтра між сьомою й восьмою, щоб ми встигли напитися кави.

— Геркулесгатан чотирнадцять, третій поверх, Ларсон, — повторив я і переможно глянув на хлопців за сусідніми столиками.

Дівчину звали Терезою. Родом вона була десь з-під Енчепінга. Більше вона нічого не сказала, та й я не питав. У кожному разі я вирішив неодмінно зайти до неї. Вона побачила мене в малярському комбінезоні і не стала набридати запитаннями, що я роблю. В її очах я був підходящим хлопцем, з яким не соромно показатися на люди.

Я не ставив великих вимог до дівчат і вважав, що вона повелася зі мною щиро та порядно.

Завтра ввечері я піду на вказану адресу і зустрінуся з дівчиною — хоч яка б вона була. Я сидітиму в кіно, триматиму її за руку, і ця близькість допоможе мені хоч трохи забути про свою самотність. Чи довго я фарбуватиму паркани, я не знав. Однак господар сказав, що спробує потім улаштувати мене на довше в якійсь фарбувальній майстерні.

Отже, я мав певну надію, певний шанс залишитися в місті. Малярство чи щось інше — хіба не все одно? Головне, що була робота. Підступ до першого східця, що вів до осілого, влаштованого життя.

Дівчина відчинила мені й запросила до хати. Помешкання було велике і, здавалось, багате. Ми зайшли до кімнати, яку вона наймала разом з подругою, і сіли на отоманку біля невеличкого столика. Кімната виявилась убогою і дуже відрізнялася від передпокою, обставленого з неабияким смаком. Отоманка, ліжко, столик, два стільці, комод, шапка з дзеркалом. Але Тереза вважала, що кімната шикарна. До того ж, у центрі і близько від роботи.

На шафці стояло кілька фотокарток у дешевих рамках: літня пара — батьки дівчини, худеньке дівчисько — сестра, і хлопець у морській формі.

— Оскар, мій знайомий, — відповіла Тереза на мій запитливий погляд. І пояснила: — Оскар гарний хлопець, але не має роботи. А з безробітним я не хочу знатися.

Тереза була обмежена і зовсім не прихильна дівчина, але хитра і обачна. Ми випили кави, і я поцілував її, але лягти зі мною вона не погодилась — боялася дитини. Вона намагалася уберегти свою невинність від хлопця, що не може стати їй за чоловіка і утримувати сім'ю. В неї був простий здоровий погляд на стосунки між дівчиною й хлопцем, і її сексуальна мораль співпадала з моєю власною.

Ми пішли в кіно, і я взяв її за руку. Рука була волога й прохолодна і не відповідала на мій гарячий потиск, яким я хотів її запалити.

Через тиждень я знову зайшов до кав'ярні — тоді в мене саме скінчилася робота. Протягом тижня я щодня зустрічався з Терезою, і з кожним разом вона ставала приступніша. Тепер я сказав, що не маю більше роботи, але майстер обіцяв надалі не забувати мене. І Тереза відразу зробилася стриманіша, така, як була раніше.

Весь вечір вона не підходила до мене. А коли кав'ярню зачинили і ми зустрілися, вона була невдоволена й мовчазна. Ні слова про майбутнє чи про відвідини батьків, про які останніми вечорами вона з таким запалом говорила. Врешті сказала, що дозво-

нив Оскар і що вона вирішила відновити з ним стосунки.

— Оскар улаштувався в експедиційній конторі. А коли так, то все міняється. І взагалі невідомо, скільки ти сидітимеш без роботи, — мовила вона.

Ми стояли в під'їзді на Геркулесгатан чотирнадцять і тремтіли від холоду. З затоки Ріддаре дув вітер, і з захмареного неба сіяв дощ. Тьмяно поблискували вуличні ліхтарі, а освітлені вивіски крамниць хиталися од вітру й кидали на вулицю тіні.

Тереза попрощалася, і я розлучився з нею майже без жалю. Набагато більше я сумував, що втратив роботу, і ніколи ще майбутнє не здавалось мені таким безглуздом, як тоді.

Коли Тереза відвернулася од мене, я перестав бувати на Стюра-Нюгатан. Я знайшов собі іншу кав'ярню в завулку Шонфельд. У «Молодіжному готелі» сталося дедалі сумніше, а коли зайшла справжня осінь і все заволокло сірим туманом, мені почав набридати Стокгольм, у якому, як я остаточно переконався, годі було й сподіватися знайти постійну роботу.

З провінції напливло повно молоді, збільшилось безробіття і серед міського населення, тому ставало дедалі важче щось випросити. До того ж поліція почала дужче цікавитись нами. Вона стала зрідка влаштовувати облави і записувати в документи попередження за бродяжництво.

Одного вечора я зайшов на Геркулесгатан чотирнадцять забрати свої черевики, що їх забув у Терези. Мені відчинила огрядна жінка середнього віку і сказала, що панна Карлсон з кав'ярні більше тут не живе. Тереза залишила роботу й, певно, повернулася додому до батьків — куди ж вона іще могла податися.

— Та заходьте, не стояти ж вам на сходах, — мовила жінка. — Сьогодні надворі такий вітер і холод. Але на те й осінь.

Я завагався і неохоче переступив поріг, навіть добре не усвідомлюючи, що мене стримує. Передпокій зустрів мене тим самим затишком, що й першого разу, коли я був у Терези — охайний, прибраний із смаком; власне, я повинен би радіти запросинам — адже це означало, що мене пригостять кавою або й вечерею, а я змерз і був стомлений.

Проте мені чомусь хотілося втекти геть, і врешті я збагнув, що причиною тому була сама жінка. Мені не сподобався погляд, яким вона дивилася на мене, і перебільшена люб'язність, що за нею могла критися тільки якась певна мета.

— Заходьте, заходьте! — запрошувала жінка, дивлячись на мене примруженими очима. Голос у неї був напружений.

Вона така самотня, зітхнула жінка і погладдила мені плече жирною, в перснях, рукою.

— Ви, я бачу, не з Стокгольма, — вела далі жінка. — Певне, безробітний? Так, звісно. Більшість молодих хлопців, що прибувають у Стокгольм, безробітні... просто жах! Сама я не зазнала такого на собі... маю квартиру, забезпечена... от тільки допікає самотність. Власне, я б могла й не брати квартирників... свій дім треба тримати для себе... Але ж так важко жити, коли поблизу немає ні душі... от тому панна Карлсон з подругою й мешкали в мене. Порядні дівчата. Ви, здається, приятелювали з панною Терезою? Такий молодий, певно, вам років двадцять?

— Влітку минуло дев'ятнадцять, — буркнув я.

Жінка всадила мене на тахту в кімнаті, сусідній із їдальною, чепурній, із старовинними меблями та великими картинами в масивних рамах. У кутку стояв шифон'єр, а біля довгої стіни — різьблена скриня з датою «1809», виведеною під замком ручної роботи. Підвісна лампа у формі ліхтаря м'яко розсіювала рожеве світло по килимах. У викладеному кахлями каміні палав вогонь.

Жінка зітхнула.

— Ви, молоді, не повинні так страждати, — мовила вона. — Я маю на увазі.. мабуть, знайдеться багато людей, що захотіли б полегшити вам життя. Помогти житлом і таке інше... Молоді завжди мають більші можливості...

Жінка вищирила свої вставні зуби, що щільно прилягали до ясен, а її високі, як гора, груди то здіймалися, то опускалися від зітхань. Вона принесла тацю з кавою і поставила на столик перед каміном. Встигла жінка й переодягтися: замість чорної сукні, в якій вона мені відчинила двері, на ній тепер було коротке до колін кімоно, яке щільно облягало її розкішні форми, і червоні черевички з високими чорними каблучками. Від неї пахло міцними парфумами, а коли вона сіла на тахту й нахилилась до мене, я помітив у неї на щоках товстий шар пудри.

Під очима в жінки були великі мішки, а круг рота — гірка зморшка; скидалося на те, що вона переситилась життям. Мене вже не тішило ні тепло, ні запах кави на столику.

— Будь ласка, — запрошувала жінка, підсуваючи тацю ближче до тахти. — Подумати... тільки дев'ятнадцять років... Ви любили панну Карлсон? Признайтесь, вона гарна? Мені здається, що вона трохи холоднувата. Але це, можливо, минало, як ви залишалися наодинці, чи як?

— Обоє ми холодні, — сердито відповів я. — А що ж повинні робити двоє самотніх людей, коли вони зійдуться, репетувати на весь світ чи що?

Жінка взяла тістечко і повільно кришила його пальцями.

— Звісно, ні... але все-таки... Я й кажу, що ви не повинні так поневірятися. Напевне, багато-хто.. ви мене розумієте? Багато-хто залюбки допоміг би вам обжитися...

Я простягнув руку по чашку, уникаючи її погляду, але не міг не помітити, яким жаром палають її очі. Жінка не зводила їх з мене і присунулась так близько, що я відчув на щоці її подих. Від неї гидко тхнуло тютюном і пуншем. Хоч яка вона була мені неприємна, я жалів її. Було видно, що це забезпечена жінка, яка б могла мати все, що купується за гроші. І все-таки, ось вона сидить і пригортається до першого-ліпшого волоцюги, який випадково подзвонив до її квартири.

Я дуже добре знав, чого вона хоче, і становище, в якому опинився, не було для мене новим. Навпаки. Перебуваючи в Стокгольмі, я вже натрапляв на заможних підстаркуватих жінок, які бажали скористатися з мого нещастя. І хоч якою брудною здавалася мені така продажна любов, хоч з якою огидою я дивився на літніх жінок, що намагалися вдавати з себе молодих і принадних, однак у мені завжди переважало почуття жалю. І тепер теж.

Адже хай я був бідний, а мав щось таке, чого цій жадібній до кохання жінці бракувало. Я мав молодість.

Раптом жінка обняла мене й притулила свої тремтячі коліна до моїх. Рот, що пахнув тютюном, впився в мої губи. Я вже давно не спав з жінкою, тому здався і пішов їй назустріч.

Через чотирнадцять днів я залишив Стокгольм і ту хтиву жінку. Я зробив це з легкістю і без докорів сумління. Два тижні, що їх я прожив у неї, вона ревно оберігала мене, і я навіть не часто мав змогу виглянути до міста.

У неї був безмежний потяг до кохання, і майже цілий день вона тримала мене в постелі. Я знав, що їй стане важко, коли я зникну, але знав і те, що вона забуде мене і втішиться з першим-ліпшим сільським юнаком, якого спіймає в свої тенета. А може, їй пощастить запустити кігті в когось, хто залишиться в неї, доки вона стомиться? Я розумів, що не моя особа, а тільки моя молодість спричинилася до того, що жінка зупинила свій погляд на мені.

Я був самотній, як зустрів її, й залишався самотнім під час нашого співжиття.

БУРЛАКА

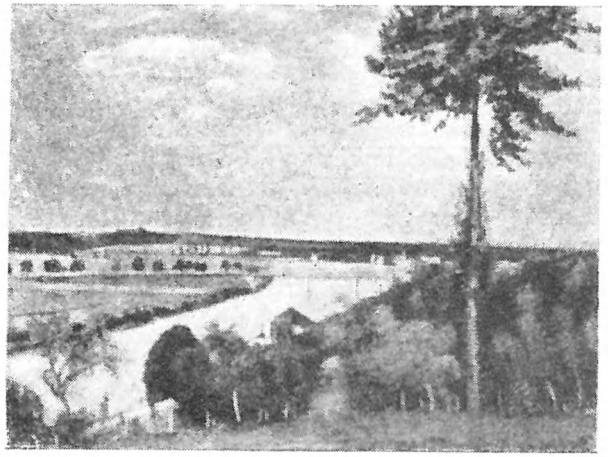
Після того, як я покинув Стокгольм, для мене почалося набагато важче життя, ніж під час літніх мандрів. Настав холод. Іноді здіймалась хуртовина, і дороги замітало снігом. Та ще й до всього у деяких місцевостях вибухла епідемія ящура. Селянам суворо наказали не пускати до хлівів зайшлих людей, і дарма було й пробувати упроситися на ніч на сінник чи до клуні.

Пізньої осені мені стало так скрутно, що літні мандри супроти теперішніх здавалися ідилією. Та я все-таки йшов далі. Багатий Седерманланд і Естер'етланд змінив бідний Смоланд, пустельну височину — рівнина Сконе. Що далі на південь, то погода ставала лагідніша, мороз і сніг поступився місцем дощеві та бурям. Але то була невелика втіха. Я раз у раз ходив у мокрій одежі, черевики мої ніколи по-справжньому не висихали. Я знемагав від гарячки, голова страшенно боліла; я був кволий і стомлений, проте здаватися не хотів. Адже в мене була мета.

У Стокгольмі багато хто з бродяг твердив, що Сконе — це рай земний для безробітних: там на великих фермах і в маєтках повинна бути робота. А праця на полі вабила мене більше ніж будь-яка інша. Хоч я й не міг вважати себе за справжнього хлібороба, все ж таки гадав, що достатньо розуміюся на сільській роботі, щоб мене взяла простим наймитом. Я не шукав чогось особливого і згоден був на будь-яку платню. Аби тільки десь осісти, не блукати світами, мати своє пристановище і шматок хліба.

Та вже перша зустріч з Сконе переконала мене, що стокгольмські балачки про цю місцевість були чистою вигадкою. Фермери самі терпіли від кризи і не могли відбити-ся від тих, хто шукав роботи. Ніхто не потребував людей, що вміли боронувати чи орати або ходити біля коней. Безробіття було загальне і нужда незмірна навіть у тих селах, де різні агітатори й агенти організували сільських робітників у спілку.

З цими «зайшлими підбурювачами», як їх тут називали, поміщики й багаті фермери боролися всіма засобами, які лиш мали. У наймитських бараках і серед поденників було багато таких, що утримували сім'ї. Коли вони вступали до спілки, їх виганяли з роботи. Я часто зустрічав таких звільнених батраків і поденників, що ходили з торбами по селах, аби прогодувати свою голодну родину.

К. Гілл. Пейзаж.

Осінній сльоті не було кінця. Над Мальме завжди висів туман, як над Седерс-гейдером, Старим містом і Кларою в Стокгольмі. Вздовж Норра-Вальгатан бурхав вітер, гнув до землі безлисті берести і завивав у плачущих вербах. Навіть статуя Франса Сюела в кінці вулиці, названої ім'ям цього великого будівника портів, здавалось, коцюрбилася від холоду. Дзигарі на вокзальній вежі тьмяно поблискували, і тільки вдень можна було розгледіти ознаки на циферблаті. Світло з вікон станції меланхолійно віддзеркалювалось на мокрій брукувці та в каламутному каналі.

З протоки долинали застережливе виття сирени. Невидимі кораблі з Ересунна пропливали десь за митницею, сумний фасад якої ледь вимальовувався в тумані.

Мені здалося, що в Мальме жити набагато важче, ніж у Стокгольмі. Тут кишіли такі самі натовпи жебраків, як і на дорогах Сконе. Безробіття не давало дихати, а місцеве населення жило ще нужденніше, ніж десь-інде. Навігація була паралізована, на корабельнях, як і на більшості фабрик, стояла тиша.

Понурі сірі туманні дні. Вештаєшся біля входів до готелів, дрімаєш у кав'ярні на Вестрі, стомлено плентаєшся по місту, пересильючи нехить і біль, випрохуєш шматок хліба — отак жила більшість безпритульних у Мальме. Але траплялися й такі, що, здавалось, прижилися в місті: з пивниць «Вальгала» та «Сюд» щодня долинав глухий гомін. Там сиділи одвічні бродяги, які вже звикли до своїх злиднів і більше не ставили до життя ніяких вимог: аби сяк-так пережити день і дочекатися другого, що мине так само, як і сьогоднішній.

Випити пива. Побалакати трохи з приятелем.

лем. Порадитися, де роздобути ще грошей на пиво. Зрідка вийти в місто виканючити милостини, знову вернутися до кав'ярні. Так минав час, наставав вечір, і пивницю зачиняли. Тоді треба було пошукати десь пристановища. Якоїсь дровітні, порожнього напівзруйнованого будинку, підвалу — що вже трапиться.

Щодо мене, то я утримувався від спиртних напоїв, поки бурлакував. І то не через якісь моральні настанови, а тільки через своє молодецьке почуття самозбереження. Я знав, що коли потоваришую з охочими випити, то до кінця свого життя залишусь бродягою. Так думала більшість моїх однолітків. Ми, молоді, все ще намагались вибитися в люди. А старшим, які вже ні на що не сподівалися, було важче. Багато їх зовсім пустилися берега.

— Навіщо марно змагатися? Нехай буде що буде. Випивши, хоч лихо забудеш. Це єдина втіха, а все інше хай іде під три чорти...

Нарешті вигодинилось. Настали ясні морозні дні, і над Сундом сяяло сонце. Я і ще два хлопці надумали податися до Гельсінборга, і ось одного ранку ми вирушили в дорогу. Стояло на годині, на сіро-блакитному небі сяяло сонце й освітлювало рівнину та дерева обабіч гостинця.

Ми йшли й снували плани на майбутнє. Добре було б досягти Хельсінгера, перейти Данію, через Бельт перебратися у Південну Ютландію, в Гольштейн, а відтіля податися углиб Німеччини, у Францію. Там, правда, теж панує безробіття й нужда, але так, як ми поневіряємось у себе дома, ми можемо поневірятися і в чужих краях.

— Авжеж, що так, — мовив один з моїх супутників. — Дома нам нічого робити, зовсім нічого. Ми або самітні, або навмисне цураємось родини. Принаймні, гірше не буде.

Другий супутник кивав головою; обидва вони думали про своє. Я мало знав про них, так само, як і вони про мене. Той, що хотів покинути Швецію, почав описувати, як ми мандруватимемо по Європі. Його слова захоплювали, полонили, проте, видно, він не уявляв собі, що робиться в інших країнах.

А другий, як виявилось, не тільки не знав чужих країв, а й взагалі був поганий мандрівник. Не встигли ми пройти кілька миль, як він заявив, що зголоднів і стомився, а тому пропонує відпочити. Врешті, спшити нам нікуди, а від Мальме ми вже одміряли чималий шлях, то й досить на один день.

Мені було байдуже чи відпочивати, чи йти. Однак той, що збирався в світи, нізачо не хотів зупинятися. І щоб захопити

нас, він знову почав розповідати про чужі краї. Люнебурзький степ, Арденни! Таж Люнебурзький степ — просто казка, не кажучи вже про Амстердам, Роттердам і Антверпен.

— Не станемо ж ми серед дня, пройшовши всього кілька миль, — казав він. — Якщо ви стомилися, то відпочиньте, а я тим часом піду щось роздобуду. Випийте собі кави та покурить. За якусь часинку я вернусь.

Ми якраз добулися Леддечепінга і спинилися перед зрадливою вивіскою кав'ярні. Всередині було порожньо і тихо. Ми напилися кави, запалили і взялися до газет тижневої давності, що лежали на столі.

Мій супутник сказав:

— Може, я тут переночую. Бо я не зовсім певний, що цей тип не зв'язаний з якоюсь бандою. Таких треба стерегтися. Ти сам розумієш... тут шукаєш роботи, сподіваєшся колись осісти. А на це треба мати чисті папери, нічим себе не заплямувати...

— Та воно, звісно, так, — мовив я. — Але мені здається, що він непоганий хлопець. До того ж, я гадав, що ти його добре знаєш. Хіба ви не давні друзі?

— Та де там, — відповів хлопець. — Коли волочишся дорогами, то рідко здибаєш давніх знайомих. Ні, я залишаюся тут. Пертися в Данію, в Німеччину... Не вірю я, що...

Ми змовкли, бо зайшов наш супутник. Він роздобув дві крони і, напившись кави, запропонував нам іти далі.

Той, який сидів зі мною, заявив, що, на жаль, мусить залишитись тут, бо намуляв ноги й змерз. Я не мав ніяких підстав вірити його словам, тому підвівся й рушив до дверей.

— Чудово! Отже, ти зі мною! — сказав той, що хотів іти. — Ну, тоді гайда! А ти бувай здоров і не хнюпся. Коли маєш охоту залишатись і скіти в цій дірі, то мені байдуже.

Ми йшли цілий день і, аж як смеркло, почали проситися на ніч. Та хоч куди ми потикалися, скрізь нас зустрічало тверде «ні». Нарешті ми напали на старого селянина, який пустив нас переночувати в комірчину при хліві, де звичайно спали пастухи, що наймалися на літо доглядати худобу.

Комірчина була поганенька, із голими, складеними з кругляків стінами й дірвою підлогою. Під стінами стояло двоє нар, на яких було настелено соломи, та іржава залізна грубка.

Геть заколючий, я ходив по комірчині, щоб хоч трохи зігрітись. Мій супутник сказав, що нам і так пощастило — адже ми, принаймні, маємо дах над головою. Він швидко розпалив грубку й приніс кілька оберемків дров.

Помалу по комірчині почало розходитися

приємне тепло, і я трохи змирився з своїм життям.

— Якого чорта сидіти тут, у Швеції? — повів своєї мій супутник. — Нема іншої ради... як іти в світ. Завтра ми встанемо, як засіпають півні — ти ж, я думаю, не сплюх? Бо я можу прокинутися коли завгодно.

— Мені згадався той час, — озвався він знову, коли ми вмошувалися на солом'яній підстильці, — як я був ще малим хлопцем. Сам я з Гетеборга. Так от, як мені було п'ять років, мій батечко чкурнув з дому. Ми з матір'ю більше не бачили його. Мати знайшла собі прокляту роботу нічної прибиральниці, і я майже завжди сидів удома сам. Тоді я й злигався з ватагою... розумієш, із злочинською бандою. Ми збиралися в будці таксі на Стібергсторгет, а була така пізня осінь, як ось тепер, стояла скажена холоднеча... Та ми трималися купи й розважалися. Крали, і нам було весело. Все йшло як слід, аж поки пристав до нас один тип. І тоді все полетіло шкереберть, бо той диявол виявився клептоманом.

— Клептоманом? — здивувався я. — І через те розпалася злочинська банда? Зроду такого не чув.

— Усе полетіло к бісу, — підтвердив мій супутник і зітхнув. — Клептоман у злочинській ватазі — та ти уявляєш собі, що це таке, га? Поки його не було, ми дотримувалися суворої дисципліни, вдень вешталися по крамницях, роздивлялися, де що лежить, але нічого не цупили з прилавка. Та ось з'явився клептоман, руки йому так і свербіли щось поцупити і, коли ми заходили в якусь крамницю роздивитися, чи можна буде з неї потім щось винести, він крав просто з-під носа... Отак нас застукали й переловили майже всю ватагу... Ну, та то був не останній раз...

Відчинилися двері — то господар зайшов спитатися, чи ми, бува, не на північ верстаємо путь. Коли так, то є машина аж до Еслева. До господаря саме завітав один смоландський торговець свиньми і зараз лаштується назад додому.

Мій супутник буркнув, що більше ніколи не повернеться на північ, але я схопився з нар. Чого мені було не скористатися нагодою? У те, що пощастить вибратися в широкий світ, я ніколи по-справжньому не вірив, до того ж, найкраще було розлучитися з своїм, як видно з усього, непевним супутником.

Хоч як він стримував мене, глузував, називав боягузом, я наполіг на своєму і попрощався з ним.

На підвір'ї стояла машина, якою перевозять свиней, і я уместився в кабіні.

З мене було вже досить півдня, і тепер я хотів скуштувати ще півночі.

Мінала моя перша бурлацька зима. Коли я плентався слизькими шпалами залізниці, що нею возили руду в напрямку Північного полярного кола, Мальмфельтена та Єлліваре, був уже кінець квітня. Я думав про свою довгу подорож з півдня, про рідний край біля західних берегів. Там уже буяла весна. А тут лежав глибокий сніг, укритий сірою пилюкою, яку освітлювало яскраве сонце.

Побачивши біля залізничного насипу щит з написом «Північне полярне коло», я став і окинув оком місцевість. Пустка. Самітна будка коло безлюдної станції, ліс і сніг. Перед колією лежать невеличкі купи руди, крізь розталий сніг поблискують шматки вугілля. Вздовж насипу сліди звірів, корякуваті сосни на болоті довкола станції. Тиша, безмежна тиша. І біле склепіння північного неба.

Я стояв, заворожений величчю цього ще скутого зимою краєвиду.

Німі простори. Блисуча колія на просмолених шпалах, хрустка жорства. Розтала снігова каша, перша зелень, весна. Царство боліт, пустельна земля. Примарні кістяки карликової сосни серед боліт на купинах, що пахнуть восковином. Струхлявілі від часу, поламані оленячі роги у сухій траві на залізничному насипу і тужний крикіт ворон.

Нарвік, де вода завжди вільна від криги. Білі ночі, пахання моторів на рибальських скутерах у фіорді погідними світанками. Пристані, де вантажать руду, судна, що мають везти її в порти усіх частин світу. Пароплав «Північне сяйво» з маршрутом на північ — Тромсе, Гарстад, Гаммерфест. Сонце серед ночі. Вічний зимовий морок. Близькість життєдайного Гольфстріму.

Узимку подорож на північ була важка, зате вона дала мені багато нового. Я навчився спритно видиратися в порожні гальмові будки на товарняках — це був, як я переконався, єдиний засіб для бродяг переїжджати з місця на місце північніше Юсдаля — і добре взяв «північні готелі» — порожні колиби лісорубів. Багато ночей я пролежав у тих колибах на нарах, що пахли смерековою глицею, і хоч посередині палахкотів вогонь, мені все одно здавалося, що я чую, як по кутках тріщить мороз.

Часто пізно ввечері я стояв, тремтячи з холоду, у дверях колиби й дивився на іскристу панораму неба, що мінилося зеленкуватими барвами. Навколо мене лежав заморожений до смерті світ, жоден подих вітру не ворухив дерев, жоден звук не порушував тиші. Все це вражало мене, здавалося моторошним і величним, так само як потім, коли мені доводилось мандрувати вечорами, мене вражали білі ночі — то теж було щось незбагненне й могутнє. Пригадувалися опо-

відання, що я читав у якомусь журналі — там ішлося про траперів Канадських прерій, — і намагався уявити себе одним із них.

Хоч як допекла мені зима, я не міг сказати, що вона минула під знаком безнадії. Я ішов туди, де мені мало бути краще. Що далі на північ я заходив, то більше переконувався, що розповіді волоцюг про щасливе життя за Полярним колом майже скидалися на правду.

Шахтарі в Мальмбергеті, Коскульскюллі, Деневітці та Кіруні виявилися щедрими, та й поліція не чіпала волоцюг. Отож після того, як я поминув Мур'єк і Наттаваару, бродяче життя почало здаватися мені досить таки спокійним. Люди були люб'язні, годували добре, а тому що я мав вовчий апетит, то поздоровшав і потовстішав.

Одного сонячного ранку я несподівано зустрів знайомого: по дорозі, що вела до Деневітца, широким кроком ступав Сескарець. Він був такий самий, як і влітку. Той же невичерпний оптимізм, згорблена недбала постава, така ж убога одежа, гостра борідка і та сама спокійна усмішка.

Ми сіли край шляху і розбалакалися. Сескарець відразу почав захоплено намовляти мене стати йому за помічника в одному ділі, яке за певний час мало принести нам багатство.

— Ось глянь, — мовив він, показуючи маленький пакуночок, у якому виявилось десять пачок тютюну. — Це справжній капітал. Приставай до мене. Скоро ми будемо багаті, як тролі. Ти навіть не уявляєш собі, яке це просте діло.

Очі в Сескарця блаженно сяяли, він переможно усміхався. Його Клондайк лежав не в дикій пустелі. Звався він Суотоярва, як розповідав Сескарець. У Суотоярві будують величезний завод, і робітники, що там працюють, залюбки платять крону за пачку шведського тютюну. Якщо ми підемо до Суотоярви і продамо там десять пачок, що є в пакуночку Сескарця, то матимемо десять крон. Чи я збагнув його план? О, це вже діло певне, він добре все продумав.

— Тут пачка тютюну коштує десять ере. і за десять крон ми купимо сто пачок, — вів далі Сескарець. — За них у Суотоярві дадуть сто крон, то скільки ж ми знову зможемо їх купити? Тисячу. Чуєш? А тисяча пачок — це тисяча крон!.. Ну, а тоді десять тисяч пачок. За десять тисяч пачок маємо сто тисяч пачок тютюну, а як продамо і їх, то зможемо купити у десять разів більше. Мільйон пачок... Ти чув про таке? Привеземо мільйон пачок у Суотоярву і матимемо по півмільйона крон — ти і я.

Це була спокуслива ідея, та все одно мене взяв сумнів.

— Ти запевняєш, що навпростець від Єл-

ліваре до Суотоярви двадцять миль. Отже, за десятку треба пройти сорок миль.

Сескарець обурився і заявив, що мене чекає жажливе майбутнє, коли я не розумію того, хто хоче мені добра.

Ми розійшлися, однак через два тижні, блукаючи біля станції в Єлліваре, я знову здивав Сескарця. Я ще ніколи не бачив його таким пригніченим.

Він був худий, як тріска, одежа висіла на ньому клаптами. На голові в нього був обвислий, аж зелений від старості капелюх чужеродної форми — я ще таких ніколи й не бачив. Угледівши мене, Сескарець рвучко повернувся і хотів утекти.

— Привіт! — гукнув я. — Як справи? Ти добрався до Суотоярви? Поталанило тобі з тютюном?

Сескарець став, витріщився на мене й по-нурно похитав головою.

— Ні, — відповів він. — Я заблудив у горах і не дійшов до Суотоярви. Добре, що хоч трапився порожній лапландський чум. А як з тютюном? Ет, я зжував його дорогою...

— Що ж, — додав він по хвилі, — як тебе вже має спіткати невдача, то й спіткає. Але нічого, у мене є вже інша ідея.

У Кіруні я застав повно бездомних — десь чоловік із сто п'ятдесят, людей різного віку й з різним минулим. Усі вони хвалили містечко, і ніхто, власне, не виявляв невдоволення, як на півдні.

Причиною цих відносно гармонійних стосунків був у першу чергу сам начальник тутешньої поліції — дивакуватий літній уже ленсман¹, відомий під прізвиськом «Товстун Олле». Це був зичливий, добродушний чоловік, який відверто заявляв, що робітники гірничого акціонерного товариства заробляють добре і зможуть прогодувати скількись там безробітних та міняйл. Проте кілька разів на квартал він вважав за потрібне показати й свою пильність: тоді велів своїм підлеглим зробити облаву і привести всіх бездомних до дільниці.

Товстун Олле ніколи не кричав, не погрожував попередженням за бродяжництво та примусовою працею. Він просто пропонував залишити місто і зачитував постанову, згідно з якою треба було при першій же нагоді сісти на будь-який товарняк, що везтиме руду або що, і вирушити на південь до Єлліваре чи Мальмбергета. Через два тижні бродяги поверталися в Кіруну і за повторної облави показували документ на доказ, що вони справді дотримали постанови і на якийсь час виїжджали з міста.

Товстун Олле вдовольнявся цим.

— Добре, юначе, добре, що ви слухаєтесь

¹ Представник поліцейської влади у приміських і сільських місцевостях Швеції та Фінляндії.

наказів. А раз ви їх виконуєте, то мені вам більше сказати нічого, — говорив він, покручуючи звислі вуса.

Життя бездомних у Рудній окрузі було зовсім не те, що на півдні.

Я прибув до Мальмбергета, як уже почав танути сніг і на порозі стояла весна. Наближалась чудова пора, коли можна жити де завгодно, хоч і надворі. Але тут про це годі було й думати, аж поки настане літо.

Кімнат у містечку було багато і відносно дешевих. Звісно, майже всі вони були з блощицями, та й без особливих вигод. Проте кімната давала змогу відчути, що ти маєш домівку, що піднявся трохи вище.

До того ж, здебільшого в сім'ях, що брали квартирників, були молоді дівчата, які не відмовлялися трохи прикрасити життя бродяжі. Вони були неохайні й непринадли, але все ж дівчата, тож їм ніколи не бракувало кавалерів. А коли їх хоч раз бачили з якимось забродою, то надалі вже іншої компанії в них не було. Якщо котрась дівчина йшла танцювати з зайшлим, то місцеві хлопці відтоді обминали її.

Уперше я подався до Нарвіка одного липневого ранку поїздом, що возив руду, у вагоні для пасажирів. Я чув, що в таких поїздах бувають добрі кондуктори і часто дозволяють бродягам їхати без квитка. На світанку пішов я на Кірунську станцію, де вантажать руду, і знайшов у ранковому товарнякові вагон для пасажирів. Там уже сиділо двоє літніх бродяг. Вони зустріли мене сердитим поглядом.

— Ще й тебе чорт приніс, — сказав один. — Попадеться лихий кондуктор і всіх нас вижене. Ну, це ми ще побачимо! — раптом звернувся він до свого товариша. — Щоб я луснув, коли не моя виграє! — І бродяга весело заіржав.

Я глянув на столик під вікном, за яким вони сиділи: по брунатній його поверхні повзло дві величезні воші. Обидва волоцюги сперлися ліктями на столик і підбадьорливо покрикували на своїх бігунів. Ще змагання й не скінчилось, як зайшов кондуктор. Бродяги швидко поскидали шапки і один, підводячись, вклонився:

— Пане кондукторе! Ми троє безробітних і їдемо в Нарвік спробувати там найнятися. Чи не буде ваша ласка дозволити нам проїхати? Ми без квитків і не маємо ані гроша за душею.

Кондуктор здвигнув плечима. Це був літній чоловік, що, може, і сам мав безробітних синів. Глянувши на мене, він сказав:

— Я дозволити не можу, але, як хочете, то залишайтеся. Вам ніхто не дозволяє, але й не виганяє.

Мої супутники почали дякувати, улесливо всміхаючись.

Тепер ми могли їхати собі спокійно і нічого не боятися. Поїздом ми мали дістатися до Б'єрнф'єла — станції, що була вже по той бік норвезького кордону. Прикордонної залізничної варти там не було, а крім того, поїзди з рудою навіть не перевіряли митні чиновники. Злізши в Б'єрнф'єлі з поїзда, ми зможемо піти далі вздовж колії, а поблизу Нарвіка звернути на якусь кружну дорогу. І тоді нарвікська поліція, що вартує на станції, нас не помітить.

Поїзд рушив, і далі все йшло так, як і передбачали мої супутники. Після полудня ми вже були в центрі Нарвіка — отже, як нам здавалось, не марно згаяли день.

Я попрощався з своїми супутниками перед конторою гірничого акціонерного товариства, а сам зайшов туди дізнатися, чи не візьмуть мене на якусь судно, що перевозить руду. Службовець у конторі глянув на мене, як на божевільного, і відповів, що в них своїх матросів досить, та й тих уже давно позвільняли з роботи. І показав на двері — мовляв, нічого йому заважати. А для більшої переконливості додав, що коли такі, як я, не навчаться порядку і надокучатимуть йому, то він надалі звертатиметься до поліції — хай притягне нас до відповідальності за бродяжництво і за те, що ми перебуваємо в місті без паспорта.

Я вийшов з контори засмучений, хоч, власне, й чекав, що так воно буде. Неподалік на дерев'яній хижці висіла табличка з написом «Редакція газети «Тіднінг фремувер». Якусь мить я міркував, чи не зайти мені й не підсунути їм якусь із моїх гетеборзьких коротких новел, що їх я й досі носив у кишені. Та потім відмовився від цього заміру. Рукопис так подерся, що мені було б соромно й показати його.

Стояло чудове надвечір'я, сонце освітлювало фіорд і довколишні гори, тепле повітря пахло морем. Але в кишені в мене не було ані ере. Турбота про хліб насущний затьмарювала цю ідилію, а коли я серед одягнених по-літньому перехожих побачив ще й поліцейський мундир, то зовсім занепав духом. Тепер я вже й сам не міг збагнути, чого мене занесло сюди. Що мені тут робити? В Кіруні мені велося добре, а тут я був у чужій країні, — хоч і серед братнього народу, — без паспорта і без засобів до життя.

— Привіт! — почув я раптом чийсь голос і, коли обернувся, побачив своїх супутників з поїзда. — Їсти хочеш? Дати тобі хліба з ковбасою? Ходімо тільки за місто, щоб до нас ніхто не причепився. Ми організували і випивку, й закуску.

Я подався з ними. Ми вийшли за місто

і посідали на схилі неподалік від колії. Мої супутники, що, видно, були стріляні птахи, виклали холодець, хліб, масло і літр горілки, куплені на вижебрані гроші. Ми почили їсти. Цього разу я вперше піддався на умовляння і хильнув горілки. Спирт розігрів мене, і життя здалося не таке тяжке й похмуре.

— От тобі й на, — сказали мої супутники й похитали головами. — Ледь понюхав і вже теплий. Ну, з таким пияком, як ти, добре спілкуватися. Ще одну хильнеш і готовий. А тут треба чималенько випити, щоб розвезло. Та згодом і ти звикнеш...

Обидва по черзі приклалися до зеленкуватої літрової пляшки і передали її мені. Я через силу ковтнув ще раз, і навколишній світ убрався в рожеві барви: всі мої турботи розвіялися, життя стало здаватися просто чудовим, і мене опанувала радість, що я молодий. Супутники, побачивши, як я поведжусь, сказали, що в поїзді вважали мене за понурого нікчому. Я тішився, що завоював їхню прихильність, мені хотілося бути таким, за якого вони мене тепер мали.

Згодом я почав співати і вихвалитися пригодами, яких зазнав за своє бурлакування. Щоб мені з цього місця не зійти, коли я не такий хлопець, що доможуся свого!

— А ми анітрохи й не сумніваємось, — мовили вони, усміхаючись. — По тобі видно, що ти велика цяця. Комірець, краватка і все інше!

Справді, в мене був комірець і краватка. Всього іншого не було. А вони що думали? Ще мій перший знайомий, «поет», учив мене не забувати, що для того, хто бурлакує, одяг має велику вагу. Звісно, мій костюм обшарпався, а сорочка й комірець уже й не пам'ятали, коли були нові. Та про це я, сп'янівши, забув.

Аякже! Хай бачать, який я!

— От молодець! Веселий парубійко, — мовили супутники, і пляшка знову блиснула переді мною. — Такого хлопця ми ще не зустрічали, що й казати. Маючи твій такт, то можна ого як жити...

Мене не часто хвалили, принаймні якщо й хвалили, то дуже давно. Слова п'янили мене, мов горілка, мені здавалось, що я ніколи ще не зустрічав людей, старших за себе, які вважали б мене за молодця, за оригінала й щасливчика, як ось ці мої знайомі. Горілка булькотіла мені в горлі, і на мить я згадав, що не зношу алкоголю, — пізніше я ще не раз гірко шкодував про це. Однак тепер я хотів пити. Я знову полапки взяв пляшку з рук одного бродяги і добряче хильнув.

Видно, що я велика цяця? Певне, що доля мене скривдила. Але певне й те, що я доможуся свого і виб'юся в люди.

Слова лилися з мене потоком — хвалюваті, самовпевнені. Звичайно я не любив багато говорити і часто сидів мовчазний і задуманий. Але тепер мою стриманість як рукою зняло, і ніщо не могло спинити моєї зарозумілої балаканини. За деякий час у мене раптом вселився біс, і я почав ображати своїх супутників, називати їх нікчемами та покидьками. Врешті я знесилів, голова мені хилилась на груди, очі злипалися.

Я поволі опустився, ліг на спину і, мабуть, відразу заснув.

У всякому разі я не чув, що робили мої супутники, а коли прокинувся, їх уже не було. Внизу сріблилася колія, віддалік виднілися контури міста і тихі води фіорда. Я не уявляв собі, котра могла бути година: голова мені страшенно боліла і дуже хотілось пити. Стогнувши, я підвівся і глянув на залишки бенкету, порозкидані в траві. Порожня бляшанка з-під консервів, пляшка з-під горілки, кілька скоринок хліба і пожмаканий обгортковий папір.

На купі каміння лежав брудний аркушик, на якому незграбними літерами було написано:

«Іди додому до матері, зніми комірця й краватку і навчися тримати язика за зубами».

Я порвав записку, кинув клаптики за вітром і поплентався до колії.

У Нарвіку мені нічого було робити, і я повернувся у напрямку кордону. Ніколи більше не візьму в рот горілки, зарікся я, і мої супутники казали правду — я несусвітний просторікуватий йолоп.

За годину від міста позад мене почувся гуркіт поїзда. Я зійшов на насип і зупинився на звороті.

Поїзд, що складався з платформ під руду і товарних вагонів, здавалось, не мав кінця, такий був довгий. Їхав він не дуже швидко, і я поклав собі спробувати безкоштовно дістатися «додому». Коли повз мене майнув товарний вагон, я кинувся за ним, і мені пощастило вчепитися за поручні гальмової будки. Якусь мить я висів у повітрі, потім намацав ногами східці.

Я насилу відчинив двері і заліз усередину. Так скінчилася моя перша подорож до Норвегії.

Наступної весни я ще раз побував там, ще далі і ще північніше.

Під час зимових мандрів на північ мені часто хотілося читати, і я жадібно накидався на різні журнали, старі й нові, які мені траплялися в кав'ярнях і там, де я ночував. Мій духовний поживок тієї зими був одноманітний і складався з банальних любовних романів та різних пригодницьких повістей; я ковтав їх з некритичною жадобою, завжди притаманною мені, коли йшлося про книги.

Та коли я опинився в гірничому краї, то не відчував більше потреби читати. Тут життя йшло повільним плином, одною коліс для всіх второваною дорогою. В мені й далі переважала схильність ходити під чиїмось проводом, намагання бути таким, як усі. А тому, що тут ніхто не прагнув читати, ніхто не цікавився книгами, то, цілком природно, я теж збайдужів до них.

Усі ті різного віку жебраки й міняйли, що вешталися за Полярним колом, здебільшого жили вже в гірничому краї не один рік. Їхній життєвий ритм визначався відповідно непоганими умовами. Карти, дівчата. Якомога безжурніше провести день. Інтереси в них були майже такі, як коліс у моїх товаришів по армії.

Працювати? Навіщо? Хлопці здвигали плечима. Треба тільки переждати якийсь час. За шию ж не капає.

Життя було спокійне, одноманітне; проблеми, звісно, виникали, та від них завжди відмахувались. Адже навіть сюди, в цей тихий гірничий край долинав відгомін неспокою, що панував у світі. З півночі до нас заходили молоді норвежці, що прямували на узбережжя — в Буден і Лулео, — сподіваючись найнятися на якесь судно, бо в їхніх портах такої змоги не було. Зі сходу прибувала фінська молодь, що йшла в Нарвік. Усі тільки й говорили, що про нужду та безробіття.

Фінський морський флот стоїть без дії, так само як і норвезький, і шведський. Фінські тартаки — основа промисловості країни, скорочували продукцію, бо не було покупців на лісоматеріали. Ті, хто прибував з Норвегії, розповідали про таке ж лихо в рибалок, а вже про становище в промисловості нічого було й казати. Мільйонна армія безробітних марширувала по всьому світові. В Данії, в Англії, Бельгії, Голландії, в США, не кажучи вже про Німеччину, — дедалі нові й нові тисячі безробітних виливалися на вулицю. І не видно було ніякого просвітку. Залишалося тільки якось перебиватися, сподіваючись, що безмежному людському терпінню коліс та буде край.

Ми сиділи й слухали фіннів та норвежців. Але самі здебільшого мовчали. Ми опинилися приблизно в такому ж становищі й теж були молоді. А все ж у гірничому краї навіть старшим за віком бурлакам жилося порівняно легко.

Особливо запам'яталася мені одна подія, що ясно свідчила про те, як безтурботно жила на півночі більшість бродяг.

Якось у червні, під час моєї другої північної мандрівки у напрямку Норвегії, біля озера Турне-Треск поблизу Абіско я наткнувся на десяток літніх, десь років під п'ятдесят, бродяг, що сиділи навпочіпки на

березі. Озеро вже скресло, але на воді ще густо полискували крижини. Поміж них на хвилях підстрибували човники з кори, із щоглами з тоненьких прутиків і паперовими вітрилами. Кожний з бродяг правував одним човником за довгу нитку. Вони змагалися, хто зуміє далі провести човника по озеру, поки його розчавлять крижини, і нестримно тішилися своєю забавою.

Біля бродяг лежало дві пляшки «рісту»¹, кілька хлібін і шмат американського шпига. За якийсь час вони облишили свої човники, посідали на моріжок і взялися до рісту. Вони мені нагадували неаполітанських лацароні, про яких я читав у одній пригодницькій повісті, взятій з шкільної бібліотеки. Хоч вони були жебраками, без притулку, а все ж скидалися на купку хлопчаків молодших класів.

Того, що я пережив під час своєї другої, літньої мандрівки на північ, я ніколи не забуду.

У Кіруні я дістав десятків зо два брусків дешевого туалетного мила, яке гадав продати на станціях та в хатах колійних обхідників, що стояли вздовж залізниці за три кілометри одна від одної. Торгівля виявилась несподівано вдалою, і мене скрізь зустрічали ласкаво. Ці далекі станції і хатки обхідників рідко хто відвідував, крім хіба що бродяг, та й ті здебільшого жебрали. Я ж приходив як торговець, хай і поганенький, і це було набагато приємніше.

Дні стояли теплі, погідні — мандрувати цією пустельною країною було просто чудово. Миля по милі болотяні низини й порослі лісом пагорби. Глибока урочиста тиша. Пахуча болотяна пара мерехтіла над блискучими озерами води, вздовж залізничного насипу витикалися перші квіти.

Однак найвеличніші і найкращі були ночі.

Світлі ночі, але ще надто холодні, щоб можна було спати просто неба, отож мені доводилось обертати їх на дні. Вночі я поволі йшов собі в північному напрямку, а вранці лягав у траву неподалік залізниці. Мила в старенькому ящику, якого я позичив у одного кірунського міняйла, було саме стільки, щоб його продати в хатках обхідників, куди я завертав, коли прокидався. Тож я байдуже поминав заїзди і навіть деякі хатини обхідників. Я йшов собі, втішаючись величчю природи, і здебільшого перебував у ліниво-спокійному настрої. Інколи згадував про свого діда. Відколи я бурлакував, хоч і зрідка, а писав додому коротенькі листи. А як опинився в гірничому краї, то збрехав, що знайшов роботу телефоніста. Раз я навіть вклав у листа п'ять крон. Нелегко було зважитись на це, але я таки послав їх, щоб показатися таким, за кого я себе видавав.

¹ Ріст — п'яний трунок, виготовлений з мебльового лаку, цукру та води.

Хлопцем, що вибився в люди, має роботу і заробляє гроші.

Від дідуса теж зрідка приходили листи; вони були, як і мої, короткі і без особливих новин. Дід писав, що помаленьку пореється по господарству і радий, що я живу добре. Він не згадував нічого про те, що Ельна Релігс бачила мене в Гетеборзі, і я був задоволений. Але його мовчанка не могла переконати мене і заспокоїти цілком. Може, Ельна таки помітила мене і дідусь уже знає, що я пустився берега, хоч і не пише про це? Еміль Релігс став іще гладший і ще пихатіший, писав він. Тесля Йон, найліпший і найвірніший дідусів приятель, помер. Удома в нас усе гаразд і сам він не бідує.

Щоразу, коли я перебігав очима ці короткі рядки, то немов бачив перед собою дідуса. Ті листи пекли мої руки, і мені завжди тяжко було розпечатувати їх. Хай я навіть як тільки міг змирився з своєю долею і хай навіть старцюю вже не так тяжко, як у перші дні свого блукання, все ж мене мучило болюче каяття, що доводиться дурити дідуса. Якби я був шанувався, то міг би стати його гордощами і вітхою.

Проте моє життя раз на завжди стало таким, як воно є. Що я тепер міг удіяти?

Нарвік зустрів мене так само негостинно, як і минулого року, і через кілька днів я вирушив пароплавом «Північне сямво» в Тромсе й Гарстад. Панорама там, де я проїжджав, була велична, але у цих маленьких містечках панували злидні та безробіття, тому, потинявшись іще тиждень у Гаммерфесті, я повернувся назад.

З Нарвіка я, вчепившись на поїзд, доїхав до Будена, а звідти у такий самий спосіб до Гапаранди. У Фінляндії було ще понуріше й безвідрадніше, а нужда ще помітніша, ніж по шведський бік кордону. Я трохи повештався у Торнео й Кемі, а потім знову завернув у гірничий край. Радісно зіскочив я з гальмової будки в Єлліваре — ніби повернувся додому.

Але так мені здавалося тільки першу мить. Бо коли я подумав добре, то збагнув, що мене починає обтяжувати тутешнє отупіле, байдуже життя. Треба конче вибратися звідси. Мене почала мучити мандрівна гарячка, і я вже не міг більше жити серед подібних до себе. Згадую, як мене тоді тягло поїхати кудись — не в якесь певне місце, а просто куди очі ведуть. За мої бродячі роки цей потяг розвинувся ще більше і залишився в мені на все життя.

Я звик бути завжди в русі і часто міняв місце перебування, ніде не знаходячи вдоволення й спокою.

Отож якось увечері я спакував свої не мудрі пожитки, надумавши раптом вируши-

ти в дорогу. Я стояв у брудній кімнаті заїзду на околиці Мальмбергета, а думками вперто линував на південь — до свого рідного краю на західному узбережжі.

Я зупинився на східцях заїзду. Листопадовий вечір був холодний, повітря аж іскрилося від морозу. Над гірськими вершинами вигравало північне сямво, сніг скрипів під ногами. Я рушив до селища. Ось зараз я мав зустрітися з дівчиною: її засмутить мій від'їзд. «Муруга» — так прозивали її — була одна з тих дівчат у гірничому краї, що злигалися з бродягою, і через те місцева молодь гордувала нею, вважала майже за повою. Останніми тижнями я дружив з нею.

Вона була далеко не та дівчина, про яку я мріяв, і, певне, балачки про її легковажність мали якісь підстави. Ліскава з усіма, вона, очевидно, нікому не казала «ні». Муруга була лагідна, товариська; прагнучи ніжності, вона заплуталася між напіввульгарністю і зухвалістю.

Дома її зневажали, як і всі в селищі. Батькам і братам було прикро, що вона осоромила сім'ю, тож дівчина ніколи не чула від

А. Цорн. Шведська селянка.

них привітного слова і була самотна. Молодь відцуралася від неї, вона не мала подруг навіть серед тих дівчат, що теж опинилися в такому самому становищі. Все це викликало в мене співчуття й жаль до неї, і гірко було думати, що мій від'їзд зробить їй боляче.

Якихось особливих почуттів до неї я не мав, з мене було досить того, що вона дівчина.

Я зупинився на майдані. В призначений час з'явилася Муруга — ставна, доволі таки гарна, і я подумав, що, мабуть, багато часу мине, поки ще якась дівчина зважиться показатися разом зі мною на люди. Згадка про розумілих дівчат з півдня засмутила мене, і я вже з жалем подумав про розлуку. Певно, я ще не раз пошкодую, що залишив порівняно безтурботне життя в гірничому краю. Та я не міг нічого з собою вдіяти. І я сказав Мурузі, що хочу поїхати звідси того ж вечора і маю гроші на квиток до Будена. Муруга заплакала й почала просити, щоб я залишився.

Вона буде така самотна без мене.

Мене зворушили й приємно вразили слова дівчини, і я пообіцяв не забувати її. Сказав, що писатиму дуже часто і що невдовзі вернуся до неї.

— Усі так кажуть... коли прощаються, — відповіла дівчина. — А потім хоч би рядок хто написав. Ну, та якось уже переживу...

Вона вдалася до звичної грубої безтурботності, за якою здебільшого ховала свої почуття. Ми поволі пішли дорогою до Єлліваре. Був суботній вечір. Власне, я не багато втрачав від того, що залишав містечко. Нам з Муругою тут нікуди було піти. Я не міг повести її до заїзду, так само як вона не могла запросити мене до себе додому.

Цей вечір мав минути так само, як і попередні, коли ми зустрічалися. Нам треба було вийти за містечко, пошукати місця, де можна лягти, а потім розійтися. Муруга справді не занепадала духом, і я сподівався, що незабаром вона знайде собі для втіхи когось іншого. Я не клопотався тим, як вона житиме далі.

Зала для пасажирів на станції в Єлліваре зустріла нас порожнечою, теплом і тишею. Того вечора там не було жодного пасажиря, жодного безробітного чи когось із селища.

Ми посідали неподалік грубки, а потім я купив квитка до Будена. Та з моєї подорожі нічого не вийшло. Несподівано відчинилися двері, і до зали зайшли двоє хлопців з селища. Один із них, «Бугай» — це прізвисько він дістав за те, що кілька років тому його застукали на скотолозтві, — підійшов до Муруги і сказав, ехидно посміхаючись:

— Як підеш зі мною цього вечора, дам

дві крони. А втім, цей твій вошивий голодра-нець тебе не балує, тож вистачить і одної.

— Заткни пельку і дай нам спокій, — сказав я. — Не хочеться об тебе руки каляти.

Він підійшов до нас, поїдаючи мене лютим і водночас боязким поглядом. Мені чомусь стало його шкода. Він мав минуле, яке за всяку ціну мусив приховати від інших. Для нього це означало завжди одвертати від себе увагу на когось іншого. До місцевих хлопців він ніколи не зважувався чіплятися. Але ж я був усього тільки бродяга. А Бугай уславився тим, що знущався як міг над зайшлими.

— Каляти руки? — сказав він і стиснув кулаки. — Хочеш по пиці заробити, старцюго нещасний?

— А в кого це я старцював? Може, в тебе?

Я відчув сильний удар в підборіддя і поточився на грубку. Муруга зойкнула, у вікна почали зазирати цікаві. Я кинувся на Бугая і схопив його на оберемок... Він був жиливий, але боягузливий, і коли я притиснув його коліном нижче живота, він голосно застогнав. Я відштовхнув його, і він кинувся до дверей. Муруга плакала. З віконця каси сердито визирнув начальник станції.

— Бийтесь собі де-інде, — сказав він. — Ох, життя настало! Раніше хоч мали спокій, доки гірничий край не став смітником для всяких покидьків з півдня.

— Ну, для мене він більше не буде смітником, — сказав я. — Я сьогодні ж їду звідси і сподіваюсь ніколи більше тут не показуватись.

Муруга схопилася і припала до мене.

— Ні, ти не поїдеш, — захлипала вона. — Ти не поїдеш від мене! Сама я нізащо не повернусь додому. Навіть поїздом. Бугай перестріне мене. Ти повинен одвести мене в Мальмбергет. Ти повинен залишитись... до ранку.

— Як же я можу залишитись? — спитав я. — Мені ж ніде ночувати!

Вона пригорнулася ще міцніше і дивилася на мене благальними очима.

— Ні, ти не поїдеш, — казала вона. — Бо що тоді зі мною станеться? Ми ж завжди якось улаштовувалися з ночівлею. Я так боюся...

Муруга знову почала плакати. Щоб заспокоїти її, я сказав:

— Перестань-бо рюмсати, щось уже зробимо. За дві хвилини до Мальмбергета йде поїзд. Я візьму квитки, і ми поїдемо.

Я купив квитки, і Муруга заспокоїлась. Я сердився на себе, що пообіцяв їй залишитись. Вона, напевне, якось би добралася додому й сама. Та глумливі, ущипливі слова, якими її зустріла купка хлопців, коли ми вийшли з зали, настроїли мене ласкавіше до неї. Навіть як ми зайшли до вагона, нечис-

ленні пасажири відверто виказували їй свою зневагу. А на майдані в Мальмбергеті якийсь підліток гукнув:

— Повія!

Муруга, зіщулившись, мовчала. Потім зненацька озвалася — вона вже думала про мене:

— Тобі таки ніде ночувати. Як же нам улаштуватися? Знаєш що, ходімо до мене, а там побачимо.

Муруга жила в «англійських бараках» — там її батьки наймали однокімнатну квартиру. Я ніколи не був у неї, але, заходячи до інших сімей, що жили там, бачив, який вигляд має таке помешкання. З сіней двері ведуть до старомодної кухні, а за кухнею міститься кімната. Муруга сказала, що батьки, мабуть, уже сплять. Батько та брати працювали в шахтах і, коли йшли на денну зміну, вставали о п'ятій годині ранку.

Брати — один двадцяти двох, а другий двадцяти чотирьох років — десь гуляли і мали вернутися пізно.

Дівчина сказала, що сама спить на кухні, а батьки та брати в кімнаті. Ми можемо прошмигнути до кухні і зварити кави, адже надворі страшно холодне.

Ми зайшли до кухні. Вона виявилася така, як я й уявляв. Велика, начищена до блиску плита, дерев'яна канапа під вікном, буфет, кутова шафка, стілик для миття посуду. Посередині кухні стояв довжелезний стіл, застелений скатертю, кінці якої звисали з усіх боків майже до самої підлоги. Муруга заходила варити каву, а я сів на один із стільців, що стояли навколо столу.

Муруга зітхнула.

— Що ж нам робити? На дворі тобі залишатися на ніч не можна, ще замерзнеш...

Я сидів і вітався теплом. Якраз тепер я вже мав би їхати поїздом до Будена... З кімнати долинали хропіння й цокання годинника. Поверхом вище заскрипіло під чийсь ногами підлога. Муруга подала на стіл каву і хліб. Вона була неспокійна, і я спитав, чи не я і ніч так її хвилюємо.

— Та... аби тільки нас не застали мої брати. Вони от-от мають надійти, — сказала дівчина. — Вони такі люті, набагато лихіші за маму й тата. От я й боюся... щоб вони не побачили тебе тут. Що ж нам зробити? Ага, знаю. Це єдиний вихід. Повинно все бути гаразд.

Я зрадів, що їй спало на думку щось вдале. Та коли вона показала, де мені доведеться спати, я завагався. Виявилось, що ми з нею мали лягти під великим столом. Муруга зніме з канапи ковдру й матрац і постеле там. А скатерть звисає аж до підлоги, то брати не помітять нас, як повернуться і йтимуть через кухню. Звичайно, про те, щоб виспатись, годі й думати. Зате не дове-

деться мерзнути надворі, а перед тим, як батько і брати встануть, мені треба буде вшитися. З Елліваре поїзд відходить до Будена о пів на шосту ранку. А що канапа стоятиме не застелена, брати не візьмуть того до уваги.

Усе це звучало досить переконливо. Муруга постелила, вимкнула світло, і ми залізли під стіл. Незабаром поприходили брати. Як дівчина й сподівалась, вони не зупинилися на кухні. Ми лежали собі й любились до пізньої ночі. Дівчина сказала, що не спатиме і, якщо я засну, збудить мене, щоб я вчасно пішов геть.

Я вдовольнився її обіцянкою. На кухні було тепло, і я вже не жалкував, що поїзд поїхав без мене. Поспішати мені нікуди, а день і завтра буде.

Але пробудження моє було як страшний кошмар — його я ніколи не забуду. Поволі я збагнув, що Муруга не витримала і замість збудити мене, заснула сама. А тепер було вже пізно. Перше, що я побачив, коли прокинувся, — крім зляканого обличчя дівчини, — це три пари черевиків, що виглядали з-під скатертини. За столом чути було грубі притишені голоси, а світло від електричної лампи під стелею пробивалося до нашої схованки.

Муруга лежала і насилу стримувала сльози. Обличчя в неї скам'яніло, зблідло. За столом хтось сказав — я здогадався, що то її батько:

— А ця негідниця не ночувала вдома? Де її чорти носять? Сорому не має ніякого.

— Я їй так дам, що два тижні не ступить надвір, — промовив інший голос, очевидно, одного з братів. — І так уже не знаєш, куди очі діти через неї. Якби хоч пішла собі під три чорти з містечка абощо.

— Куди така, як вона, піде? Хто захоче взяти до себе в сім'ю повію? І кращого місця, як служниці, вона ніколи не знайде, — озвався ще один голос — другого брата.

Потім запала тиша.

Я лежав і тремтів так само, як і Муруга, слухаючи, як вони сьорбають каву і брязкають ножами об масничку, намазуючи маслом хліб. Раптом один черевик посунувся далі під стіл, і я мало не скрикнув з напруження. Повільно, ніби щось намацуючи, черевик підповз ще ближче — потім посунувся назад, і я полегшено зітхнув.

Хвалити бога, небезпека минула. Минула? Ні, навпаки. Ще один черевик з'явився під скатертиною і спинився аж тоді, як наткнувся на матрац.

— Що за лихо? — крикнув хтось над столом. — Що там унизу? Хто там лежить?

Скатертина полетіла набік, під стіл зазирнув хлопець — і аж онімів з подиву, побачивши мене й сестру. Край столу з'яви-

лось іще двоє облич, старіше й молодше, дуже схожі одне на одне.

Зовсім приголомшений, я підвівся з підлоги. Хоч як мені було соромно і хоч яка неприємність мене чекала, я не міг не подумати про комічність свого становища і стримати усмішку.

Старший брат підскочив і дав мені ляпаса.

— Чортів волоцюго, ти ще й зуби шкіриш! — закричав він. — Я з тебе зараз виб'ю охоту сміятися! Такого дам, що до нових вінників пам'ятатимеш і кулею вилетиш на вулицю!

Муруга, що теж вилізла з-під столу, вцепилася в канапу і закричала. Двері з кімнати відчинилися, і увійшла худа, середнього віку жінка в сорочці до п'ят і з папільйотками на голові. Вона глянула на дочку, потім на мене і зайшлася плачем. Батько розгублено похитував головою. Молодший брат мав такий самий грізний вигляд, як і старший.

— Сідай, хлопче, — зненацька озвався батько. — Сідай, поговоримо. Власне, ти не вчинив нічого лихого. Не твоя вина, що та шльондра завела тебе сюди... та й не думай, що ти перший. Облиште його, — звернувся він до синів. — Зчинимо галас, то виїде тільки на гірше. Як добре подумати, то він не зробив нічого страшного.

— Так, я повівся по-свинському, — мовив я, намагаючись бути щирим. — І то тільки моя вина. Мені ніде було ночувати. Вранці я їду звідси і міг би перебути одну ніч на дворі, хоч як там холодно.

— О, він ще й прикидається засоромленим! — обурився старший брат. — От падлюка! Всі так кажуть, як доможуться від неї того, що хочуть...

— Сідай, — повторив батько. — Візьми чашку і налий кави, — звернувся він до дочки. — Не треба нам бути ворогами... не слід сваритися. Та й на вигляд ти начебто порядний хлопець...

— Та воно так. Хоч, може, то тільки на вигляд, — мовив уже спокійніше старший брат. — Сідай. Старий правду каже. Як ми зчинимо галас, то всі про це довідаються, і ми наберемося ще більшого сорому.

Муруга, що досі схлипувала біля плити, тепер трохи заспокоїлась і підійшла до столу, з чашкою кави для мене. Мати теж перестала плакати й підсіла до нас. В теплій просторій кухні запанував мирний настрій. Ми почали розмову про нужду й безробіття, і чоловіки визнали, що, певне, не дуже солодко тинятися безпритульному. Коли настав час іти їм на шахту, ми попрощалися щиро, по-приятельському.

Муруга усміхалася, і коли ми залишилися втрьох, мати сказала, що я симпатичний

хлопець, і вона нічого так не бажала б, як роботи для мене.

— Вам з нею, з нашою дочкою, певне, було б добре разом? — мовила вона.

Я підвівся й подякував. Мати пішла до кімнати, залишивши дочку й мене наостанці самих. Прощання було досить коротке. Муруга схлипнула, ми пообіцяли, що ніколи не забудемо одне одного. Колись я вернуся, і ми ніколи вже більше не розлучатимосся.

Коли я йшов вулицею від «англійських бараків» у напрямку Елліваре, Муруга стояла на східцях і махала рукою. Мені хотілося швидше втекти геть, і, почувавши, що бачу дівчину востаннє, я прискорив ходу.

Буден. Церква біля маленького озера. На майдані — «Автомат», вічно з тими самими наїдками — сосисками й салом. Червоний дерев'яний заїзд біля вокзалу. Нескінченна вулиця, що починається й кінчається трактом Гапаранда-Юстад. Луле-Ельв. Кав'ярня за казармою. Навколо міста — вінок селищ, що всі закінчуються на «бю»: Бредбю, Свартб'єрнсбю, Будбю.

Лулео. Церковці в старих кварталах. Сундербю. Севаст. Піщані береги Свартестадена, нерухомі вантажні крани. Кав'ярня «Темперанс», «Приватний готель». Сірі осінні дні. Безмежно довга зима. Жебраки, що тремтять з холоду. Збіговисько голодранців. Безнадійні запитання: як буде далі?

Для мене зустріч з Буденом і Лулео означала повернення до тих умов, у яких я жив, аж доки подався в гірничий край.

Світ, що його жорстокість я почав забувати, де не було й натяку на доброзичливість мешканців Кіруни й Мальмбергета. Хоч це ще був крайній Норланд, але вже й він різко відрізнявся від того, що я покинув — був черствий і злостивий.

А південь — то справжнє пекло. Там паує нужда й голод.

— Авжеж, — чув я від кожного. — Ми добре знаємо, як там живеться. Відчули на власній шкурі.

— Видно, що ти не був на півдні майже два роки. Тепер побачиш, що там робиться. Знову закрито безліч фабрик. Лягаві стали ще лютіші, хай їм чорт. А ті, хто ще має роботу, не кращі за буржуїв і лягавих. Думують тільки про себе й про свою родину.

Серед голоти тільки й чути було нарікання. Жодного втішного слова, самі лише скарги на нужду й поневір'яння.

Крізь запітнілі шибки тьмяно прозирає зовнішній світ, такий же понурий, як і сама кав'ярня. Хмари їдучого цигаркового диму. Брязкіт чашок з кавою. Між столиками вештаються офіціантки й позіхають з

нудьги. Чи скінчиться колись це пекло? Чи, може, вічно доведеться отак жити, як тепер?

Я сидів, дослухався до розмов і жалкував за відносним спокоєм гірничого краю, бо здогадувався, що мене чекає життя ще гірше. Дужче, ніж будь-коли, мене пригнічувало те, що я викинутий з людського суспільства. На півночі я рідко відчував, що не такий, як усі. А тут мені постійно нагадували про це.

В «Автоматі» у Будені і в «Темперансі» в Лулео серед відвідувачів ніколи не видно було місцевих безробітних і тих, хто мав роботу. Їх цілком полишили безпритульним. Казали, що далі на південь це розмежування ще більше впадає в око. Поки я мандрував на півночі, тут із бродяг утворився свого роду клас. Клас знедолених, з якими інші верстви суспільства не хотіли знатися.

Ми мали свої власні кав'ярні. Власні заїзди. Власне коло дівчат — це я вже знав із життя в гірничому краю. Місць, що стали відомі, як наш притулок, «звичайні» люди уникали. Ми були зачумлені, недоторкані, від нас усі відверталися. Щоб перекоонатися в цьому, мені треба тільки зачекати. Коли я помандрую далі на південь, то й сам усе те побачу.

Це була сумна, жакхлива перспектива. А труднощі, з якими доводилось добувати їжу і кілька мідяків на ночівлю, не додавали надії. Серед мешканців Лулео теж було велике безробіття, і вони небагато або й зовсім не мали що дати. Дедалі частіше я згадував своє рідне село — чого я тиняюся світами? Якби я десь став за наймита й залишився дома, в своєму селі, то принаймні мав би пристановище і їжу.

Став за наймита? Але ж я навіть наймитувати нездатний. Ні до чого нездатний, і в селі про це всі знають.

Якось, повернувшись знову у Буден, щоб врешті таки вирушити на південь, я зустрів у «Автоматі» хлопця з того провінційного містечка, де колись відбував військову службу. Він був на кілька років молодший за мене і здавався ще зовсім дитиною — розгублений, заляканий. Я не хотів признаватися до нього, та раптом хлопець помітив мене, засяяв, усміхнувся і швидко підійшов до мого столика.

— Як ся маєш? Правда ж, ти з...? — спитав хлопець, називаючи своє рідне містечко. — Ти був завербований і служив музикою, еге ж? Я відразу впізнав тебе. Ну, звичайно ж, це ти.

— Авжеж, — відповів я. То дарма, що хлопець знатиме про моє життя — він і сам опинився в такому ж становищі, тож повинен тримати язика за зубами.

Він потис мені обидві руки.

— Можна мені присісти тут? — спитав він. — У нас у містечку скоро всі будуть безробітні. Сірникову фабрику закрито вже давно, а весною — бондарню й ткальню...

Хлопець був худий, обшарпаний і якийсь страшенно безпорадний. Ми розмовляли далі, і він згадав, що скоро різдво. Його мати вийшла вдруге заміж, і хлопцеві важко було ладнати з вітчимом, що теж опинився без роботи, — тому він і подався в мандри. Щоразу, як хлопець згадував про наступні свята — своє перше різдво поза домівкою, голос його тремтів, а на очі наверталися сльози.

Я намагався утішити його тим, що на різдво люди стають лагідніші й щедріші, і він, напевне, матиме всього вдосталь.

— Сам я вже так давно бурлакую, — додав я, — що звик і рідко згадую про таке. Чи свято чи будень — все одно. Та коли це перше різдво, то звісно... Однак мені пора на станцію. Хочу взяти квитка до Ельвсбю і податися на південь, геть звідси.

Хлопець спитав, чи можна йому провести мене. Ми встали й вийшли на вулицю. Був кінець листопада. Уже смеркло, й на вулицях тьмяно світилися ліхтарі. На озері, на вулицях, на деревах — всюди мерехтів сніг, усе було сліпучо-біле. Я купив квитка, і ми стали чекати на поїзд. Тепер, коли я краще придивився до хлопця, він видався мені ще безпораднішим, ніж перше.

— Поїзд на південь! — оголосив начальник станції.

Я підвівся і рушив на перон.

Хлопець пішов зі мною.

— Скоро різдво, — почав він знову. — Журюся, як то воно буде? Чим усе це скінчиться? Чи минеться коли це лихо?

— Аякже, — сказав я і подумав про всіх безпритульних, яких зустрічав за свої мандри. — Все минається в житті, не забувай цього, хлопча.

— Щасливої дороги, — сказав він, коли я піднявся у вагон. — Дуже радий, що зустрів тебе. Хоч одну людину, яку знав раніше.

— А я до різдва подолаю добрий шмат дороги на південь, — мовив я. — Бувай здоров. Може, ще колись побачимось.

Я зайшов у купе і сів на одну з пофарбованих у жовте лавок. Від закуреної грубки, що стояла в кутку, струменіло приємне тепло. Під стелею миготіла газова лампа. Біля грубки стояв ящик з вугіллям і лежала лопатка. До стіни над лавкою була прибита полчка з графіном і двома склянками.

Коли поїзд рушив, я побачив, що мій знайомий стоїть на пероні й дивиться кудись повз станцію. Може, він думав про те, що не має як поїхати зі мною на південь, а може, про своє самотнє свято?

І я згадав своє перше бродяче різдво. Відтоді минуло вже майже два роки.

Свій перший бездомний святвечір я провів у невеличкому смоландському селищі, де знайшов притулок на шпульковій фабриці. Нас було троє безробітних. Ми влаштувались на постелях з дерев'яних стружок у закуреній вугільною пилюкою котельні. Передріздвяний день минув у нудній тиші. І все-таки те свято запам'яталося мені більше, ніж інші події того року, мабуть, через те, що це був мій перший святвечір поза домівкою, але не тільки через те. Того вечора я мав нагоду зазирнути вглиб людського серця і знав, що довго цього не забуду.

Тоді я мандрував із Сконе на північ і добувся в якесь селище за день до святвечора. Директор фабрики, до якого я зайшов випросити щось попоїсти, запропонував мені перебути свята на фабриці. Він сказав, щоб я звернувся до сторожа, і той провів мене в котельню. Біля теплового котла вже сиділо двоє насуплених бродяг і злісно оглядали брудний підвал.

— Будьте як вдома, — мовив сторож, — а завтра ввечері запрошую вас усіх трьох до себе. Звісно, ми не багаті, та зайвий шматок шинки й тарілка каші завжди знайдеться. Та й сидіти тут увесь святвечір не дуже весело.

Сторож пішов, а я спробував завести розмову з бродягами, з якими мав провести свята. Одному було десь за шістдесят. Він був худий, згорблений, із зморщеним обличчям і рідким сивим волоссям. Другий — приблизно моїх років, обшарпаний, тихий і наляканий. Коли настала пора лягати спати, я нагрів купу стружок і влаштував собі постіль.

Думка про завтрашній день давала мало втіхи. В армії різдвяні свята були єдиним світлим променем на цілий рік, і вдома, в дідуса, я теж мав причину їм радіти. Завтра ж я прокинуся на купі стружок у закуреній, заснованій сірою павутиною котельні без вікон, і наступне свято теж не звеселить мене.

Старший бродяга, зітхаючи, підвівся і став порпатися в клунку, що лежав біля котла. І він, і молодший були неговіркі, й усі мої спроби зазнайомитися обидва зустрічали впертою мовчанкою. Старий витяг з клунки моток сталевих дротів та щипці і почав робити вішалки на одяг і збивачки для крему. Працював чоловік вправно й швидко — видно було, що він набив собі на цьому руку.

Молодший сидів насуплений і тупим поглядом стежив за його роботою. Обидва мовчали. Гола лампа під стелею тьмяно освітлювала підвал, під котлом тріщало розжарене вугілля. Шелестіли стружки, що лежали купами попід стінами. Більше ніщо не порушувало тиші. Тиші, яка нервувала мене і настроювала на меланхолійні роздуми.

— Завтра святвечір, а на святвечір люди добрішають... тож я добре вторгую, — знацька озвався старий і висякався. — А щоб їх чорт забрав, оте диявольське кодро, що має роботу і з чого жити. Підкласти б під них динаміт — під церкву, королівський дім, під усю оту наволоч, що має свою хату і живе в достатку та спокої, — щоб усе полетіло до дідька.

Кажучи це, він перестав працювати і дивився на нас повними ненависті очима. Його голос тремтів від злоби до людства й суспільства. Раз порушивши тишу, він тепер щедро виливав свій гнів, накликаючи на людей усілякі лиха.

За свої мандри я чув багато гірких слів про тих, що працюють і живуть на одному місці. Та ніколи я ще не зустрічав людини з такою страшною ненавистю до них. Хоч я й сам вважав себе викиненим із середовища тих, яким жилося краще за мене, слова цього чоловіка пригнітили мене. Проте я не став сперечатися з ним і промовчав.

Весь вечір він лютував і скінчив тим, що побажав людству опинитися в диявольських лабетах.

— Щоб їх усіх лиха година побила, усіх тих, що працюють.

Я заснув, а коли вранці прокинувся, чоловік уже стояв біля котла і знову глухо сипав свої прокльони. Через плече в нього висіла чимала в'язка збивачок і вішалок — того дня він мав добре заробити. Молодший виповз із стружок, протер очі, позіхнув і закашлявся. Коли старий пішов і ми залишились самі, мені таки вдалось розговоритися з ним. Я довідався, що він тиняється без роботи з минулого року і це вже вдруге справлятиме святвечір не дома.

Родом він із заводського селища десь у Дальсланді. Батьки його ще живі, але повернутися додому обідраним і нещасним? Ні, про це не може бути й мови.

— Краще жити, як трапиться, між людьми, що мене не знають, аніж вертатися додому і там тинятися без роботи. От і свята настають. Хочеш кави? Думаю, стане на раз зварити.

Він набрав у кухлика води і примостив його до жару. В торбі у нього був ворочок цукру, окраєць хліба, грудка масла та кілька шматків копченого сала. Ми випили кави і з'їли хліба з маслом.

Надворі був скажений холод, до того ж, випав глибокий сніг. Коли ми вибралися з котельні, мороз обпік нам щоки. Ми йшли вулицею, огорнені клубами пари.

Селище було маленьке, але шпулькової фабрики ще не торкнулася криза. Люди були щедрі, приязні, розуміли наше горе, і я радів, що мені випало щастя відсвяткувати серед них різдво.

Коли ми повернувся до котельні, наш літній супутник уже закінчив свій торг. Він продав весь товар і мав би бути вдоволений — коли ж ні. Обідаючи кров'яною ковбасою й салом, він заговорив про святвечір у сторожа. А може, сторож має діти? Ото був би жах. Якщо тільки в сторожа є діти, він і не подумає йти до нього.

— Я терпіти не можу тих виродків, вони тільки зlostять мене, — мовив він. — Ще й дражняться, байстрюки, називають старим опудалом. Витріщається й чогось бояться... Простягнеш руку, а вони розбігаються, як ті миші. Діти... тьху, навіть згадувати гидко. От би динаміт під кожен такий виводок і хай летять під три чорти...

Старий попоїв, відригнув, потім витер рота рукавом і сплюнув. Одягнений він був у смердюче лахміття, тож і не дивно, що діти не любили його. Сам неохайний, а весь його вигляд і манера поводитись — просто відразні. Він розповів нам, що зовсім не знає своїх батьків, що його віддано на виховання від самого народження. Він завжди був попихачем для всіх, самотний, зневажений, і чи не це так озлобило його?

Навіть блукаючи світами, як виходило з його розповіді, він був самотний. Він не мав друзів серед бродяг, так само як і серед тих, хто жив осіло, і видно було, що нас двоє, молодших, він вважає за надокучливих нахаб. Якби він мав силу, то, певне, вигнав би нас. Він раз по раз питався, чи довго ми наміряємось тут сидіти.

Цілі свята? Нідіти в оцьому закапелку?

— Тьху, чорт, ви ж такі молоді... Бувши вами, я б не зостався в цій триклятій дірі ані миті, — сказав він. — Ну, тоді не заважайте ви мені, а я вам.

Та ось день минув. Коли смеркло, прийшла сторожиха і, привітавши нас із святом, повторила чоловікове запрошення. Ми з товарішем причепурилися як могли, а старий заявив, що піде так, як є. Але потім усе-таки передумав. Із торби, захованої під стружками, він дістав чисту білизну, зовсім нові штани і чудову вовняну куртку.

Ми вийшли на мороз. Небо мінилося зеленими барвами, блимали зорі, білястий дим з димарів стовпами здіймався вгору. В усіх вікнах світилися свічки. Під ногами рипів сніг, і настроїв був справді святковий. Ми зайшли до сторожової хати, і господарі прийняли нас, як своїх друзів. З-за них визирало двоє дівчаток чотирьох-п'яти років.

Людиноненависник щось пробурмотів, і насупившись, теж зайшов до кімнати. Господиня пригостила нас глінтвейном; пізніше ми мали сісти з ними до святкового столу. Посеред кімнати стояла ялинка, а під нею лежала купка різдвяних подарунків. Ми всі сиділи мовчки, розмова ніяк не в'язалася.

Дівчатка забилися в куток і здивовано по-

зирали на нас. Врешті одна підійшла до людиноненависника й поклала руки йому на коліна.

— Розкажіть нам казку, дядю, — попросила вона. — Адже ви знаєте казку? Дядю, любий, розкажіть!

Той зніяковіло мовчав. Дівчинка підійшла ще ближче і пригорнулася до нього. На мій подив, старий нахилився і обережно погладив її по голівці. Помітивши, що я звернув увагу на його рух, він щось буркнув, підвівся і швидко поспішив до дверей. Господарі спитали, що сталося, проте ні я, ні мій одноліток не могли нічого їм пояснити. Трохи згодом нас запросили до столу.

Коли ми вже сіли, у сінях почувлися кроки, і до кімнати зайшов наш старий.

— Ось, дітки, вам різдвяний подарунок — невеличкий, та від щирого серця.

— О, як зворушливо! — сказала сторожиха. — Ялинка! Гляньте діти, що ви дістали!

— Ет, — тихо мовив старий, — що то за подарунок, це тільки так... адже сьогодні святвечір...

Він поставив подарунок на стіл. Це була ялинка з дроту, прикрашена трьома свічками, під якими висіли три вершники на верблюдах. Певне, старий тримав її в котельні і тепер тільки нашвидкуруч довів до пуття. Вигляд у нього був урочистий, і на дівчинку, що просила його розповісти казку, він дивився з ніжністю. Видно, небагато треба було, щоб завоювати його серце, змусити забути ненависть до людей. І я подумав, що це, мабуть, був найщасливіший святвечір у його житті.

Дівчатка взяли його за руки, подякували за подарунок і спитали, що то за вершники. Чи не з якоїсь казки? Адже, дядько знає багато казок? Правда?

— Авжеж, що знаю, — відповів бродяга. — Це такі вершники з казки. Це три мудреці, що прийшли зі сходу, хіба ви не чули про них?

Діти не чули ні про яких мудреців. Ми повечеряли і приємно провели свято у доброго сторожа. Після вечері діти захотіли послуhati про трьох вершників, і старий розповів їм, хоч не дуже складно, але як умів і пам'ятав ту давню легенду.

Господиня поставила свічки на дротяну ялинку. І коли ми, попрощавшись, пішли, ялинка з трьома верхівцями на верблюдах стояла на вікні і присвічувала нам на сідцях.

Бродяга, що ненавидів людей, був мовчазний, ми теж нічого не говорили. В котельні нас чекала прикра несподіванка. Вогонь потух, і хоч як ми старалися, а роздмухати його не могли. Котельня швидко вихолоджувалась, і нас чекала жаклива ніч. Ми не хотіли

турбувати так пізно сторожа і вдосвіта поклали собі вирушити в дорогу.

Коли ми вийшли з фабрики, селище прокидалося, і у вікнах світилися свічки. Минаючи сторожеву хату, ми побачили на вікні три свічечки в дротяних коронах мудреців. Ми мовчки пішли далі, а за селищем попрощалися, і кожний подався своєю дорогою.

СОЛДАТ У ВОРОЖІЙ КРАЇНІ

Четвертий рік волочився я дорогами.

Чотири роки — це ж ціла вічність для такого молодого, як я. А кінця ще й не видно було.

Криза захопила все, дедалі збільшувалося безробіття, з дня на день зростали злидні. Моя мандрівка з гірничого краю на південь — це мандрівка до ще більшої нужди. Поступово неприязність огортала всіх, люди ставали дедалі зліші, жорстокіші.

Скрізь панував хаос, ніхто не знав нічого певного про майбутнє. Люди товкли каміння, голодували і нервувалися. Їхньої платні заледве вистачало, щоб прохарчуватися самим. А вдома ж були жінка й діти, і їм не залишалося нічого.

До дідька таке суспільство. До дідька «державців». Яка поміч від них?

Молоти гупали об гранітні брили, в кар'єрах побіч дороги розліталося каміння. Біла, як молоко, кам'яна пилюка, виснажлива праця. І все-таки навіть ця робота була привілеєм тих чоловіків, що мали на утриманні сім'ю. Бо в кого працювала жінка або хто був неодружений чи молодий, того навіть сюди не брали. Не було забезпечення на час хвороби, ані допомоги безробітним, ані уваги до тих, хто звертався в притулок для бідних. Однак була поліція, що карала за бродяжництво, і була каторжна праця на Свартше.

І був закон, що вважав за злочин «переходити з місця на місце без засобів до існування».

Такою я застав середню і південну Швецію після перебування за Полярним колом. Питання без відповіді, відчай і дедалі більший розпач. Замість колишніх класів — пролетаріату і буржуазії — суспільство тепер поділилося на тих, що працюють, і на без-

робітних. І між ними раз у раз виникали сутички.

Ті, хто мав роботу, скаржились на жебраків. А безробітні звинувачували працюючих у тому, що вони покинули їх напризволяще.

— Їм просто начхати на нас, — казали безробітні. — От тобі й класова солідарність!

— Коли вони не хочуть ні про що подбати, то ми візьмемо справу в свої руки. І тоді не буде заниженої платні, продажу робочої сили за безцінь, звільнення з роботи.

Палкі суперечки чути було і на вулицях, і біля робітничих кас. Чаша терпіння от-от мала переповнитись. Хіба ж це справедливо, що одні з року в рік мають роботу, а інші волочаться й голодують? Треба взятися до цього як слід і все змінити. Звідусіль доходили чутки про сутички робітників з безробітними. Боротьба за хліб, за те, щоб не голодувати й уникнути бурлацької долі.

Одного квітневого ранку моєї четвертої бездомної весни я стояв у кімнаті заїзду в найстарішому кварталі Норчепінга. Навколо товпилися інші пожильці. Настрій у всіх був дратівливий, слова вихоплювалися дошкульні, образливі. Я виглянув у вікно — день заповідався гарний. Небо голубіло, над патинованими черепичними дахами дерев'яних будиночків, світило сонце, у садах цвіли яблуні й вишні. Весна випала пізня, зате гарна й погідна. Чи ж буде вона для мене така сама сіра, як і мої дотеперішні бурлацькі весні?

А там літо, і знову осінь. На щось добре я не сподівався.

Я взяв зі столу газету і пробіг її очима. Скрізь панував неспокій, поліційщина; раз по раз виникали вуличні заколоти голодних. У Вермланді якийсь ветеринар оголосив себе новим Месією. В газеті був його портрет: широке обличчя, як у Муссоліні, мундир з поясом, високі чоботи. За портретом виднівся величезний транспарант з написом: «Швеція, прокинься!»

Я байдуже відклав газету. Як і більшість моїх однолітків, я мало цікавився політикою. Мене ніщо не єднало з робітниками, а бродяги не мали спеціального партійного осередку, якого б можна було триматися. От-от мав пролунати гудок норчепінських фабрик, які ще працювали, — протяглий різкий звук, що пронизував мозок, але для тих, кого кликав, він означав роботу й хліб.

Серед текстильників більшість чоловіків були безробітні. Підприємства, які ще не закрились, вдалися до найдешевшої робочої сили: жіночої і хлопців-підлітків. Поки жінки працювали на фабриках, чоловіки гляділи вдома дітей або тинялися по місту без діла. Та навіть таке сумне і принизливе життя для нас, безпритульних, здавалося раєм. Бо хоч

ткачі не мали роботи, зате в них було де лягти і з ким лягти виспатись.

А що мали ми?

— Ходімо, — сказав один із пожильців, і ми рушили до дверей. — Надворі все-таки краще, ніж у цій чортячій норі.

Ранок був свіжий, прохолодний, над річкою здіймався легенький туман. Ми безцільно пішли назустріч дню, про який нам не хотілося думати. Тут і там стояли гуртами чоловіки й про щось гомоніли, — таке ми бачили не раз і звикли не звертати на них уваги. Та цього ранку мало відбутися щось незвичайне. Натовп був великий, і чоловіки здавалися схвильованішими, ніж завжди. Настрій теж був піднесеніший. Так, поминаючи гурт за гуртом, ми підійшли до одної з текстильних фабрик.

Несподівано позад нас хтось крикнув:

— На фабрику! Тепер наша черга! Цього разу ми вже не відступимо! Тепер нехай вони ще скуштують нашого горя!

Ми спинилися. Окремі гурти чоловіків з вулиці зливалися в юрбу і шикувалися по вісім у ряд. Процесія рушила до фабрики. Хтось затягнув «Інтернаціонал». Та пісня чомусь не виходила і швидко зовсім стихла.

Важкими лавами виступали чоловіки вулицею. Біля фабрики ставало неспокійно. Робітниця, що йшла до воріт, зупинилася, біля них з'юрмилися підлітки. Вахтер, хворий на подагру дід, вишкутильгав з-за своєї перегородки і приклав долоню до очей, щоб краще бачити.

Натовп, що прямував до фабрики, дедалі зростав. З кожного під'їзду виходили чоловіки і ставали до лав. Цікаві діти тяглися за дорослими гомінливим хвостом. Ми, бродяги, теж підійшли ближче. Але в нас не було такого почуття, що ми й собі повинні приєднатися до процесії. Та сама прірва, що відділяла тих, хто мав роботу, від безробітних, відділяла й нас, безпритульних, від місцевих безробітних. Ми не мали причини приєднуватися до тієї чи до іншої групи, і нас не обходило, як вони поладнають між собою.

З кожною миттю юрба жінок і підлітків перед ворітьми зростала. Знову хтось у колоні почав «Інтернаціонал», інші вигукували «Ура!». Атмосфера дедалі розпалювалась. Ось-ось мав пролунати гудок, скликаючи робітницю до праці. Прибігли двоє майстрів і зупинилися перед ворітьми, злякано витріщившись на вулицю. Хтось із дітей у хвості колони шпурнув камінцем, і він упав біля ніг майстрів.

Ось і гудок. Враз хлопці з колони продерлися крізь натовп і кинулися уперед.

— Геть їх! Ура! Ура! Геть їх від машин! Тих, що думають тільки про себе! Тих, кого не обходить наша доля!

На юрму робітниць посипався рясний дощ

камінців, вигуки підлітків злилися з переляканим вереском жінок. Майстри повернулися і зникли десь на фабричному подвір'ї. Вахтер підвів руки і щось кричав, але що саме, годі було розчути серед галасу, що дедалі збільшувався.

Підбурені хлопцями, навіть дехто із старших чоловіків з колони втратили самовладання. Вони з криком кинулися уперед і зачинили важкі ворота.

Якийсь чоловічий голос намагався стримати розлючену юрбу.

— Так не можна! Треба діяти розважно!

Тверезіші робили все, що могли, аби вгамувати збурені почуття. Та було вже пізно, ніхто їх не слухав. Могутній шквал підхопив усіх: робітниць, безробітних і підлітків, жадібних до пригод, навіть нас, бездомних. Усі втратили міру й розум. Усі змішалися перед ворітьми. Посипалась лайка, градом полетіло каміння.

— Відчиніть!

Натовп жінок ринув до воріт, будь-що намагаючись прорватися на фабрику.

— Відчиніть! Негайно ж! Чуєте! Ви мусите відчинити! Ми не хочемо, щоб через вас із нас стягали гроші за спізнення!

— Не хочете відчиняти? Свині, он ви хто!

— Годі, ви своє взяли! — глумливо відповідали чоловіки. — Тепер будемо вирішувати ми. Ідіть додому, до своїх дітей. Це ми маємо працювати. Ми, чоловіки, повинні заробляти й утримувати сім'ю. А ви... ви украли в нас роботу. Розумієте?

— Ми вкрали у вас роботу? Га? Ми, що гнемо спину, аби ви мали шматок хліба і притулок? Геть з дороги! Геть, чуєте! Мерщій! Нам треба на фабрику!

І розлючені жінки гуртом кинулися на чоловіків, що заступали їм дорогу. За якусь хвилину усі змішалися в бійці. Чути було тільки стогін, вереск, лайку і крик. Худі жіночі руки й жилаві чоловічі кулаки, що сипали удари, або здійсмалися, щоб захистити збуджене обличчя.

Сльози, зойки, прокльони. Бійка за хліб і засоби до життя.

— Годі! Що це таке? Де ваш сором? — пролунав раптом могутній голос, і високий літній чоловік виліз на купу дров, складену поблизу воріт. Я впізнав його: портрети цього чоловіка часто друкувалися в газетах. Це був ветеран місцевого робітничого руху, якого завжди слухали товариші. І тепер вони його теж послухали.

Гамір ущух, руки опустилися. Підлітки ще натискали ззаду, але їх утихомирювали старші.

Чоловік на купі дров підняв руку.

— Що це за манера? — гримнув він. — Що ви собі думаєте, товариші? Б'єтеся з жінками й дітьми? Я гадав, що у вас, робітників

більше витривалості, ніж ви показали сьогодні. Розумію, вам уже все це остогидло, а ж і сам безробітний. Та якраз тому ми не повинні забувати про солідарність, хоч би як нам було важко, а чинити так, як оце сьогодні, не личить робітникам. А тепер хай ті, що працюють, потихеньку йдуть до своїх машин, а решта розходьтесь по домівках. Гарно ж то буде виглядати, як ми, робітники, почнемо битися між собою! Га, товариші?

Він зіскочив з дров і зник у натовпі. Хтось відчинив ворота, і робітниця та підлітки сипнули на подвір'я.

Фабричний гудок злився з сигналами двох машин, що вилетіли з бічної вулиці. Машини загальмували, відчинилися дверцята, і звідти сипнули поліцаї.

Діти, що знову побачили нагоду показати себе, закричали:

— Лягаві! Лягаві! Дайте їм по морді! Негідники! Буржуйські прихвостні! Ми вам покажемо!

Глумливі вигуки перейшли у пронизливий крик, коли поліцаї стали лаштуватися до нападу. З піднятими гумовими кийками вони посунули на безробітних. Діти одразу ж порозбігалися, але більшість дорослих не рушила з місця. Адже це поліцаї, буржуйські й панські наймити! І навіть чоловік, який щойно вгамовував безробітних, здавалось, не мав більше бажання закликати до розважності.

Старший поліцай наказав юрбі розійтись.

— Мерщій! Чуєте! Не слухаєтесь наказу? Ну, тоді нарікайте на себе!

— Ну, ну, не гарячіться! — сказав хтось. — Ми й самі підемо додому, не треба нам няньки. Не маленькі, знаємо, де живемо.

— Геть! Розійдись! А то... — кричав старший поліцай.

— Розійдемося, коли захочемо. Ми ж ніякого злочину не робимо.

Брутальність старшого поліцай ще збільшила впертість натовпу. Поліцаї підійшли ближче, старший дав знак, і його підручні кинулись на юрбу. Важко загупали чорні кийки. Ми, бездомні, швидко подалися геть, бо добре знали, що якби залишилися, то дістали б попередження за бродяжництво — поліція завжди могла б довести, що ми чинили їй опір.

Коли ми йшли вулицею, хтось зауважив:

— Як на теперішні часи, то це ще нічого. Такі сутички тепер відбуваються щодня — то в одному, то в іншому місці. А в світі, хлопці, діється в тисячу разів гірше. І скоро й тут таке буде.

Ззаду долинали крики безробітних, свист шабель і кийків.

Маленький епізод з великої драми.

Умови, за яких я жив останніми роками, змусили мене ховатися за машкарою скептика й циніка, і зовні я, мабуть, здавався досить-таки невразливим, самовпевненим.

Та в душі я був такий самий, як і перше. Часто мене огортав сум, і мені здавалось, що я стаю навіть ще беззахисніший. Я й досі тужив за ніжністю; до того ж я немов заблукав у світі, і те болісне почуття дедалі зростало. Я завжди був відлюдькуватий, а за останні роки ця риса стала просто хворобливою, і я відчував, що завжди стою обіч тих, з ким доводиться йти разом.

За весь час свого бурлакування я здебільшого ходив сам. Ніколи я не міг зійтись близько зі своїми випадковими супутниками — їх було багато, і мінялися вони часто. А самота з невеселими роздумами, з хвилинами туги й відчаю мало що давала серцю й розумові. Бувало, я ховався в борах, пустельних місцях і відлюдних оборогах, або міг цілими днями бездумно блукати по лісу.

Той відносний спокій і почуття задоволення, що ними я іноді втішався в гірничій окрузі, я вже давно втратив. І хоч як я намагався переконати себе, що мені не важче, ніж усім іншим, хто опинився в такому ж становищі, мене починав мучити дедалі більший жаль до самого себе, а зміни мого настрою, і так завжди несподівані, зробилися ще різкішими.

Серед безмежного горя мене раптом охоплювала безпричинна бурхлива радість. Проте й ці хвилини неусвідомленого щастя траплялися дедалі рідше. Що я мав у житті, щоб почувати себе щасливим?

Останнім часом у мене знову прокинувся потяг до читання, і я почав тужити за книгами, як за чимось таким, що допомогло б мені втекти від дійсності. Бо чим було таке читання — принаймні тих книжок, що мені завжди траплялися, — як не втечею від дійсності? В них шляхетність завжди діставала винагороду; усе темне, безнадійне вбиралося в пурпурові та рожеві барви. Хоч які бідні й злиденні були б оті чисті юнаки в книгах, з роками вони врешті досягали найвищих життєвих благ і діставали щедру винагороду за свою цнотливість.

Такий був основний зміст книжок, які я читав ще вдома в дідуся. За час служби в армії я ні разу не заглянув у книжку. А відколи блукав світами, то майже не мав що читати. Натомість я шукав утіхи у власній уяві. Дедалі впертіше одвертався від буднів і ховався у вигаданих надхмарних замках, у створеному власною фантазією світі.

Спробував я знову писати, але ті спроби розчарували мене, я з прикрістю переконувався, що не здатний до творчості, так само, як, здавалось, не був здатний ні до чого іншого в цьому світі. Мені тільки й лишалось,

що забути все і поринути у мрії, дозволити своїм думкам витати, де їм заманеться. Адже тому, хто не спроможний побудувати собі таке життя, якого сам хоче, доводиться вдовольнятися фантазією.

Це було моє четверте бурлацьке літо. Я часто лежав на лісових пагорках і дивився, як по сонячному небі пливуть хмарки. Навколо щебетало птаство. Над квітами мерехтіли метелики. Між купинами літали джмелі та бджоли, невтомні трударі. Вітерець колихав куці й траву — а я, заплющивши очі, давав волю своїй уяві.

Клуні, де я ночував, ставали чепурними кімнатами, а сіно — розкішною постілью. Жінки, що вештались у господі, до якої я заходив, були мої і тужили за мною, а кожна дитина, яку я бачив, ставала моєю власною. З бездомного волоцюги, що не має ані прийдешнього, ані мети, я ставав солдатом у ворожій країні. Десь на мене чекає притулок, до якого я давно загубив дорогу, з яким давно розлучився, і треба мати багато мужності, щоб усе перебороти і дістатися до батьківщини та своїх друзів.

Дорога туди небезпечна й довга, та колись я повинен пройти її. То байдуже, що я — солдат, оточений ворогами. Так і повинно бути. Кожний осілий полював на мене, кожна хата чи садиба перетворювалась на вороже гніздо. Я міг без кінця фантазувати, тікаючи від свого злиденного життя.

Втеча у мрії. Чи був то порятунок? Не знаю, мабуть, що ні. Однак та втеча була приємна, заспокійлива і давала мені хвилини душевної рівноваги й відпочинку.

А таких хвилин я потребував: адже дійсність ніколи не була така похмура, як тепер.

Безробіття, яке ще більше зросло за останній рік, викинуло на вулицю нові юрби юнаків. Це, звичайно, мало свої тяжкі наслідки. Молодь продавала свою працю за безцінь, тож селяни коверзували ними як завгодно.

Кожний селянин не дбав більше про наймитів і не рахувався з ними. Не подобається? Будь ласка, можеш забиратися! Скрізь, куди тільки я заходив тієї весни, я бачив сцени, які нагадували мені мою бездомну осінь у Сконе. Годувальники сімей, що жебрали на дорогах та в садибах у селян. Покірна молодь, що марно намагалася знайти роботу. Скупі селяни, що зухвало й лукаво вітшались своєю роллю диктаторів, спекулюючи на лихові й злиднях.

— Гм... хто його зна... Селяни можуть, коли є потреба, найняти скільки завгодно робітників, — цідили вони по слову. — Гм... упораємось і самі. Хоч усе залежить від того, скільки ви заправите. Хіба що взяти вас просто з ласки...

Хлопці мовчки ковтали їжу, не знаючи,

що мають казати на це. Житло і харч? І дві десятки на місяць? Ні, стільки селянин не міг собі дозволити. Тоді хоч п'ятнадцять крон? Ні, нема про що й говорити. Якось самі обійдемося.

— То дайте хоч десятку на місяць. Тільки десятку. Тридцять ере на день...

— Ну, хай уже так. — Скнари всміхалися. — Десятку в місяць можна дати. Однак це тільки з ласки. Адже часи такі тяжкі.

Але цього року і багатьом селянам було не з медом. Серед хліборобів панувала розгубленість і безнадія. Професійних та економічних організацій хліборобів ще не існувало або вони тільки зароджувалися. Селяни рідко трималися гурту, кожен дбав лише про себе. Вони знецінювали свою продукцію і продавали її за що прийдеться. У ярмаркові дні селяни їздили по міських ринках і занижували один одному ціни. На селах відчувався застій і регрес. Реманент зношувався, а купити новий не було змоги, помешкання й підсобні будівлі руйнувалися.

Я запам'ятав дуже яскравий випадок. Один селянин у Сермланді, що розводив полуницю, найняв мене на два дні збирати їх, коли я якось потрапив на його подвір'я. Третього дня вранці я поїхав з ним до Ескільстуни. На возі в нас було п'ятсот кілограмових коробок з ягодами. Ми простояли на Радемачерському ринку цілий день і аж о шостій вечора поїхали назад додому. За цей час ми продали тридцять п'ять коробок по двадцять п'ять ере за штуку.

Решту полуниць з'їли вдома свині.

Мандрівний цирк, з яким я кілька тижнів їздив того літа, мав гордовиту назву «Континентальне веселе вар'єте Єремії Стаді», але насправді то був звичайнісінький собі балаган. Карусель, тир, силомір, пожмаканий, зшитий із клаптиків намет, у якому за п'ятдесят ере можна було побачити «Чаклуна Алі Бен Ареса з чарівним горщиком». Персонал теж був не кращий, а реквізит — старий і пошарпаний. Єремія Стаді, чоловік десь років за шістдесят, прожив усе своє життя серед шукарів і циркачів. Його вік ніде не зареєстровано, бо народився він десь у прикордонній канаві. До персоналу належали кобила Бленда, сумирна шкапа, що тягла дорогами навантажений віз. Крім неї, до вар'єте входили ще двадцятирічна зайдисвітка Ельна і понурий велетень, п'яниця років за п'ятдесят Ніклас Карлсон, що крутив карусель.

Сам я пристав до цієї компанії у Фіннередья, на південь від Лаксо.

Якось уранці — це було в червні — я заліз у канаву роздивитися добре на барвистого метелика, що сидів на листовій гірчака. Це

був дуже гарний метелик з чудернацькими цятками на цеглястого кольору крильцях. Я вирішив, що то якийсь новий різновид, і розмірковував, як би його назвати.

У канаві кишіло всякою дрібнотою; через дорогу йшла мурашина стежка, що нею комашня тягла трісочки й соломинки; посеред дороги лежав на спині розчавлений їжак. Був ясний день — на безхмарному небі сяяло сонце, вітерець ледь повівав.

Поки я стежив за метеликом та іншою живиною в заростях канави, на дорозі почувся скрип коліс і повільне цокання копит. З-за повороту неподалік від того місця, де я сидів, виїхав дивний повіз. Запряжена під дугу гніда, із зіркою на лобі кобила, що вже давно втратила молодечу моторність, тягла довжелезного воза. Побіч тюпав згорблений чоловік з торбиною за плечима, а спереду на возі сидів навпочіпки й куняв сивобородий дідок. Обличчя його закривав капелюх з величезними звислими крисами.

Віз поволі наблизився, і кобила — я опісля дізнався, що вона мала звичку спинятися біля кожного стрічного, — стала, порівнявшись зі мною. Сивобородий підняв батога, вітаючи мене, і спитав, куди я йду.

— На південь. У Мугольм... Шевде... чи куди завгодно, — відповів я.

Чоловік кивнув і зсунув капелюха на потилицю.

— Ти бродяга? Безробітний? — спитав він. — Я Єремія Стаді, а це моє Континентальне веселе вар'єте. Мені треба помічника, й ти мені якраз підійшов би. Якщо згоден, то сідай і гайда з нами...

Я, як звичайно, не мав ніякої особливої мети, тож не став відмовлятися. Я підвівся, виліз на воза і побачив, що був там не сам. На клунках і всякому мотлосі лежала дівчина, жувала шматок ковбаси й гортала журнал «Гела Верлден».

Дівчина була опецькувата, коротка, з рудим волоссям і вся в ластовинні. Одягнена вона була в брудну сукню, а на ногах мала шкарпетки й сірі полотняні капці. Не звернувши на мене жодної уваги, вона читала собі далі, часом глибоко зітхаючи, — певне, в таких місцях, що особливо брали за серце. Тоді вона опускала журнал і тужно поглядала в ясне небо.

— От і все. Я вже вмовився, можна їхати, — мовив я. — Ви ж не маєте наміру тут зупинятися?

— Ні, на якого біса, — відповів сивобородий. — Гопля, Білолоба, потюпаємо. Сьогодні нам не солодко, та завтра буде краще. Гопля, Білолоба, поїхали.

Старий сіпнув віжки, і кобила рушила. Чоловік побіч візка не спинявся, а простував собі далі. Він був височенний на зріст і йшов широкою ступою; з одної кишені його під-

жака витикалася шийка літрової пляшки. Я простягся на клунках, згорнув порожній масний мішок замість подушки і улігся поряд з дівчиною, що читала журнал.

Старий, що сидів на передку, скидався на велетенську вилялялу ворону. Я насунув козирок на очі, закупив сигарету, і життя здалося мені доволі таки приємне.

Моя робота у вар'єте не вимагала великих зусиль. Але й заробіток був поганенький; часто я тільки й мав за неї, що сякий-такий харч. Єремія Стаді був з натури далеко не скупий, але його самого обсідали злидні, і він не мав за що розмахнутися.

Балаган чи вар'єте, як він його вперто називав, збирало небагато публіки у великих селах та містечках, де були інші розваги. Наше існування залежало винятково від тих місць, де населення було негусто, і щоденного збору здебільшого вистачало тільки, щоб купити ковбаси, кави, хліба та півлітра червоного спирту тому чоловікові, що крутив карусель, — то була його щоденна норма і вся платня.

Ми поволі переїжджали від села до села, і кожного дня виникали нові труднощі. Але таке життя було по-своєму приємне, і мені велося навіть непогано; часом я навіть гадав, що врешті знайшов своє місце в житті.

До цього немало спричинився Єремія Стаді, що ненастанно запевняв, ніби я зроду артист. Хай тільки я звикну, і він — це вже напевне — не сумніваючись передасть через кілька років усі турботи про «Континентальне веселе вар'єте» у мої руки.

— Ти таки вродливий хлопець, а це найважливіше. Гарні хлопці завжди приваблюють глядачів, особливо жіноцтво, а той, хто приваблює до себе публіку — притягає й гроші, — казав він. — Ти ще не переконався, що твій порятунок справді тут, але згодом переконаєшся. Я вже старий і не зможу довго всім орудувати, от ти мене й заміниш... Той, що крутить карусель, на це не здатний, і Ельна теж. Але ти разом з Ельною — о, то вже інша річ...

Він явно мріяв спарувати нас з Ельною. З перших же днів Стаді частенько почав заводити мову про те, що ми молоді і що наше життя має бути, як він казав, «збіса чудове», коли ми порозуміємось удвох і зів'ємо собі тепле гніздечко.

— Боронь боже, я не звідник, ні, — казав він. — Я тільки хочу якнайкраще все влаштувати. Я старий, самотний, і як ви зійдетесь, то дістанете в подарунок вар'єте, коли вже мені такий клопіт буде не до снаги. На того п'яницю нічого покладатися, він тільки й знає свою горілку, але ви, молоді, можете чудово влаштуватися. Я ж хочу вам добра...

Він по-батьківському піклувався про мене, і я не мав причини сумніватися в його щи-

рості. Я крадькома позирав на Ельну — вона була далеко не вродлива та й не така, щоб я міг з нею зжитися. Однак вона мала гнучке тіло і була молода. З хлопцями вона явно ще не зналася, а такому, як я, перебирати дівчатами не доводилось.

Отож я почав під'їжджати до неї. Проте Ельна поставилася до мене холодно.

— Ні, ні, — мовила вона, коли якось пізно ввечері я спробував затягти її з собою під копицю, що стояла край луку, на якому ми давали виставу. — Ні, я не така, ніколи на це не піду, затям собі. Ти забереш собі єдине, що я маю.

Ми сиділи вдвох на пагорку неподалік від балагану, і Ельна, як звикле, тримала в руках «Гела Верлден». Її життєвим еліксиром були так звані «правдиві» оповідання; те, що вона вичитувала в них, було рятівною соломинкою в її житті. Ельна була нечувано обмежена й лінива і, крім того, що пекла вафлі та обслуговувала вечорами тир, ведучи водночас «музичну програму» на старому дорожньому грамофоні, вона й за холодну воду не бралася.

З раннього ранку аж доки не починалися вечірні вистави вона або сиділа над своїми журналами, або розчісувала коси, або ще видивлялася в дзеркало. Єремія Стаді ніколи не дорікав їй і словом. Зате чоловік, який крутив карусель, часом бурчав, називаючи її отупілим стервом.

— Що це таке я в тебе заберу? — спитав я її того вечора. — Я не маю на думці нічого лихого, до того ж, ми обоє молоді.

— Що забереш? — перепитала вона. — Ну, ясно що — мою незайманість.

— Що? То ти й досі зберегла її? — недовірливо спитав я. — Тобі ж уже двадцять років... і ти стільки їздиш...

— А хіба незайманість залежить від того, скільки хто їздить? — мовила вона. — Я зберегла її і берегтиму надалі, аж доки прийде Він. Бо інакше Він не захоче мене, авжеж. Невинність — це єдине, що мають такі от убогі дівчата, як я...

Усе це перегукувалося з тією суворою мораллю, у якій виховували й мене. І все ж таки обережність Ельни і її страх за свою незайманість мали іншу причину. У її «правдивих» оповіданнях часто з'являлися надзвичайно багаті чоловіки, що зневажливо одверталися від вродливих, але, на жаль, продажних і розпусних жінок й одружувались з попелюшками задля їхньої цнотливості.

Ельна сподівалася, що її теж чекає така щаслива доля, і тому боялася втратити «єдине, що вона мала».

— Ха-ха-ха! І ти віриш, що таке буває? — спитав я. — Віриш, що на цих заляпаних кі-

зяками вигонах, де ми товчемося, з'явиться якийсь мільйонер?

— А хтозна, — одповіла вона. — На світі багато чудес буває. Вони можуть перевдягтися, ті мільйонери, і вдати з себе бідняка, справжнього злидаря...

— Ну, тоді мені залишається тільки признатися тобі, що я й є переодягнений мільйонер, — сказав я. — Тепер ти знаєш усе. Але бережи свою невинність, на дідька вона мені здалася і ти разом з нею...

А. Цорн. Селянська дівчина.

Ця безмежна тупість, що позначилася на її словах та мріях, викликала і сміх, і сльози. Але тепер вона не зворушила мене, я почував тільки злість і відразу. Ось сидить ця ледача, дурна корова і відштовхує мене. А я ще запобігав перед нею, домагався її ласки.

Я підвівся й пішов до балагану. Біля каруселі стояв крутильник, сумний, напідпитку, як завжди о такій порі.

— Привіт, — мовив я. — Ти тут? Про що це ти замислився?

Я розумів, що питаюся марно, і не сподівався відповіді. Крутильник каруселі ніколи не озивався й словом, він тільки й знав свій клейкуватий трунок і ввечері кружляти по

колу всередині будки з гарно пофарбованих дощок, що ховала «карусельний механізм» від цікавих очей глядачів. У призначений час перед виставою він брався до свого діла — ходив по колу під акомпанемент тріскучої старої катеринки.

Його вечірнє життя здавалось мені таким невітшним, як метляння білки в колесі. До того ж він уперто уникав людей і вдень, і навіть Єремія Стаді, що два роки тому найняв його на ярмарку в Ор'єнзі, нічогісінько не знав про його життя.

Дні минали, стаючи щораз одноманітнішими й похмурішими. Я не міг похвалитися витримкою, і життя в балагані почало здаватися мені безглуздом і сумним. Глядачів було дедалі менше, і з коштами ставало сутужніше. Поодинокі дощові дні теж впливали на економіку вар'єте. До того ж, я все виразніше бачив, що програма вар'єте надто примітивна, щоб задовольняти навіть найневибагливішу публіку. Коли «Чаклун Алі Бен Арес», тобто сам господар балагану, чарував над своїм магічним горщиком, глядачі залишалися байдужі й холодні. Швидше вартій уваги був сам «Алі Бен Арес» з його грубою гротескністю, загорнений у брудне простирadlo, що правило за мантию, з горщиком, повним негашеного вапна.

Магічний номер полягав ось у чому: на очах у «шановних глядачів» Алі Бен Арес висівав у горщик пучку насіння з петрушки і поливав його водою. Вапно од води починало гаситися, і за кілька хвилин з горщика витикалися свіжі, з сантиметр заввишки паростки. Цей трюк був старий, заяложений, і Єремія Стаді й сам це розумів. Такі самі були й інші «магічні номери», що ними він розважав публіку. Він, наприклад, вичавлював з ножа воду, поклавши для цього під пахву мокру вату, з якої вода по руці стікала в кулак.

Після того, як Ельна відхилила моє залицяння, я рідко розмовляв з нею. Проте щовечора думав про неї, і часто вона мучила мене уві сні. Єремія Стаді, крутильник каруселі, Ельна і я спали разом у наметі. І поки Ельна вечорами роздягалася, щоб залізти в своє постільне шмаття, я переживав пекельні хвилини.

Хоч вона й берегла свою незайманість, але на ніч роздягалася зовсім, не соромлячись чоловіків, що спали з нею разом. Нічної сорочки вона не носила і залазила під ковдру як мати народила. Єремія Стаді і крутильник каруселі зразу засинали, принаймні, зовсім не зважали на неї, але мене вигляд її голого стрункого тіла доводив до божевілля, і я довго не міг заснути.

Я лежав, мучився, перевертався з боку на бік, а навпроти спала дівчина, що могла визволити мене від мук! Часом я підводився й

виходив надвір, або ставав і дивився на Ельну, гамуючи в собі грішні думки. Я міркував, що якби вдався до сили, то домігся б того, чого хотів. Я не мав дівчини, відколи розлучився з Муругою, і це схибництво ставало мені просто нестерпним. Але я опановував себе і не піддавався спокусі. Проте бачити Ельну щовечора роздягнену було мені несила, і я не міг нічого з собою вдіяти.

— Та й погано ж ти спиш ночами. Воно й зрозуміло, ти молодий, а молодість знає своє, — починав дедалі частіше Єремія Стаді, коли ми вдень самі поралися коло балаганного мотлоху. — От було б добре, як добре... хай мені чорт, коли я розумію вас з Ельною. Обоє молоді, а не хочете зійтися. Так, так... не сердься, я нічого поганого не маю на думці, повір мені, — виправдувався він, коли я різко перебивав його. — Я старий і довго вже не хазяйнуватиму... а ви могли б усе успадкувати від мене...

І він знову заводив мову про те, що ми з Ельною повинні зійтися. День у день він переживував цю тему, я не перешкоджував йому балакати скільки влізе. Врешті я втік з намету і перейшов спати в тир. Там було холодно, незатишно, і я часто мерз, зате не бачив більше, як голе Ельнине тіло мерехтить переді мною у вечірньому присмерку. І так, незважаючи на все, було краще для мене: мої сні не були вже такі гарячкові й важкі.

На початку червня я розпрощався з балаганом. Єремія Стаді був приголомшений і ніяк не міг збагнути, чому я й Ельна не хочемо влаштувати собі «збіса чудове життя». Він схуд, зіщулився, посумнішав і докоряв мені, що я кидаю його напризволяще.

— Ти ж зроду артист! І ви з Ельною дістали б після мене все — довго не довелося б чекати. Я тільки зовні ще с'як-так, а скоро, мабуть, відам богові душу... Але роби, як знаєш, хоч і дурницю надумав...

Моє знайомство з подружжям пенсіонерів на хуторі Тіведсторпет — один із найяскравіших епізодів, що їх мені довелося пережити за ті роки.

Одного осіннього дня я вийшов надвечір із зали для пасажирів на станції в Лаксо, де я години на дві спинився відпочити. За станцією стояла однокінка, а на ній сиділа жінка десь років так під шістдесят.

Побачивши мене, вона спитала, чи я безробітний і чи маю бажання найнятися до її садиби, що за милію з чимось від міста. Чоловік її недавно вийшов з лікарні і мусить трохи відпочити, а в господарстві треба рук — і картоплю пора вибрати й іншу городину впорати, заготовити на зиму дров — одне слово, робота є.

— Ми дали в газету оголошення і дістали відповідь від якогось хлопця з Еребру, що мав сьогодні приїхати, — вела далі жінка. — От я й позичила коня в сусіда і приїхала зустріти його, та він не з'являється, а ми не можемо чекати. Якщо ви маєте охоту поїхати, то це буде просто чудово, я гадаю, що ми поладнаємо. Звичайно, такому молодому, як ви, буде трохи сумно жити серед лісу, але ми вас довго не затримаємо, може, з місяць. А платити ми думаємо шістьдесят крон, і звісно, кімната й харч. То що ви скажете?

— О, будь ласка, — відповів я. — Залюбки поїду.

— Ну й добре, тоді зараз же й вирушимо, — мовила жінка. — Ви вмієте правити конем?

— Не дуже, — признався я, зиркнувши на кобилу перед візком. Кобила була стара, сумирна, і я міг не боятися, що вона показуватиме норів чи й понесе. Я взяв віжки, виліз на візок, ми зручно вмостилися і рушили в дорогу.

Був кінець вересня. Ліси за станцією вбралися у всі осінні барви, повітря було чисте й прохолодне.

— Но! — гукнув я на кобилу, і мені стало легко на серці. — Но! Поїдемо клусом. Пані каже, що до садиби миля з чимось?

— Півтори, майже дві милі, — відповіла жінка. — До озера. Мій чоловік з минулого року на пенсії. Раніше ми жили в Нурі. А як він пішов з роботи, купили собі хату. Ви не уявляєте, як там гарно.

Я звик, що господарі завше перебільшують, коли йдеться про їхні садиби, але в Тіведсторпет справді було чудово. Ніколи я не бачив ідилічнішої картини, як ті кілька червоних будівель під одним дахом біля блискучого озерця, оточених зеленими нивами, яблунями та грушами з височенною плакучою березою перед ганком.

Ми заїхали на подвір'я й стали перед хатою. Я допоміг своїй майбутній господині злізти. З хати тим часом вийшов її чоловік — молодий на вид, жилий і високий. Але ходити йому було важко, і він спирався на палицю — наслідок автомобільної аварії, у яку він колись давно попав, розповіла мені дорогою господиня.

— Просимо, просимо! То ти кажеш, що це не той, який відповів на оголошення? Треба визнати, що таки справді варто було посилати тебе, — мовив чоловік. — Не з'явився один, то ти найняла іншого. Просимо, — повторив він. — Інженер Ларсон. А як вас звати?

— Юнатан, — сказав я. — Я бурлакую. Уже понад три роки безробітний.

— Тоді це чудово для нас усіх, — сказав

чоловік. — Нам потрібні ви, а вам робота. Як вам подобається садиба? Правда ж, гарна?

— Гарна? Та це ж справжня ідилія! — щиро вигукнув я. — Це найкраще місце, яке мені доводилось бачити.

Він пошкутильгав до хати. Там на кухні стіл уже був накритий до кави. Ми довго просиділи за вечерею. Приємніших господарів я не міг собі й бажати. Обоє були ласкаві, веселі, жодного разу не поцікавилися моїм минулим, і я був їм вдячний за те.

Потім ми ще походили й помилювалися маленькою садибою. Господар розповів, що мені доведеться робити. Спершу мав вибрати картоплю, зрубати капусту й викопати моркву.

Тоді дрова. Неподалік у лісі є галявина, де три роки тому вирубали ліс. Там лишилось повно соснового й смерекового гілля. Його треба обрубати й привезти додому — коня позичимо у сусіда, — а дрова скласти в штабелі біля повітки.

— Вистачить роботи на цілий місяць, — сказав чоловік. — Але ви не бійтесь. Ми не збираємось висотувати з вас жили. У мене на озері є човен, і ще, певне, не така пізня осінь, щоб не спробувати закинути невід чи поставити ятір, отож ми й виберемось, як буде бажання. Окуні там водяться добрячі, а часом, як пощастить, попадеться й щука.

Місяць, що я прожив у садибі Тівед, був найщасливіший і найспокійніший за все моє бурлакування. Можливо, навіть найщасливіший і найспокійніший за все моє життя. На горищі в них містилась маленька кімнатка, і господарі віддали її мені. Кімнатка була охайна, гарна, з вікна відкривався краєвид на озеро й ліс. О сьомій ранку я вставав і сходив до кухні. Господиня поралась біля плити й подавала сніданок. Чоловік часто уже сидів за столом.

Після сніданку я йшов на город, вибирав картоплю, копав моркву, потім возив її тачкою і зсипав у льох під хатою. Погода стояла чудова, і робота давала мені тільки насолоду. Господарі хвалили мене, і мені було приємно, що вони задоволені. Коли я зібрав урожай, то почав у лісі рубати гілля на дрова. Навколо вирубки яскріли червоним листям осики, вився по каменю пліощ і жимолость. Подекуди багряніли брусниці, а коли я піднімав гілляки, то знаходив під ними купки жовтих, блискучих лисичок.

Фіалкова дика конюшина — «в'язіль» — біля доріжки, що скидалася на густі зарості лохини. Відцвілі сірі ялівцеві сережки з насінням, запах вільхової кори біля струмка нижче вирубки.

Щоранку господиня готувала мені кошика з другим сніданком, якого я брав із собою до лісу. Я ставив кошика під каменем на ви-

рубці і відпочивав, коли мені хотілося: лягав горілиць на м'який мох, і в груди мені вливалися цілющий спокій та могутня тиша. Високо наді мною пливли білі осінні хмарки, і ласкаво світило сонце.

Після відпочинку я завзято працював — обрубував, корчував і складав дрова. О першій я йшов додому обідати. Після обіду годину відпочивав, а о пів на третю повертався знову на вирубку.

День минав швидко, і не встигав я оглянутись, як уже біля пора кінчати. Я ховав сокиру в розколину скелі, випростувався і підраховував, скільки зробив за день. Удома на кухні на мене чекала вечеря. Господарі вітали мене приязними словами.

— Просимо до столу. Який ви роботящий і моторний. Якби ви знали, які ми раді, що натрапили на вас.

Тихі вечори у вітальні біля каміна, в якому, над смолистими дровами здійснювалось жовте полум'я і чорний дим. Господар розкладав пас'янс, господиня плела, а я куняв перед каміном у кріслі-гойдалці. Стояла заспокійлива тиша, тільки вітер шелестів у яблунях та часом плакуча береза черкала віттям по даху. За вікном — важкий непроглядний морок, а в серці — задоволення, що добре минув день.

Коротка розмова про завтрашній день і про те, що треба зробити.

Сусіди приязні — і найближчі й дальші. Я зрозумів, що мої господарі й словом не прохопилися, хто я такий, і сусіди вважали мене за того хлопця з Еребру, який відгукнувся на об'яву, — і я був їм вдячний. Ніхто не знав про моє минуле і не дивився на мене, як на жебрака й бродягу — я був рівний з іншими. Усе це діяло як цілющі ліки, і хвилинами я навіть забував, що не маю приtulку і що дуже скоро змушений буду знову повернутися на дороги.

— Ні, — інколи вранці казав господар. — Треба подумати й про того, що весь час сидить удома. Сьогодні ми махнем рукою на ліс.

— Пан інженер хоче сказати, що ми поїдемо на озеро?

— Еге ж. Швидше допивайте каву та поговоримо про озеро, рибу...

Такими ранками господар уже сидів за столом, коли я сходив на кухню з своєї кімнатки на горищі, і відразу ж жваво починав розповідати, як він колись рибалив. Ми брали з собою рибальське причандалля й клали його в човен, що лежав на березі нижче повітки. Я спускав човна і брався до весел, а господар пильнував волосін і блешню.

Здебільшого здобич була мізерна, і за якийсь час ми приставали десь до острівця серед озера. Ми сідали собі, дивилися на по-осінньому темну воду, і господар вів да-

лі свою розповідь. Оповідав він чудово і, як видно, мав невичерпний запас рибальських історій, авантюрних та ліричних пригод із життя в одному селищі, де він працював інженером на лісовому заводі.

— Ну, — врешті казав він, — годі на сьогодні, треба повертатись додому, до старої.

Гармонійніших стосунків між подружжям я не міг собі навіть уявити. Вони завжди були ніжні одне з одним, і я за весь час, поки жив у них, не чув, щоб вони сказали коли одне одному дратівливе або неласкаве слово.

Вечорами господарі часто розмовляли про своїх трьох одружених дочок, що жили десь на півночі, і згадували, як вони були ще малі. Видно було, що вони мають не менше світлих згадок із спільного життя, як сам інженер про свої пригоди в лісі й на озері.

Я сидів у кріслі-гойдалці у вітальні чи біля столу на кухні і відчував себе частиною цієї садиби і родини, що випадково найняла мене. Інколи я брав опис яхт — єдині книги, що були в них, — і читав, але частіше просто відпочивав після втомливого дня. Сон мій був глибокий, міцний, і було приємно прокидатися вранці й думати про роботу, що чекала на мене.

Але що далі, то все частіше в моє серце почала закрадатися думка про те, що буде, коли я покину цю садибу.

Одного вечора я скинув перед дровитнею останні дрова і востаннє одвів сусідові коня. Наступного дня я поскладав поліна в штабелі, і на цьому моя робота скінчилася.

— Будь ласка, ось ваша платня, — мовив увечері господар. — Сімдесят п'ять крон. Ми обіцяли шістдесят, але вважаємо з жінкою, що за таку добру працю варто дати й більше.

Жінка кивнула. Вона сиділа і розгладжувала м'які вовняні шкарпетки, що саме скінчила плести. Я подякував за гроші. Вранці я мав іти від них. Того вечора нагорі в кімнаті я знайшов свій «святковий костюм» гарно випрасований, а на ліжку — нову сорочку й краватку.

Господиня взяла щойно сплетені шкарпетки, поклала їх мені на коліна й сказала:

— А це вам маленький подарунок на згадку. І дякуємо, що ви так гарно велися... бо ви таки справді шанувалися. Ми сподіваємось, що цей місяць був так само приємний і для вас, як для нас.

Наступного ранку я вирушив у дорогу. Господарі провели мене за подвір'я. Вони не спитали, куди я йду і що думаю робити, і не співчували мені. І я знав, що вони мовчать не тому, що неприязні чи байдужі до мене, а тільки через свою делікатність і через те, що не хочуть нагадувати мені, хто я.

Я повільно пішов між полями до узлісся і

коли обернувся й глянув на садибу та озеро, господарі стояли на порозі й махали мені. Я підвів руку, махнув їм у відповідь і пішов далі нерішучим кроком. Канавами текла вода, з дерев спадали важкі краплі. День був похмурий, мрячив дощ, і мокрий вітер дув мені в груди.

Час, проведений у тій садибі, не міг полегшити моє прийдешнє. Я пожив трохи в оточенні, яке різко відрізнялося від світу, що з ним я стикався досі, і з людьми, з якими завжди мріяв бути разом.

Але хоч я з вдячністю згадував про перебування в господарів Тіведа, тепер ще яскравіше усвідомлював жалюгідність того життя, яке я мав досі. Як мало було в ньому радості і як багато лиха!

ІНТЕРМЕДІЯ

Лютий вітер з Ботнічної затоки, вічний холод і сніги, сніги.

Восени я знову помандрував на північ, але в грудні повернув назад. Шлях з Шеллефтео здавався тієї холодної зими нескінченим. На селянах ніби позначилась пора року — їхні почуття були теж скуті кригою, вони не знали милосердя. І не тільки селяни були байдужі та безжальні. Дратівливий аптекар у Левонгері, до якого я заглянув випросити кілька мідяків, подзвонив у поліцію, а перекупка, яка торгувала рибою в Севарі, пригрозила, що покличе ленсмана, коли я зайшов до крамнички попросити кусок хліба.

В обох випадках мені пощастило уникнути зустрічі з законом, бо я відразу накивав п'ятами. Але ця неприязність і ворожість тяжко вразила мене. Утоптаний сніг на дорозі. Гладенькі крижані стежки, підступні й небезпечні в темряві. Пекучий мороз на світанку. Примарні ночі в холодних, як крига, клунях чи неоплених пральнях, куди я без дозволу прокрадався в темряві і заривався в купу брудної білизни.

Шляхом ішло повно бездомних, але всі вони прямували на північ, і всі розповідали ті самі сумні речі.

Щоб я йшов на південь? Ні, ні, тільки не туди. Я ж не божевільний! Але твоя воля... Роби, як знаєш.

Я послав на пошту в Мальмбергеті заяву про зміну адреси й дав нову — в Левонгері. І тепер на мене там чекав лист від діда — як звичайно, дуже короткий і без особливих новин. Дід писав, що й далі тримається і дає собі раду, але сам лист свідчив про зовсім інше: речення були складені незграбніше,

ніж завжди, а багато слів так погано написано, що я насилу розібрав їх.

Дідусь отримав звістку від моєї тітки із Штатів. Вона з сім'єю живе добре, в достатку. А Еміль Релігс став ще пихатіший і зарозуміліший.

Багато що можна було прочитати між рядками того листа, написаного тремтячою рукою. Але не тільки ці очевидні ознаки дідової скрути прикро вразили мене. В конверті лежало п'ять крон. Дідусь писав, що це та п'ятірка, яку я послав йому з Кіруни.

«Тобі вона може знадобитися, — писав дід. — Ти ж сам кажеш, що тепер тяжкі часи. І воно таки справді не завжди буває добре».

Я невидючим поглядом втупився в листа. Ясно було, що дідусь щось прочув про мене і не йняв віри моїм запевненням. Якби він гадав, що мені добре, то не поклав би тієї п'ятірки в лист. Адже Ельна Релігс бачила мене тоді в Гетеборзі, а якщо так, то навіть прикидатися, коли однаково ніхто не вірить? Можна все послати до біса. Дома, напевне, знають, ким я став. Але чи міг я на все махнути рукою? Ні, не міг. Якби хтось із села побачив випадково, як я живу, я б провалився крізь землю з сорому.

Колись настане день, — намагався утішити я себе.

Але в житті вже не було нічого, на що б я міг сподіватися, і ця думка мало заспокоювала мене.

Повільно спливав грудень, наближався Новий рік. Різдво я «відсвяткував» у дорозі, і Новий рік теж. Як і раніше, стояв тріскачий мороз, вздовж узбережжя бурхали снігові завірюхи, і сонце світило рідко. Та що не день я заходив усе далі на південь. До того ж колись та мала настати весна... і літо.

Хоча то була невелика втіха. Правда, влітку я не мерзнутиму. Але тільки й усього. Я одне знав твердо: що далі на південь, то нужда і безробіття разючіші. Але хіба може бути життя ще важче, ніж у місцевостях з целюлозною та деревообробною промисловістю? Мандруючи по Вестерботтені, я часто бачив, як страшно голодують робітники, що працюють у цій промисловості. У Робертфосі, в Оббулі, в Гернефосі — скрізь позакривано целюлозні фабрики і тартаки.

Чи коли ще працюватимуть фабрики та заводи?

Січнева холоднеча заповзала поміж будинки Одаля — скажена погода і роздратовані люди. Занедбані тартаки, ніякої роботи в лісі, ні за що взятися, ні на що жити. В селищах гнітюча тиша. Річки сковані кригою, на берегах товстим білим шаром лежить сніг. Нужденні кав'ярні, де вечорами дівчата

Бруно Ліљєфорс. Мисливець.

слухають старі грамофонні пластинки, а хлопці тим часом десь тиняються бездомні по дорогах.

Ні танців, ні розваг. І хоч би тобі один хлопець до товариства.

Я йшов і весь час думав про «Одальську поезію», що про неї колись чув, хоч і не мав ніякого уявлення про Пелле Моліна¹ — а все те, що я бачив навколо, була груба проза. А все ж я помітив, що тут настрий значно бадьоріший, аніж у тих, охоплених безробіттям місцевостях, які я вже знав. Звільнені робітники тут виявляли не тільки невдоволення й відчай, але й готовність до боротьби і віру в краще суспільство, де не буде голоду й злиднів.

Люди були приязні з бездомними, і якщо й випадали дні, коли я не мав ані крихти в роті, то втішало хоч те, що тебе оточують щирі люди. Могутня, велична природа вселяла бадьорі думки, і я сподівався, що коли опинюся в Лонгселе, мені стане краще.

Краще? Що це я собі взяв на думку? Хіба я новак? І не маю за плечима майже чотирьох бурлацьких років? Як я можу сподіватися на краще?

Однолітки, яких я зустрічав, знизували плечима й починали скаржитись. Вони самі йшли з Лонгселе і знають, як звідти їхати залізницею на південь. Я не мав причини їм

не вірити, але втішав себе тим, що мені не буде гірше, як було вже цієї зими, і хоч усі радили вернутися, йшов далі.

В Лонгселе я сподівався сісти на якийсь товарний поїзд і доїхати до Онге або ще далі на південь, аж до Юсдаля. Я стомився йти і мавив про лісові колиби, в яких я ставав на ніч або відпочивав, коли мандрував на північ. Тоді я не мав ніякого уявлення про ті місця. Тепер я знав, де стоять колиби, і легко міг би знайти собі якесь пристановище.

Якось надвечір після важкого втомливого дня я дістався до станції в Лонгселе. Я промерз до самих кісток і зовсім знесилів, тому відразу сів на лавку перед грубою. Недавно випав сніг, і йти було страшенно важко. Мені хотілося простягнутися на лавці й заснути. Та суворе обличчя начальника, що промайнуло за шибкою віконця в касі, злякало мене, тож я підвівся й почав ходити туди й сюди по залі.

За хвилину увійшов середнього віку чоловік і сів на моє місце біля грубки. Він пильно подивився на мене й підкликав до себе.

— Ти на південь? — спитав він і додав: — Ет, хлопче, роби, як знаєш, але там тобі буде не з медом. Ти думаєш йти пішки чи вчепитися на поїзд, га? Можна й так, але цього разу ти будеш їхати, як усі порядні люди.

Він засунув руку в кишеню піджака і витяг залізничного квитка з червоною смужкою. Квиток був від Лонгселе до Євле. Червона смужка вказувала, що квиток виданий якоюсь організацією чи урядовою установою. Чоловік сказав, що він дістав його в притулку для бідних, але, добре зваживши, передумав їхати на південь.

— О восьмій вечора буде поїзд, а рановранці ти приїдеш до Євле, — казав він далі. — На якого чорта мені йти назад до притулку й повертати квитка, як там мені ніхто й не подякує. А тобі, бачу, він згодиться. Йти пішки не велика радість, а залізити в гальмову будку не так то й легко. Як тільки поїзд спиняється на станції, кондуктори й залізничники щоразу нишпорять по будках, уявляєш собі?

Я подякував за його люб'язність, радий, що зможу спати цілу ніч, не сушачи собі голову тим, куди приткнутися. Чоловік простував на північ, тож він не гаючись подався далі. Сніг тим часом припинився, надворі потеплішало. Я пішов подивитися на містечко.

У потрібний час я повернувся на станцію і заліз у перше ж порожнє купе поїзда, що йшов на південь. Як тільки кондуктор перевірів квитки, я роззувся і ліг собі на тверду лавку. Я миттю заснув і, крім того разу, коли кондуктор збудив мене знову перевіри-

¹ Молін Пелле (1864—1894) — шведський письменник. Найбільшу популярність здобула його збірка «Одальська поезія», видана після смерті.

ти квитка, не прокидався аж до самого Євле.

Сонний, тремтячи з холоду, я вийшов з поїзда і влаштувався в залі для пасажирів. На одній лавці спало двоє бездомних, а троє обідраних підлітків стояло біля грубки. Ще було дуже рано, і надворі ледве сіріло. Іскристий сніг блищав у світлі вуличних ліхтарів. За якийсь час я вибрався з зали і знайшов кав'ярню. Там теж сиділо кілька бурлак і дрімало. Я збагнув, що в місті повно жебраків, і сумно подумав, що чим далі на південь тим важче буде давати собі раду.

Увечері після гіркого, виснажливого дня я знову вернувся на вокзал. Хоч скільки я ходив по місту, а за цілий день не нажебрав на ночівлю навіть у найзлиденнішому притулку, та й з їжею було зле. Я був уперше в Євле і не знав, куди податися на ніч. У залі я пристав до кількох хлопців, що сиділи, наїжачившись, на лавці — вони збирались до цегельні в Гагастрем. Я не знав, де той Гагастрем, та все ж таки поклав собі піти з ними.

Скоро ми вийшли з вокзалу й подалися за місто. Треба встигнути туди першими, а то не буде місця, казали хлопці. Взяв до цегельні набивається повно людей, і тут, і далі на південь — скрізь.

Я вже двічі ночував у цегельні і приблизно знав, що то таке. Тому цегельня в Гагастремі не була для мене чимось несподіваним. Ми позалазили в піч, з якої недавно витягли цеглу. Червоне, як сурик, випалене піднебіння печі пашіло жаром. Перед тим, як залишити залу для пасажирів, ми повіяли з урн на сміття всі газети, тож тепер розстелили їх у печі, зняли з себе пальта й полягали на свої шарудливі паперові постелі.

Хтось засвітив недогарка. Слабке світло понуро блимало в задушливій темряві. В боки припікало крізь папір, а гарячим повітрям важко було дихати.

Хлопці не закривали рота — вони раді були, що мають пристановище.

— От нам пощастило, — казали вони. — Тут принаймні тепло, хоч і збіса душно. Власне, в таких печах страшно спати, можна так учадіти, що й не встанеш. Багато було вже таких випадків.

У цегельнях часто збираються небезпечні гази, тож доводилось стерегтися. Та цього разу нас було кілька, і хоч хтось та помітив би загрозу. Ми повеселішали і почали розважатися як могли. Двоє хлопців кидали один в одного папірцями, ще двоє почали боротися. Такі були більшість моїх однолітків, що мандрували дорогами. То ми задумливі, охоплені відчаєм, то за мить нас опановує грайливість, може, навіть надто дитя-

ча як на наш вік, а все через те, що ми не знаходили застосування своїй силі і не могли бути самими собою.

Ми були молоді без молодості, ми ніколи не жили по-справжньому і не відчували себе вільними. Обставини, в яких ми опинилися, гальмували наш розвиток. Навіть якщо ми про дещо знали більше, ніж наші батьки в такому віці, а все ж нам бракувало досвіду — ми були майже безпорадні.

Важку задуху порушив подих вітру, і по піднебінню печі забігав промінь кишенькового ліхтарика. Я підвівся з шарудливого паперу й одразу збагнув, що то поліція робить облаву на бездомних волоцюг. Проклинаючи свою лиху долю, яка занесла мене саме сюди, я виповз надвір. Суворий голос владно наказав нам вилазити і негайно йти до поліцейської дільниці. Поліції ніколи чекати. А то вони підженуть нас кийками, хай нам біс!

— Ну, от, — сказав один хлопець, коли ми вилізли з печі. — Вклепалися... Тепер або буцегарня або Свартше. Я маю вже двоє попереджень за бродяжництво, а третього мені вже не запишуть.

— Мені теж, сто чортів їхній матері, — озвався другий. — Тепер напевне заберуть... Та воно, може, й краще. На Свартше принаймні матиму пристановище і шматок хліба. А тут, трясця йому в печінки, не маю нічого.

Грайливість нашу як рукою зняло. Понурі обличчя, безнадія, нарікання. Поліцаї посадили нас у машини, що чекали біля цегельні, і на великій швидкості помчали до дільниці. Один поліцай зібрав наші документи й покликав на перевірку першого. Після нього була моя черга.

— У вас немає жодного попередження за бродяжництво? — спитав старший поліцай, переглядаючи мої папери. — Ну, тоді нам до вас нема ніякого діла. Але ви повинні негайно ж покинути місто.

Він глянув на мене спокійно й співчутливо, і мені стало трохи легше на серці. Це був чоловік середніх років з тихим голосом, ввічливий. Він додав, що розуміє, як тяжко жити безробітним, і сподівається, що скоро настане якийсь просвіток. Але то його обов'язок — стежити, щоб жодний волоцюга не вештався по місту. І таке саме становище скрізь на південь звідси.

Ніхто не забороняє безробітному переходити місто, але зупинятися в ньому не можна. Часи тяжкі, і більшість густо населених пунктів настільки переповнені жебраками, що поліції доводиться вдаватися до суворих заходів. Тепер я можу йти і, коли дбаю про себе і своє прийдешнє, то мушу бути розважний і не забувати його поради:

ніде не спинятися, якщо тільки не знайду роботи.

— Я бажаю вам добра, думаю, що ви розумієте мене, — докінчив він. — Дальший! — гукнув він поліцаєві, що викликав мене. — Ні, не туди, — мовив він, коли я попрямував до дверей вахтерської. — Тих, що вже допитали, ми випускаємо іншим ходом. Не хочемо, щоб у вахтерській скупчувалося багато людей і щоб ті, кого вже звільнено, заводили розмову з тими, що чекають ще на перевірку.

Я вийшов з дільниці і швидко подався вниз вулицею. Отже, мені наказано: йти, тільки йти. Можна зупинитися лише на кілька годин. День тут, а ніч уже деінде. Вічно без пристановища, без дружньої опори.

Таке життя чекало мене й надалі.

Кінець зими і весну я тинявся дорогами, не маючи певних планів і мети. А ось кінчалося й літо — моє останнє бездомне літо.

Я повзав по картоплинці за Карлсгогом у клейкій, як тісто, грязюці. Руки мої геть заліпила глина. Висихаючи, вона стягувала шкіру на суглобах. Земля понабивалася за нігті. Одяг був вологий. Сік дощ. Небо сіре, як олово. Сірі кущі обмерзлого картоплиння.

І життя і світ — усе сіре-пресіре.

Картоплю зсипали в мокрі брудні мішки. Селянин, у якого я працював з одним бродягою, ходив за плугом і обкладав нас та коней прокльонами й лайкою. Довгі безкінечні години роботи, короткі, швидкоплинні спочинки. Погані харчі, не краще житло — наймитська комірчина, де під стінами повно щурячих нір. Вітер свистів, ворущачи обірвані шпалери, вічно капало зі стелі на понурий, пофарбований у чорне стіл.

— На весну стане краще, — казав мій товариш, коли ми вечорами сушили біля груби свої пальта. — Чи, може, вже ніколи не буде краще? Лихо його зна...

Я дивився на грубу, на жовте полум'я і намагався знайти собі трохи теплого затишку в цій необжитій норі, та не міг. Улітку, коли дні сонячні і ночі світлі, я міг полинати думкою куди завгодно. Однак тепер, мокрої, холодної осені, моя уява не здатна була ні на що. Я сидів на розхитаній лавці в наймитській комірчині, і мені було двадцять два роки. У такому віці я повинен би вже бути на вірному шляху до мети, про яку мріяв підлітком. А я сидів тут, чекаючи завтрашнього дня, що мав принести мені саму тільки муку. Рідкий суп, цвілий хліб, відразний маргарин і розведене молоко. Селянин, що сипав прокльонами, і поле картоплі, яку, здавалось, годі було колись вибрати.

А що далі? Знову безпритульність. Знову нескінченні дороги.

Товариш мій нездужав і кашляв. Він зовсім знесилився і жалівся, що йому болить у грудях. Їсти він не хотів, та й спав погано. Його чекала тяжка зима. Скінчивши вибирати картоплю, ми мали розійтися. Він намірявся податись додому — у Норланд. У невеличкому селищі, де жили його батьки, закрився тартак і всі залишилися без роботи.

Тяжко повертатися додому зломленому, хворому, на шию батькам.

Ми тремтіли з холоду в комірчині, а думки наші линули у велику пустку — наше майбутнє. Мене мало вабила можливість перезимувати в цих господарів. Із усіх непривітних людей, яких мені довелося зустрічати за свої мандри, ніхто не міг зрівнятися з ними. Чоловік був справжній диявол, а жінка — сварлива відьма, яка вічно нарікала, що молоді тепер стала легковажна й ледача.

Вечорами я сидів і журився, що лиха доля закинула мене сюди.

Одного вечора дощ змусив нас шукати пристановища. Після довгих вагань і нарікань оці селяни дозволили нам переночувати в наймитській комірчині, взявши з нас обіцянку, що ми залишимося в них вибирати картоплю. Платнею нам мав бути харч, житло і п'ятдесят ере на день. Згодом із скупих зауважень сусідів я зрозумів, що ми напали на людей, яких обминали всі наймити, і що платня, яку нам призначили, була нечувано низька.

Але такі, як ми, не могли скаржитись чи кинути роботу. Господар був церковний староста, якесь цабе на селі і швагер волосного поліцая. Якби ми спробували домагатися своїх прав, швагер-поліцай дійняв би нас законом про бродяжництво.

— Що-о? Унікаєте роботи? Не влаштовує харч, житло і три крони на тиждень? На Свартше вас навчать іншого, виб'ють лінощі, — сказав би він.

Ми терпляче коротали каторжні дні, сірі вечори й сумні ночі з безрадісними снами. Але так довго тривати не могло. Якось увечері, коли ми вантажили на воза мішки з картоплею, мій товариш упав. Його трусило від кашлю, ніби в пропасниці. Господар верещав, що треба поспішати, і я з останніх сил намагався працювати за двох. Та селянин усе одно був незадоволений.

Зненацька він скочив з воза і вдарив хворого по обличчю.

— Диявольське кодро, чого стоїш і очі вилупив? Думаєш, я дурно тебе годую? — крикнув він.

Я поклав мішок з картоплею, якого ніс до воза, і мовив:

— Спокійніше! Не бачиш, що хлопець хво-

рий? Він он ледве тримається на ногах! Краще допоможи йому й одвези додому в ліжко.

Селянин залишив хворого й пішов на мене із стиснутими кулаками.

— Заткни пельку, бо дістанеш! — гримнув він. — Хто ти такий? Чортів заброда! Он візьму та піду до поліцая, хай забере вас звідси!

— Поліція не має до мене діла і, сподіваюсь, не матиме, — сказав я. — Але чого тобі морочитись? Як хочеш, то ми сьогодні ж увечері розрахуємось. Заплати нам за роботу, і ми підемо собі.

Селянин знизав плечима:

— Ідіть до чорта хоч зараз. Однак грошей ніяких не дістанете, досить того, що мали харч та житло. Ідіть, щоб я вас не бачив! Мерщій, бо...

Він скочив на воза і, не звертаючи уваги на решту мішків, стьобнув коней і поїхав. Товариш мій жалівся, що йому болить у грудях і паморочиться в голові. Його занудило, і він змушений був сісти. Минула не одна хвилина, доки ми, нарешті, змогли піти до садиби. На подвір'ї стояв віз із мішками картоплі, а в стайні тупцювали коні. Але сам господар зник, а двері наймитської комірчини були замкнені.

— Он як, — мовив я, — він спіймав нас на слові. Ну, та це й краще.

Я позбирав наші пожитки, що лежали купою біля порогу, і ми пішли до хати. Кухонне вікно світилося, й ми чули голоси господарів. Та ніхто нам не відчинив, як ми постукали в двері.

Пригнічені й стомлені, ми пішли собі з подвір'я, такі самі бідні, як і прибули сюди.

Ми зайшли на сусіднє подвір'я і розповіли, як з нами повелися. Господарі поспівчували нам, але не захотіли втручатися в це діло.

Таке саме почули ми і в інших садибах. Усі визнавали, що наші господарі повелися по-свинському. Але заступитися за нас і нажити собі ворога вони не бажали.

Я спитав, чи не пустить хтось переночувати хворого, проте з тих самих міркувань мені відмовили. Порадили лише звернутися в будинок для старих.

В будинку нас прийняла невдоволена завідувачка і після моїх настійливих прохань пообіцяла взяти на ніч хворого і, якщо треба буде, покликати лікаря. Для мене ж місця не було, і я, самотній, поплентався у вечірній морок. Я лютував, що так принизився, і проклинав бродяче життя, яке ніколи не дає мені змоги відстояти свої права.

Мрячив дощ, і на полі завивав вітер. Марно я намагався уявити себе солдатом у ворожій країні, який десь мав затишну домівку і на якого чекала дружина. Дорога була глиниста, вся в калюжах, що сумно поблис-

кували памороззю проти місяця, який час від часу визирав з-за хмар. Я підняв комір, засунув руки в кишені і поклав собі йти цілу ніч. Шукати знову ночівлі в селі я більше не мав охоти, адже я тільки ще раз почув би байдуже «ні».

За деякий час я зайшов у ліс. Людські оселі в цій місцевості траплялися рідко, скрізь було порожньо й темно. Дощ пішов густіший, і холод дощуляв ще більше. До того ж я стомився за цілий день роботи, і коли, нарешті, побачив на узліссі садибу, звернувся до неї, щоб переночувати десь в клуні чи в стайні.

В хаті було тихо, вікна не світилися, але в стайні забряжчав ланцюг і замекало теля. Я попрямував до дверей, як мені здавалося, повітки. Мене зустрів морок, напоєний запахом соломи. В стайні, звісно, було б тепліше, та коли б я пішов туди, то потривожив би корів і могли б прокинутися господарі.

Я обережно пробирався в глиб повітки і спинився перед довгим ящиком, схожим на переділку на фураж. Я скинув черевики й куртку, нагорнувши купу соломи, заліз у неї й заснув.

Коли я прокинувся, в повітці ще було темно, як у ямі. Я трохи відпочив, отож хотів вибратися звідси, доки прокинуться господарі. Я встав, переніс соломі на місце, сів на ящик і заходився зашнуровувати черевики. Вночі погода ще погіршала, і тепер надворі завивала справжня буря. Це так гнітило мене, що я й не почув, як поруч у стайні хтось ходив.

Потім двері раптом відчинилися, й до повітки зайшла середніх років жінка з ліхтарем у руці. Побачивши мене, вона несамовито заверещала.

— Не бійтесь, — сказав я якомога лагідніше. — Я не страшний, я просто мирний безробітний. Учора ви вже спали, коли я прибався сюди, і мені не хотілося будити вас. Тому я зайшов до повітки і ліг, а тепер лаштуюсь йти далі.

Жінка отямилась і трохи заспокоїлась. Але голос у неї тремтів і рука дрижала, коли вона показала на ящик:

— Чи ви бачите, на чому сидите? Збагнули?

Я підвівся і аж відсахнувся, коли розгледів, що той «ящик» насправді був домовиною. У ній лежав син господарів, двадцятидворічний хлопець, тож і не дивно, що жінка злякалася, побачивши на труні юнака, ровесника її покійного сина. Вона подумала, що то привид. Мені ж стало моторошно від того, що я спав поряд з покійником. Я швидко попрощався з приголомшеною жінкою і, вже не думаючи про негоду, заквапився у темну рань.

Думка про мертвого в тій відлюдній оселі довго переслідувала мене і не давала спокою. Ще підлітком та й юнаком, поки доля не викинула мене на вулицю, я був забобонний і боявся темряви — усе від тих розповідей про духів та нечисту силу, що їх я наслухався в дитинстві. Тепер же я ніколи не знав страху, хоч інколи доводилося ночувати у жахливих місцях, і тільки коні, що паслися вночі, тривожили мене і вселяли думку про якісь надприродні сили.

Літніми ночами, коли я спав у відлюдних лісових сінниках чи під копичцями просто неба, часто поблизу паслися коні. Вони, бувало, зненацька підводили голови і якусь мить стояли тихо, прислухаючись чи дивлячись на щось таке, чого я не міг чути й бачити. Тоді мені ставало неспокійно на серці. А проте я любив коней і завжди вмів обходитися з тваринами. І, коли через кілька тижнів після того, як я кинув оту картоплю, дві самотні сестри запропонували мені залишитися в них і доглядати собак та курей, я згодився.

— Добре зробите, — сказала старша сестра. — Нам саме потрібен слуга, і ми можемо зразу ж домовитись. Ви їжте, не поспішайте. І в нас вам буде добре.

Я сидів із сестрами на кухні, ласував голубцями, що їх молодша на вимогу старшої поставила переді мною, вислухував, що мені доведеться робити, коли я зостанусь у них, і відчував, що на серці в мене починає теплішати. Мені здавалося, що нарешті я знайшов тиху пристань, спокійне життя, за яким так тужив. Я крадькома зирнув на молодшу сестру, якій було десь під п'ятдесят, і вона мені видалась досить симпатичною. Висока на зріст, пишна, із слідами колишньої вроди на обличчі. Важкий золотий браслет на зап'ясті і масивні сережки у вухах свідчили про заможність.

Дім був просторий і обставлений гарними старовинними меблями. Він тонув у великому саду, оточеному високим муром. До садиби належав ще й чималий маєток, розповіла старша сестра, але його здано в оренду. Обидві жінки, як я міг зрозуміти, жили відлюдно і зовсім самотно.

— Ви матимете кімнатку на горищі, їжу, постіль і п'ятдесят крон на місяць, — мовила старша сестра. — Вам треба буде доглядати собак та курей і відганяти з саду шкідливих птахів. Можете називати нас на ім'я: мою сестру звуть Крістіна, а мене — Десідерія. А вас як?

— Юнатан, — мовив я. Жінка кивнула й повторила моє ім'я. Вона була маленька, тендітна, і я дав би їй років сімдесят. Носила вона чорну закриту сукню й черевики на високих каблуках, сиве волосся прикривав берет з шовковистого оксамиту. Її вигляд

здався мені трохи дивним, і моє перше враження, ніби вона спокійна й лагідна, поступово блякло, що більше я пізнавав її.

Вона не хотіла, щоб я водився з сусідами. Я повинен триматися хати, а вона з сестрою вже подбає, аби мені не було нудно. Якщо я хочу читати, то можу взяти собі яку завгодно книжку з бібліотеки, розташованої теж на горищі.

Все це звучало досить принадно, та я не був задоволений. Що пильніше я приглядався до обох жінок, то більше переконувався, що життя моє тут не буде надто пільне й веселе. Молодша сестра ще не промовила й слова. Вона крутилась на кухні, весь час поглядаючи на мене великими, немов скляними очима. Той погляд пронизував наскрізь. Перед хатою гавкали дві собаки і кудкудакали кури. Старша сестра ще раз перелічила мої обов'язки і висловила надію, що я буду шануватися.

— Юнатан годуватиме й водитиме на прогулянку собак, доглядатиме курей і гонитиме з саду шкідливих птахів, — знову повторила вона. — Крім того, Юнатан повинен пильнувати наші годинники. Ми не хочемо, щоб Юнатан бігав по сусідах, це він уже чув. Якщо Юнатан бажає, я покажу йому кімнату з годинниками. Їх треба щоранку витирати. Я перевірятиму, чи Юнатан чогось не забув.

Стара підвелася, і ми пішли до кімнати, яку вона називала салоном. Те, що я там побачив, страшенно здивувало мене. Стіни були геть усі обвішані годинниками: старовинними, в національному стилі і просто дзигарями; красивими, дорогими і зовсім нічого не вартими. Посеред кімнати на столі теж лежало безліч годинників різних марок і розмірів, починаючи від старомодних дамських, що заводилися ключиком, до сучасних ручних. Крім столу, в кімнаті не було інших меблів, зате по кутках цокали красиві будильники. Стара нагадала, що всі ті годинники я повинен щодня витирати, і ще раз побажала мені успіху в цій, як вона вважала, відповідальній роботі.

Я прожив у сестер майже місяць. То були страшні, напружені тижні. На їжу й житло я не мав причини нарікати. Молодша, завжди мовчазна сестра, що вела господарство, годувала мене смачно й щедро, а кімната, яку мені відвели, була охайна й гарно умебльована. Та все ж життя в цьому відлюдному будинку нервувало мене. А вже про відпочинок і спокій, які я сподівався там знайти, годі було й думати.

Минали одноманітні дні, без найменших відхилень, що полегшили б життя. Витирання годинників, годівля курей, догляд за собаками і вічне пильнування шкідливих птахів у саду, яких я і в очі не бачив. З життям

поза муром я не мав за весь цей час ніякого зв'язку.

Мої господині добре дбали, щоб ворота завжди були замкнені. Відчинялися вони тільки з десятої до пів на одинадцятую, коли приходили листоноша з поштою і посланець з товаром із крамниці. Я зрозумів, що якби не попав саме в оці півгодини, коли ворота стояли відчинені, то ніколи б тут не опинився. Часто я бачив чужих людей, бездомних жебраків, що стояли й торсали іржаві ґрати воріт, але мої господині не звертали на них жодної уваги. Іноді приходив хтось із місцевих жителів. Але й їм не щастило проникнути за мур, і я ніколи не чув, щоб сестри перекинулися хоча б словом з листоношею чи посланцем з крамниці.

Поштою приходили тільки каталоги та всілякі інструкції з годинникових фірм. Сестри не виписували жодної газети, і я не бачив, щоб вони хоч раз одержали якогось особистого листа. У передпокої стояв старомодний телефонний апарат, через який старша сестра тримала зв'язок з навколишнім світом — замовляла марки на пошті і товари в крамниці.

Сестри ніколи не розмовляли між собою. Молодша, здавалось, не мала власної волі і ніколи не відчувала бажання сказати когось хоч слово. Старша визначила їй роль служниці, і вона виконувала всю хатню роботу. Вона була страшенно марнославна і, певне, мала невичерпний гардероб, бо переодягалась щодня в інші сукні та черевички, тоді як старша і в будень і в свято носила ті самі туфлі на високих каблучках і ту саму мішкувату чорну сукню:

Щоразу, коли мені траплялося застати її саму на кухні, вона мовчки сідала й пасла мене голодним поглядом. Отой завжди пильний і мовчазний погляд невдовзі почав дратувати мене більше, аніж бурчання старої та її постійні докори за мою роботу.

Вранці, одразу після десятої, стара заходжувалась перевіряти мою роботу. Починала вона кімнатою з годинниками. Мені доводилось під її наглядом щоденно перераховувати їх, аби вона впевнилась, що всі годинники на місці. Звідти ми виходили на подвір'я, де були прив'язані кожний біля своєї будки шестеро собак різної породи, потім ішли до курника. Стара без угаву говорила і вічно була чомось невдоволена. Собак добре не доглянуто, кури занедбані, годинники лежать не в порядку. Та ще я й не полохаю птахів, які нібито залітають у сад на виноград і малину.

Коли старша сестра обходила подвір'я, молодша тінню йшла за нею. Їй теж перепало доволі докорів, та їх вона, як усе на

світі, сприймала мовчки. Стара могла раптом зупинитися, сплеснути руками й вигукнути:

— Юнатане, птахи! Юнатан не чує! Шкідники у винограді! І не соромно Юнатанові так нехтувати своїми обов'язками!

Я ніколи не бачив, щоб птахи справді залітали в сад, і спочатку огризався, казав, що там і сліду їхнього немає. Це лютило її, і, щоб уникнути сварки, мені доводилось визнавати себе винним.

Пізніше, як тільки вона знімала вереск через птахів, я починав бігати по подвір'ю і кричати, вимахуючи руками. Вона лагіднішала й хвалила мене за пильність.

Однак відразу ж починала дорікати за інше — найчастіше за те, що я погано доглядаю курей.

— Чому кури не несуться, Юнатане? — питала вона. — Як Юнатан гадає? От дурні та вперті кури! Юнатан згоден, що вони дурні та вперті?

Я ще як був у дідуса, то знав, що на осінь кури погано несуться, тож і не дивувався, коли, заглядаючи вранці в курник, знаходив там мало яєць. Та це страшенно засмучувало мою старшу господиню, і вона вважала, що то моя вина. Однак лютувала вона й на курей, що нібито з упертості не хотіли нестися.

— Юнатане! — кричала вона. — Кури знову затялися. Що Юнатан собі думає? То його вина, що кури не несуться? Хай Юнатан трохи розторсає тих дуреп! Юнатан чує? Хай він їх розторсає, кажу я!

«Розторсати курей» означало, що я повинен був ганятися за ними навколо хати, аж доки і я, і кури знесилювалися. Траплялось, що з переляку якась курка губила яйце без шкаралупи — «виливок», як дідусь називав його. Певна річ, я вважав це за такий самий ідіотизм, як і всю свою роботу в сестер. Та я пам'ятав про п'ятдесят крон, які мав одержати через місяць, і тому терпів.

Зрештою, то була досить пристойна платня. Те, що стара часто будила мене серед ночі й веліла йти вниз до салону рахувати годинники, бо їй здавалось, що в хату заліз злодій, звісно, набридало, та й сидіти замкненому в садибі теж було не дуже приємно, однак блукати о такій порі року було ще неприємніше.

Але я таки мав трохи вільного часу і радо скористався дозволом старої брати з бібліотеки, що захочу. Та зібрані в ній книги мало задовольняли мене. Поточені шашлем полиці у горішній кімнаті на дві третини були заставлені «Альманахами Готи» і «Дворянським календарем» з першого року його видання по 1920 рік. Було ще кіль-

ка романів Кармен Сільви¹ і велике зібрання мандрівницької літератури, та я не мав бажання читати її.

Серед тих мандрівницьких книг не було жодної надрукованої пізніше, як тридцять п'ять років тому. Вони, певне, були цікаві, як раритети, та я хотів дізнатися щось про сучасність. «Японія — Країна Сонячного сходу» — том на п'ятсот сторінок 1870 року видання; «Книга про Африку» видана 1886 року; «Країна сонячних ночей» — теж величезний том, «Морська подорож у тропіки» — 1885 року.

Крім тих книг я знайшов кілька переплечених річних комплектів «Ню ілюстрерадтід-скріфт». Журнали зацікавили мене, і я взяв їх з собою до вітальні. Однак читати не зважився. Вони були такі залежані, що аркуші розлазилися, коли я починав гортати їх. Знаючи, що старша сестра не зводить з мене очей і лютує через найменшу провинку, я вважав за краще дати журналам спокій.

Коли випадала вільна хвилина, я пробував писати про себе — самотнього солдата у ворожій країні. Ті спроби не приносили мені втіхи, і я вирішив назавжди кинути перо й ніколи не спокушатися цією марною спра-

вою. Натомість я почав складати довгого листа, якого так і не послав і навіть гадки не мав посилати — до свого діда. Що я міг приємного сповістити йому? А брехати знову мені не хотілося.

До того ж, дідусь і не повірив би, коли б я написав, що живу добре. Ельна Релігс давно вже розповіла, що бачила мене в Гетеборзі, дідусь врешті-таки написав мені про це в одному з нечисленних листів, які я одержав цього літа. Ельна сказала, що мені, видно, доводиться скрутно. Так тепер багатом живеться, писав дідусь, явно намагаючись утішити мене.

Дідусеві листи стали ще коротші; часто в них було лиш кілька рядків про те, що він ще дає собі раду. Зрідка він розповідав і про деякі сільські новини. Маргарета одружилася, а в Софії народився син. Юган подався до Міннеаполіса, і там, на Заході, йому ще краще. Еміль Релігс перейшов на свій хліб і живе добре — так живуть усі діти Релігсів. Корова доїться добре, але курей він попродав і на осінь вже не матиме поросяти.

Він не нарікав на самотність, а про Марію — мою матір — та її сім'ю ніколи й словом не згадував.

Дні тяглися повільно, але «служба» моя наближалася вже до кінця, і я поклав собі покинути садибу. Старша сестра ставала дедалі примхливіша, і я майже ніколи не міг її догодити. Ночі робилися темніші й довші, і вона стала ще більше боятися злодіїв; не було такої ночі, щоб вона бодай двічі не збудила мене й не звеліла рахувати години.

До того ж у неї почала з'являтися хвороблива скнарість у всьому, окрім їжі. Насамперед вона стала заощаджувати дрова, вважаючи, що на них витрачається багато грошей. Давалися ознаки перші осінні заморозки, в будинку скрізь тягло, а кімнати були холодні й вогкі.

І все-таки моє перебування в тих дивовижних сестер скінчилося раніше, ніж я сподівався. Якось один собака задушив курку, що відбилася од курника. Це дуже засмутило старшу господиню, і вона, звісно, скинула з себе вину на мене. Я легковажний, ненадійний хлопець, і вона більше не хоче тримати мене в своїй господі.

Будь ласка! Ось місячна платня. А он ворота! Бувайте здорові!

З платні в мене стягнуто десять крон за мертву курку, і з сорока кронами в кишені я покинув садибу, за мурами якої так довго був ув'язнений. Я не шкодував, що йду звідси, проте почував себе не зовсім дужим і боявся, що в дорозі по-справжньо-

А. Цорн. Дівчина бере воду.

¹ Кармен Сільва — псевдонім румунської королеви Елизавети (1843—1916), авторки віршів і романів, популярних на початку XX століття.

му захворію. Мені ставало то холодно, то жарко; піт котився по обличчю, і мені час-то доводилось сідати й відпочивати.

Щоразу, коли я сідав, то відчував зрадливу спокусу лягти й заснути. Але хоч день був і сонячний, але все-таки надто холодний, щоб спати надворі.

На шляху, яким я йшов, оселі траплялися рідко, та й ті позначені нуждою. Я не відчував голоду і йшов собі, не завертаючи на жодне подвір'я. Уже перед самим смерком добувся я до незамкненої порожньої хатини на узліссі. Хатина була майже розвалена — певне, в ній давно вже ніхто не жив. Вікно в сінях було розбите, крізь отвір на горіщі свистів вітер, камінь від жорен, що лежав перед порогом, розколовся від негоди. Крізь трухляву підлогу пробивалися паростки вишень і слив, а з стіни коло отвору на горіще звисав величезний гриб, немов безформна пухлина.

Із затхлих сіней я увійшов до брудної кімнати з облупленими вікнами й почорнілою підлогою. Купа соломи та драна ковдра в кутку свідчили, що й до мене в хатині спиналися випадкові гості. Посеред кімнати стояла пляшка з-під пива, з якої стирчав недогарок. Перед грубою з тального каменю лежала купа дров. Повітря було важке і водночас тхнуло живицею і цвіллю.

Я зайшов на кухню. Вона була така сама брудна й занедбана, як і кімната. Залізна плита вкрита товстим шаром іржі, підлога — вся в мишачих норах. На плиті стояв позеленілий мідний кофейник, заляпаний горщик і величезна погнута каструля.

Я квапливо розпалив плиту та грубу, потім узяв каструлю, вийшов на подвір'я і набрав з колодязя води. Може, мене перестане трусити, коли я вип'ю чогось гарячого? Чекаючи, доки закипить окріп, я ходив по кухні й кімнаті, і мене опанував неспокій — не тільки через лихоманку. Я понад усе хотів піти звідси. Та про це годі було й думати. Я стомився, мені ломило в суглобах, повіки ніби отерпли й ставали важчі.

Закипіла на плиті вода, і я здригнувся. Ні, я зовсім утратив рівновагу — а мені не можна давати волю нервам. Найбільше дратувало мене незаслонене вікно — хто завгодно міг підкрастися до хати й стежити за мною. Це мені було страшенно неприємно, і я почав оглядатися, чим би запнути його.

Врешті я взяв з купи соломи, що лежала в кутку кімнати, ковдру і прибив її на вікно.

Я ковтнув кілька разів окропу, але мене занудило, і я більше не став пити. Хоч вікно тепер було завішене, а двері на кухні зачинені, мене все ще не покидав неспокій. У грубі майже вигоріло, і я підклав дров. По-

тім вийшов на кухню і став дивитись у вікно.

По небу швидко пробігали хмари, крізь які час від часу виглядав місяць у повні. Яблуні і дві берези на подвір'ї кидали легкі тіні на темну, по-осінньому голу землю. За подвір'ям виднілося зоране поле, що губилось за березовим гайком, серед якого тулилися одна до одної кілька сосон. З другого боку хатини починався ліс.

Знесилений, стримуючи нудоту, що підступала мені до горла, я, хитаючись, повернувся до кімнати і впав на соломку. У скронях в мене стукотіло, по всьому тілу розливався біль і ломота. Тремтячими руками я насилу натягнув на голову куртку. У примарному напівзабутті я чув, як на кухні щось гризли миші.

Мені здалося, що хтось сказав:

— Тихо! Тихо! Спи! Тільки спи!

Потім учулось, ніби хтось співає давню пісню, яку я пам'ятав ще з дитинства:

До Богусландських скель
До рідних берегів...

Тим часом я чув круг себе якусь метушню, шурхіт, голоси. Плакала дитина, лаялися жінки. На мить мені здалося, що спалахнув вогник, і я побачив багато незнайомих облич. Двічі вчувалося, як іржали коні і щось бряжчало на кухні.

І між усім тим жіночий голос, стривожений і співчутливий, казав:

— Тихо! Тихо! Тільки спи!

І бриніла пісня:

Рибалка молодий
Вертав з чужих морів...

ЦИГАНИ

Легідне сонце світило крізь брудні шибки і гріло мені обличчя. Я повільно розплющив очі і побачив закурену стелю, з якої на міцному гакові звисала лампа. Наді мною сиділа, схилившись, молода жінка в квітчастій хустці, з гострим профілем і гіркою зморшкою коло вуст.

— Живий? Прокинувся? — спитала вона, коли я підвівся. — А я гадала, що ти вріжеш дуба.

Я чув навколо себе, ніби в гарячці, дитячий вереск, іржання коней, жіночі голоси й сміх. Маленька кімнатка мала зовсім інший вигляд, ніж тоді, як я прийшов сюди. Підло-

гу вкрито товстим шаром соломи, на якій ваялялась упряж, верхній одяг, кілька порваних ковдр. З сіней виглянув бородатий чоловік і щось гукнув жінці, яка сиділа біля мене. Двоє дівчаток у барвистому вбранні, кароокі, з чорними кучерями, промайнули у дверях до кухні.

— Де я? Хто ти така? — спитав я. — І коли ви сюди прибули?

— Саме вчасно, аби доглянути, щоб ти не гинув, — сказала жінка. — Ми мандрівні люди і просто стали тут на відпочинок.

«Ага, — здогадався я. — Цигани. І, певне, добрі люди».

Я мав з ними щось спільне. Я бурлакував, як і вони, тож ми могли порозумітися між собою.

Я глянув на відчинені навстіж двері. Подвір'я ожило. Рипіли колеса. Кінь перед розхлябанним возом без упину махав головою. Коло воза стояв старезний автомобіль. Навколо нього з'юрилися діти. А до сіней заходила стара жінка, несучи в пелені дрова.

Кілька чоловіків у високих чоботях і капелюхах з широкими спущеними крисами з'явилися біля коня, про щось жваво сперечаючись і вимахуючи руками.

Жінка, що сиділа біля мене, підвелася й відчинила вікно. Над верхівками дерев заголубіло осіннє небо. Я жадібно вдихнув свіжий дух мускусу й прілого картоплиння, змішаного із запахом лисичок, що купами росли під березами біля хати.

— А що, мені було так погано? Скільки я лежав? — спитав я жінку, виповзаючи з соломи.

— Дві доби... ось буде ввечері. Якщо тільки ти вже не лежав тут, коли ми прибули... але, мабуть, ні. Ми проїжджали повз хатину позавчора опівдні, і вона була порожня. А як на ніч повернулися, ти вже був тут.

Заточуючись, я вийшов надвір. Отже, якби сюди ніхто не нагодився, я б таки вривав дуба.

Гомінливі цигани на подвір'ї не дуже подобалися мені. Але ж вони взяли на себе роль милосердних самаритян і піклувалися про мене.

На подвір'ї до мене підійшов старий циган у рипучих чоботях, поношеній шкіряній куртці і в капелюсі з широкими звислими крисами, з-під якого вибивалися довгі, аж по плечі патли, і промовив з лагідною грубаватою усмішкою:

— Ти бурлака й не маєш де прихилитися, га? Хіба ж я не бачу! Ідь зі мною та з моєю старою до нас додому в Шуерадсбюгден... ти знаєш, де це? Ото моя машина. В ній помістяться троє. Вдома ми маєм хату, та й харч якийсь знайдеться.

«А чому б і ні? — подумав я. — Чом би мені й не поїхати? Шуерадсбюгден... Бурос. Сісти в машину і не плентатись дорогами».

— Та я б залюбки, — мовив я. — Але чи не буде то вам зайвий клопіт? Тепер такі часи, що добре вже, коли хоч сам собі даєш раду.

Циган похитав головою. В нього було велике, бородате обличчя, широкий рот з повними губами і лукаво примружені очі. Я дав би йому десь років сімдесят. Він був присадкуватий, широкоплечий, а руки мав як молоти: певне, з ним важкенько було б боротися, дарма, що він старий. Але на вигляд циган був мирний і добродушний.

— Зайвий клопіт? Ти думгеш, я б запрошував тебе, якби ти заважав мені? Звідкіля ти? І скільки вже отак тиняєшся? Мабуть, відколи почалося безробіття?

— Так, — відповів я. — Уже четвертий рік. А сам я з Богусланда.

— З Богусланда? — перепитав він і засяяв. — Ти з Богусланда? ...Там у мене є родичі. Меркранне і... ти часом їх не знаєш? Альфред і Мареніус... і Суне, наймолодший. Нікого не знаєш із сегердальських циганів? Сару — її мати тримає заїзд у Кумлі. А ти часом не з мандрівних людей? — спитав він і сам собі відповів. — Ні, бачу, що ні... але нічого. Якщо тебе хто питає, то скажеш, що ти один із синів Карла, який тримає кубло на Вестерлоггатау в Уддеваллі.

— Отож, домовились, — сказав він. — Мені подобається, що ти такий тямущий. Люблю тих, що вирішують усе не роздумуючи. Зараз ми пообідаєм і подамося в дорогу. Моя стара — он вона йде, можеш сам глянути, що то за відьма — не дбатиме про тебе, тож тримайся мене. А ми з тобою поладнаємо, я думаю...

Він пішов собі, а я сів на один із возів, які стояли на подвір'ї, і почав розглядати стару циганку, що мала стати мені за господиню. Вона була такого самого віку, як і її чоловік, низенька, худа, але метка, немов лисиця, з чорними, як терен, очима і зморшкуватим лицем, на якому найпримітнішим був довгий гачкуватий ніс. Певне, старий мав підставу називати її відьмою, і я боявся, що мені не легко буде жити з нею.

З сіней вибігла зграйка обірваних, сопливих, брудних і розпатланих дітей. За ними, лементуючи, гналася якась жінка з полінякою в руках. Діти розсипалися на подвір'ї й поховалися за яблунями та кущами глоду, а жінка зупинилась на порозі, кленучи їх на всі заставки.

Ця інтермедія була вступом до короткої, але запеклої баталії. Надвір вийшла молодиця, очевидно, мати котроїсь дитини, і накинута на свою одноплемінницю: вчепи-

лась їй у коси й почала бити по ногах. Та заверещала, як несамовита, і стала відчайдушно боронитися — досить таки успішно. Люто штовхнувши напасницю, вона звалила її з ніг і почала лупцювати. Тепер уже зарепетувала молодша. Діти радісно стежили за бійкою.

Усе скінчилося тим, що вибігло ще кілька жінок і собі встряли в сутичку. Хто з ким бився, я не міг збагнути. За якусь хвилю все стихло. Жінки витерли спітнілі подряпані обличчя, поправили свої квітчасті хустки і в цілковитому мирі подалися назад до хати.

Тим часом кілька чоловіків у таких самих капелюхах з широкими крисами, шкіряних куртках і високих чоботях, як і мій майбутній господар, зібралося перед стайнею. Вони, очевидно, теж були войовниче настроєні, бо дуже голосно сперечалися і погрожували один одному кулаками.

Із слів, якими перекидалися цигани, я зрозумів, що вони посварилися за горілку, яку щойно випили в стайні, і тепер згадували давні кривди.

Я збагнув, що вони належали до різних родів. А за роки свого бурлакування я дізнався, що різні циганські роди часто ворогують між собою. Може, старий циган тому й звелів мені видавати себе за одного з синів Карла з Уддевалли? Певно, до Карлових синів усі ці цигани ставилися прихильно, і старий вважав, що треба цим скористатися.

— Глянь, лишень, що то за птах там сидить? — зненацька озвався один з циганів, що вимахували руками. — Що ти за один? — гукнув він мені. — Не той, що валявся на соломі, як ми приїхали? Звідкіля ти взявся? З якого ти роду? Чи ти, може, не наш, зайдо?

Він говорив так, ніби лаявся. Інші цигани, які допіру сперечалися, замовкли і всі обернулися до мене.

Я нічого не відповів.

— Ти що, язик проковтнув, харцизяко? — спитав довготелесий рябий циган. — Чого вирачився і мовчиш, торбохвате?

Торбохватами називали сільських злодіїв. Цигани, глузливо посміхаючись, підійшли ближче. Я почував себе пригніченим — і не тільки тому, що вони накинулись на мене. Я був бродяга, це правда. Проте мені не хотілося стати бродячим циганом. Таку саму зневагу, з якою вони ставилися до мене, певне, тому, що я не належав до їхнього роду, я в цю мить відчував і до них.

Та все ж я сидів серед них і, мабуть, комусь із циганів завдячував своїм життям, коли таке життя, як моє, вартє подяки. Якби цигани не нагодилися, я, либонь, віддав би богові душу. А вони могли й не нагодитися.

— Чуєш, торбохвате, — повторив рябий циган. — Що ти тут робиш? Як тобі ось це подобається? — спитав він і одміряв великим пальцем кінчик ножа, якого витяг із піхов за шкіряним поясом. — Чи зовсім не подобається, га?

— Ходіть їсти, не стовбичте там! — гукнув хтось із хати. — Дайте йому спокій. Він з таких самих мандрівних людей, як і ви.

Жінка, що сиділа біля мене, коли я прокинувся на соломі, вийшла й стала на порозі. Цигани замовкли і перевальцем рушили до хати, не звертаючи більше на мене уваги. Я подався за ними. Між лахміттям у кімнаті сиділи чоловіки, жінки та діти і вилувлювали із закоптілого горщика шматки м'яса та кришеники брукви. Стара циганка швидко внесла погнуту алюмінієву каструлю, яку я бачив у цій хаті, коли прийшов сюди, і поставила її на підлогу. Кароока дівчинка роздала пощерблені ложки.

— Нате, хоч стравою позатикайте собі пельки, — промовила стара циганка. — Їж і ти з нами, — звернулась вона до мене. — Тобі треба їсти після хвороби. Ми, мандрівні люди, перебиваємось з хліба на воду, але ми не скупі...

Я дуже зголоднів і жадібно накинувся на їжу, не звертаючи уваги на те, що й інші сьорбали з тої самої каструлі. Навіть те, що я їв з тими самими циганами, які тільки-но присікувались до мене, не зменшувало мого апетиту. Стара циганка стояла поряд і припрошувала, щоб я їв і не йшов від «столу» голодний.

Цигани, що сьорбали разом зі мною, позирали на мене з-під лоба. Вони — ці брудні, з грубими манерами люди, були цілком захоплені обідом. З носа в них текло, вони раз по раз витирали масні пальці об штани або пригладжували ними собі патли. На мене й на стару вони дивилися косо, але нічого не казали. Між собою вони теж не розмовляли.

Гамір ущух, і в кімнаті запанувала урочиста тиша, ніби люди причащалися. Тільки підіймалися і опускались ложки, бряжчали горщик і каструля, дорослі сьорбали, відригували, діти плямкали. З кухні пахло їжею, з кожним подихом вітру кризь вікно долинав грибний запах, змішуючись із смородом спітнілих тіл, брудного одягу, запірої соломи та ядучим скипидаровим ароматом від смолистих дров.

Молода жінка, що сиділа біля мене, коли я прокинувся, а потім урятувала мене від циганів, не обідала разом з усіма.

— Маріко, — покликала було її стара, — іди сюди!

Але вона, не відповівши їй, лишилась сидіти на соломі під вікном і непорушно дивилась перед себе сумними стомленими очима.

Нарешті я найвса. Цигани, що обідали зі мною, теж відклали ложки, втерлись і відригнули. Хміль у них ще не минув, і вони знову почали сперечатися за пляшку горілки. Я таки вгадав: цигани належали до різних родів, що вже давно ворогували між собою.

Один циган раптом підвівся і витяг ножа.

— Хоч твій брат на каторзі, але він хлопець зух, а ти гнида. Ти коли-небудь сидів? — закричав він і замахнувся на рябого, що назвав мене «торбохватою».

Той теж устав, рука його метнулася до пояса, блиснув ніж.

— Ох ти, чортів боягузе! — крикнув він. — І ти ще будеш говорити про каторгу? Та ти ж зроду не був мужчиною, а завжди підгинаєш хвоста, як тільки блисне криця!

Супротивник одміряв пальцем кінчик носа. Блиснула криця, і він ударив рябого ззаду в спину. Згодом, коли жив у старих циганів у Шуерадсбюгенді, я дізнався, що цигани завжди вдаються до таких запобіжних заходів, коли б'ються. Одмірявши кінчик леза й тримаючи великий палець на ніжеві, вони тільки ранять ним супротивника, і рідко буває, що той вмирає від такого удару.

— Ох ти ж, сатанинське поріддя! Я ж то бі... Ось на!..

Це один циган зірвався на ноги і вдарив — теж ззаду — напасника в шию. Бризнула кров. Стара циганка зойкнула. І діти, й дорослі за якусь мить змішались в кривавій бійці. Чоловіки розмахували ножами й кастетами, жінки били по ногах і дряпали, підлітки чіплялися дорослим за ноги, молотили кулаками і репетували. Ніхто, здавалось, не був ані застарий, ані замалий, щоб битися.

Циган із Шуерадсбюгена одним із перших устряв у баталію. Він вимахував навколо себе прикрашеним гудзиками поясом, частуючи ним і чоловіків, і жінок, і дітей. Інші теж з не меншим завзяттям устряли в бійку. Стара озброїлась мітлою і, лементуючи, билася так, ніби йшлося про її власне життя. Чорні, мов терен, очі метали іскри, беззубий рот був широко роззявлений, пальці її худих рук аж побіліли — так міцно вона тримала мітлу. Стара навіть не зупинилась і луснула свого чоловіка по голові, коли той попав у «небезпечну зону».

Один закривавлений циган вирвався з бійки і, зойкаючи, кинувся на подвір'я. За ним побігло ще чотири, певне, члени роду, що тепер був слабший. Вони, видно, побачили, що в цьому нерівному бою не матимуть успіху, і хотіли втекти. Переслідуювані зграєю ворогів, що з вереском погналася за ними, втікачі щасливо досягли воза, який стояв запряжений серед двору. Над спиною в коня майнув батіг, і віз заторохкотів дорогою.

Старий циган зупинився біля мене.

— Ти не втручався в бійку, авжеж? Це й краще, — сказав він. — Оті, що накивали п'ятами, то негідники. Вони з Фальтінарни та Умео... Якого дідька їм тут треба? І я трохи розім'явся, — вів далі він задоволено. — Невеличка бійка тільки на користь, дряпнуть тебе ножом — теж добре... наче банки тобі поставлять. Погану кров треба випускати, а вона є в кожного.

Через дві години я із старим подружжям трусився в автомобілі, прямуючи на південь у Вестеретланд. Маріка побажала мені щасливої дороги і запрошувала до себе, коли я захочу поміняти житло.

Вона довго тримала на прощання мою руку, а потім зайшла у хату і ще дивилася у вікно. Коли я сідав у машину, то чув, як вона співала тієї самої сумної пісні:

А хвили, як ті гори,
Здіймаються й ревуть...

Осінь і різдвяні свята я перебув у тих старих самотніх циганів, і жилося мені непогано. Юганнес-Дольск-Югансан-Фредріксон-Фелтін — так звали старого цигана — мав за своїми плечима багато років і не менше пригод; на старість він оселився в глухому Вестеретланді і спокійно собі доживав віку. Замолоду він об'їздив усю Швецію, валашав жеребців та биків і здирав шкіру із старих коней, коли їх убивали. Про свої мандри він розповідав залюбки.

Тепер він знайшов собі інше діло — робив бляшані миски та форми на хліб, возив їх і продавав по навколишніх селах. Був він до тепний, любив жарти, і в його товаристві я почував себе вільно.

Жінка його була жилава, худа, буркотлива і злюща — завжди всім невдоволена. Вони мали семеро дітей, усіх синів, із них тільки двоє найменших вижили. Сини тримались здебільшого верхнього Норланда, і старі вряди-годи діставали від них звістку. А все-таки циган вважав, що вони хлопці з головою і рід свій не осоромили — таких вправних валаштів, гравців у покер і лудильників, запевняв він, треба ще пошукати.

Життя в старих циганів було спокійне, проте одноманітне, день від дня нічим не відрізнявся. Старий трохи ознайомив мене з бляхарським ремеслом, і я також їздив з ним по селах. Мене справді-таки втішало те спокійне життя, хоч завжди я відчував голод на книжки і не мав чим його задовольнити.

У циганів була тільки одна-однісінька книга «Луї Домінік Картауск», у якій розповідалося про злодійську ватагу, що ховалася в паризьких катакомбах за часів Людовіка XIV. Старий читав цю книгу багато разів і знав з неї напам'ять цілі сторінки. Він умів і читати, й писати, а його жінка була зовсім неписьменна і ніколи не пропускала нагоди висловити з цього приводу своє задоволення.

— На якого біса здалась вона, ота грамота, — казала стара. — Он візьми Абеля Меркена з Віннінга. Жив собі чоловік добре і мав спокій. Та ні ж, узяв та з пихи навчився читати й писати. А тоді чорт і напоумив його підробити підпис на векселі одного чоловіка у Віннінзі. І от тепер сидить у тюрмі в Марієстаді.

На це старий завжди відповідав, що жінка все міряє своїм кучим розумом. Сам він пишався, що вміє читати, і з великою зневагою ставився до жіничиного глузування. Жінок, казав він, бог тільки на те й створив, аби сіяти колотнечу між чоловіків. Поки вони молоді та вродливі, їх ще, звісно, можна терпіти — дехто навіть роками дуріє через них. Та як жінці мине за середину, її треба просто знищувати. І він проголошував елеийним голосом:

Гнилі оселедці та бабу стару
Візьми собі боже, я тобі даю...

В їхній хаті була невеличка кімнатка, яку старі віддали мені. Вечорами я часто сидів собі там сам-один, дослухався, як потріскують у грубі дрова, і був задоволений цим спокоєм і своєю долею. Особливих турбот я не мав, нічого не прагнув — усе мені було добре таке, як воно є. Я так довго волочився безпритульний, що кімнатка в старих циганів здавалась мені надійним захистом й опорою, і я вважав за щастя, що потрапив сюди.

Я мав дах над головою, клаптикову ковдру, поточену шашлями канапу, і до того ж їжу, хай і не дуже добру. Багато моїх знедолених однолітків були б вдячні, аби їм хоч таке трапилось.

Погода змінилась, холод спав, дні стояли теплі, дарма, що без упину лив дощ. Старі жалілися на подагру, яка завжди дошкуляла їм теплої осені та весною, і казали, що скоро стануть зовсім немічні й не зможуть вийти навіть за поріг. Щоб хоч трохи забезпечити себе на час недуги, старий працював так завзято, що аж дивував мене. Він казав, що це конче необхідно, мовляв, ми не голодуватимемо, коли подагра прикує його до ліжка.

І якщо спочатку я здебільшого робив собі що хотів, то тепер не мав коли і вгору глянути. З самого ранку ми починали працювати у майстерні, прибудованій до хати — заготовляли матеріал на миски та форми, плавили олово в соляній кислоті, стукали, пиляли. Раніше старий їздив «у комерційних справах», коли сам хотів, а тепер і в цьому навів лад. Два дні на тиждень ми їздили машиною продавати те, що за цей час зробили, а решту п'ять днів працювали вдома у майстерні.

Для циганів усі дні були однакові, вони не визнавали ані неділі, ані свята. Адже господь сказав, що чоловік повинен їсти свій хліб у поті чола, пояснював старий, тож, пев-

не, йому буде приємніше побачити нас у майстерні, аніж сонних на канапі у так звані святкові дні.

А одного разу й циганка підтримала його:

— Не можна в неділю байдки бити, — мовила вона. — Чоловік мусить працювати, якщо хоче мати шматок хліба, ото буде найкраще. Не голодувати ж йому... Сором тому чоловікові, що не може принести ніякого заробітку до хати... таких стріляти треба. Я завжди так казала...

Вона була скупа і трусилась над кожним ере, а старий мав щедрю вдачу. Коли ми вибиралися «у комерційних справах», вона завжди напучувала нас, щоб ми стояли на своєму і не збавляли ціни. Для неї всі не-цигани були негідниками. І ніколи вона не була в такому доброму гуморі, як тоді, коли старий, повернувшись, розповідав їй, що узяв три крони за миску, яка коштує всього дві, або що йому пощастило продати форму на двадцять ере дорожче, та ще й таку, в якій дно як слід не злютоване.

— Ти глянь! Таки зумів! — вигукувала стара. — Ну й спритний!

Вона швидко ставила на плиту кофейник і в таких випадках не шкодувала зайвих зерен кави. Вона ходила кругом, примовляла, сміялася і на всі лади вихваляла чоловіка. Зате після поганого торгу краще було триматися від неї подалі.

Я ніколи не звертав уваги на її настрій, хоч і розумів, що нарікання старої на поганий торг стосувалися здебільшого мене, і як порівняти з старим циганом, я таки справді був невдатний продавець. Мені бракувало його красномовства, я не вмів розхвалювати товар.

Старий циган хитав головою, бачачи мою незграбність і невмілість. Ми звичайно заїздили до якогось села, ділили між собою хати більш-менш нарівно і йшли торгувати. Потім виявлялося, що мій виторг завжди був менший, ніж у старого. Часто я пропускав половину хат, поки зважувався заглянути до якоїсь, та зі мною легко було й торгуватися.

Старий вважав мене за слинька, але сподівався, що під його наглядом я поступово виправлюся.

— Ти не рішучий, ох нерішучий, але то від молодості. Не будемо лятатись за якусь там десятку. Треба дбати про свою користь, бути пильним і нічого не пропускати. Але ти мені й такий подобаєшся. А ще як скоро станеш меткий на язик... Дивись тільки на мене.

Якось, носячи по хатах свій бляхарський товар, я несподівано натрапив на давнього знайомого, з яким найменше бажав би зустрітись, — на свого товариша з дитячих років Еміля Релігса.

Це було у Вартофті, і, як завжди, торгівля моя йшла мляво. В будинку, до якого я вре-

штi заглянув, мене зустрiла жiнка десь рокiв пiд сорок i почала нарикати на всяких волоцюг, що вештаються попiд хатами й тiльки заважають людям. Вона була худорлява й негарна, але дiм мала багатий i солiдно умебльований. Я не мав охоти розмовляти з такою вiдьмою, тому повернувся й рушив до дверей.

iз сусiдної кiмнати вийшов молодий чоловiк, i ми глянули один на одного.

Емiль. Емiль Релiгс!

Емiль голосом зареготав. Ха-ха-ха!

— Чи ти ба! Натан! Де ти в бiса взявся! — вигукнув вiн. — Це Натан, — звернувся вiн до жiнки, — той, що я з ним ходив до школи i що про нього не раз розповiдав тобi. Ти торгуєш? Ха-ха. От тобi й на! Був такий метикуватий, що тiльки учитися...

Вiн змужнiв, вiдколи я востаннє бачив його, як служив ще в армiї, став дужий, широкоплечий. У нього було те саме важке обличчя, та сама зневажлива посмiшка, та сама розв'язна мова й нахабнiсть.

Жiнка витрiщицiлась на мене, як на чуму, i я зрозумiв, що Емiль розповiдає про мене не дуже приємнi речi. Та все ж вона запросила мене до чистої кiмнати i сказала, що приготує зараз каву — Емiль i я, певне, маємо що розповiсти один одному.

Емiль голосно пiдтвердив, що вона каже правду. Не щодня ж зустрiчаєш шкiльного товариша, який торгує по хатах... Ха-ха-ха. Наскiльки Емiль знає, лиш менi одному з усiх наших однолiткiв у селi ха-ха!.. так повелося.

— А я живу чудово, став господарем, — вихвалявся Емiль. — Маю власний дiм, який узав за жiнкою, мотоцикл, безшумну рушницю, трирядну гармонiю i ще багато дечого.

А все тому, що вiн у дитинствi знав, чого хоче, i не був диваком... я ж розумiю, що вiн має на думцi? Братам i сестрам теж ведеться добре, i дома в Релiгсiв усе гаразд. Емiль iз жiнкою коли завгодно може взяти мотоцикл i поїхати до них.

Вiн замовив коляску, до мотоцикла, i тепер вони їздитимуть, куди заманеться.

— От чорт, аж не вiриться, що стрiв тебе, — знову сказав вiн,

коли ми посiдали на канапу. — Щоб менi крiзь землю провалитися, коли я щось розумiю... Ти ж мав таку голову! Ну й дивина... Я не мав того розуму, як був хлопцем. Та й добре, що не мав. Як же ти живеш i де тебе носило, вiдколи ти розпрощався з армiєю? Тебе звiльнено, казали в селi? Так, от тобi й Натан, з яким я ходив до школи, — повторив вiн, як дружина принесла каву. — Ти уявляєш собi... ха-ха... Натан мав таку голову, що всi дивувалися, i ось тепер став мiняйлом... гм!

Вiн без кiнця додавав оте «гм» i «ха-ха», i це була в нього єдина нова звичка. Що моя бiда викликала в нього величезну втiху, мене не дивувало, так само як i те, що вiн анітрохи не намагався приховати її. Коли ми росли, я завжди був перший, а Емiль пас заднiх, i це мiцно вкарбувалося йому в пам'ять.

Жiнка непривiтно зиркнула на мене i сказала, що в життi таке буває. Що гiнкiше дерево, то швидше його спляють. I це таки правда.

Емiль покiрно кивнув головою. Його жiнка, як вiн менi сказав, була удова по вiзниковi, i я добре бачив, що вона тримає вiжки в своїх руках i Емiлеві лишається небагато волi. В її присутностi вiн був мовчазний, покiрний, якийсь пригнiчений, i я не заздрив тому достатковi, в якому вiн жив.

Я був вiльний i мiг робити, що хочу. А Емiль ось сидить iз вередливою дружиною

і, щоб приховати своє підлегле становище, намагається принизити мене. Мене пік дедалі більший сором, що врешті остаточно зломив мою гідність і витримку, коли Еміль завіз розмову про мого діда.

Про діда, що лишився старий, самотній, без будь-якої допомоги й підпори.

— Не показуйся вдома, дідові буде не велика радість, — вів далі Еміль. — Ти не повинен вертатися в село... Гм! Воно й зрозуміло. Був такий здібний... Твоя баба хотіла, щоб ти став священиком, гм... Ха-ха-ха!..

— Священиком? — перепитала жінка й скривилася. — Ти так сказав чи мені вчулося?

Вона налила в чашки кави, але не запросила мене до столу й не сіла сама. Натомість вийшла й почала оглядати миски та форми, які я покинув у сінях. Еміль витяг табакерку, але грізний жінчин погляд спинив його. Він знову спитав, як я живу — бо десь же я та мушу жити — і звідки в мене товар. У них повно мисок і форм. Але ж ми зрештою товариші з дитинства... гм!.. Ха-ха-ха! Можна щось і купити. Він же розуміє, що мені скрутно і треба заробити кілька мідяків.

— І чи їх ото вистачає на життя? Так ходити по селах, — мовив він. — Гм!.. Ха-ха-ха... Ти, що був такий здібний і мав учитися на священика... Жінка має мисок і форм більше, ніж треба, вони он валяються скрізь. Але, врешті, ми, може, щось і купимо. А звідки в тебе оцей мотлох? Не робиш же ти його сам?

Увійшла жінка і заявила, що нічого не купуватиме. Вона ніколи не купує в тих, що «вештаються попід хатами». Я підвівся. Десь у селі на мене чекав старий циган — нам час було вертатися додому. Еміль подав мені руку й попрощався, а жінка гордовито вийшла до кухні й зачинила за собою двері.

Еміль засяяв.

— Жінки — то таке чортове зілля, що... — мовив він. — Гм!.. Ха-ха!.. І ти навіть не знаєш, як будеш далі жити? Тобі треба знайти щось таке, як у мене. Ха-ха! Віллу без боргів, гармонію, мотоцикл, а скоро буде ще й коляска... Гм! І ти ніколи не заглядав до діда? Ні, звичайно, ні. Хіба то була б для нього радість?

Жінки не було поблизу, і Еміль знову став такий, як завжди — бравий хвалько, що знає, як собі зарадити. Однак йому шкода мене, і він мені співчуває і ніяк не може збагнути, як оце я до такого докотився.

— Але ж ми товариші з дитинства... І хоч моя стара нічого не хоче в тебе купити, — мовив він і поклав десять крон на шафку з дзеркалом у передпокої, — візьми ось десятку. Розумієш, мені ж легше, як тобі. Може, передати дідові привіт, як поїду додому? Сам ти туди краще й не потикайся. Шко-

да, що я тобі хоч трохи не пограв, дуже добра гармонія. І коляска скоро буде, а в неділю можна піти на полювання... треба тобі було показати безшумну рушницю — от уже стріляє!.. Гм... ха-ха!..

Знадвору на східцях почулися кроки, і до передпокою зайшов старий циган. Я, затинаючись, пояснив, що це мій господар. Еміль страшенно здивувався. Старий циган був відразний на вигляд — патлатий, у брудному одязі, — і я цього разу посоромився його. Еміль нагадав мені про десятку, та я відмахнувся від нього, швидко зібрав миски та форми і подався до дверей.

Старий ще на мить затримався, потім вийшов слідом за мною до форда, що стояв на вулиці перед ворітьми.

— Їдьмо додому, клята подагра не дає мені жити, нема вже ніякого терпцю, та й все одно в цій чортовій норі люди нічого не купують, — мовив він і вштовхнув мене в машину. — О такий порі треба сидіти дома, доки мике найгірша для ревматизму погода... Якби мороз і холод, то було б краще. А то насилу ноги волочиш.

Він завіз мотор, і деренчлива машина покотилася вниз вулицею. Раптом старий засяяв і витяг з кишені гроші.

— Глянь-но, я взяв ту десятку, що її чоловік там у будинку хотів тобі дати, — мовив він. — Коли дають десять крон, то гріх відмовлятися. Забудь ти вже свою трикляту гордість. Гроші є гроші, все одно, звідки вони. От дурень! Не взяти десятки! Такого йолопа ще світ не бачив!

Зустріч з Емілем Релігсом на кілька днів порушила мій спокій і назавжди зруйнувала плани, що їх я довго плекав — колись таки провідати дідуса. Я чудово розумів, що в селі про мене ходить погана слава. Емілеві не треба було перебільшувати, коли він казав, що дідусь не дуже зрадіє, побачивши мене. А тепер йому буде ще важче.

Еміль же не буде мовчати, що бачив мене. Він усім у селі розповість, що я живу з циганами та волоцюгами і навіть, коли ніхто не скаже дідусеві всієї правди, він страждатиме від усіляких натяків.

Такі думки робили мене ще нещаснішим, я проклинав долю, що звела мене з Емілем. Врешті я вирішив покласти всьому край і більше не писати дідові. Йому буде легше, коли я не нагадуватиму про себе. А як люди в селі більше нічого про мене не чутимуть, то поступово й зовсім забудуть.

Це мене трохи заспокоїло, мені стало бай-дуже, як я живу і що мене чекає в майбутньому. Я збочив з своєї дороги в житті. Ну і що з того? Якщо осілі люди, практичні й облудні, не хочуть знати мене, я повинен три-

матися тих, що приймають мене таким, як я є.

Мандрівні цигани, що часом гостювали в моїх господарів, ставились до мене, як до рівного, і відколи подагра прикувала старого до хати, я залюбки горнувся до його родичів, що приїздили до нас. Старий давно розпустив чутку, що я з циганів, «Карлових синів з Уддевалли», і ніхто не ставився до мене вороже й не сумнівався, що старий каже правду.

Пізня осінь — найкраща пора для циганської «комерції», і до старого часто навідувалися гості. Здебільшого вони прямували на ярмарки і часто запрошували й мене з собою.

І тому я цілих два тижні їздив з різними циганами по околиці — відвідав ярмарки в Бусерюді та Свенюнзі, Варі і Гресторпі, торгуючи мисками, формами на хліб, пісеньниками та ворожбитськими книгами. Між дорожками я сидів дома в своїй кімнатці, чогось учився, що старий вважав за корисне для мене — лудити, плести батого, ворожити на гущі з кави, зливати олово, вирізувати дерев'яні ложки, скручувати збивачки і в'язати віники.

У грудні ярмарки кінчалися. Гості більше вже не приїздили, і я лишився сам із старими. Але я вже майже не помічав звичної одноманітності життя. Я віддався лінощам, спокоєві і нічим не журився. Що дужче старим дошкуляла подагра, то більше в хаті панувало безділля.

Ніхто нічого не робив, за винятком найнеобхіднішого. Цілими днями старі сиділи в кухні перед розпаленою плитою, часом ліниво даялись, нарікали на старечі хвороби, дивилися крізь шибку на сірий світ. Я носив воду та дрова і ходив з дорученнями до крамниці. Більше ніщо мене не обходило. І що буде потім, що я робитиму, як скінчиться зима, мене теж анітрохи не турбувало. Може, я залишусь тут, а може, помандрую далі. Мене пройняла млявість, і з найбільшою охотою я йшов до комірчини й лягав собі на канапу. Писання я викинув з голови і більше не питав на пошті листів од діда. Ніякі мрії про дівчину й власну домівку більше не обсідали мене.

Відмовитися від усього, опустити руки — і край.

Однак попри все це було одне, що порушувало мій спокій і часто навіть мучило мене. Життя в циганів не тільки зробило мене тупим і байдужим, воно дало мені привід соромитися людей, і це почуття довго не покидало мене. Серед своїх господарів та їхніх гостей я почувався добре, але став боїтися звичайних селян, і коли повз садибу йшов хтось із них, я відразу ховався.

Для мене стало мукою ходити до крамниці, і я завжди зволювався з цим. Та раніше чи пізніше, а йти доводилось.

Старий гримав на мене, а стара брала на глум, коли треба було йти до крамниці, і я врешті біг туди стрімголов. Циган називав мене полхливим зайцем, а циганка казала, що зроду не бачила ще такого несусвітнього ледаря, як я. Чого я боюся носа виткнути з хати? Не личить шляхетному паничеві жити в циганській хижі, га? Я завжди був гонористий, це стара одразу помітила, хай мені буде відомо, але що я таке неймовірно ледащо, вона ніколи й не думала.

— Бідолашний запишайло, — казала вона. — Хочеш сердешний скочити вище за себе. А вищим, ніж є, ніхто ніколи не стане. Це все через те, що ти письменний, так і знай. Я завжди кажу: грамота веде до гордошів і до біди.

Тоді старий не витримував. Буде там пащекувати якась стара баба, що навіть не вміє написати своє власне ім'я! Той, хто вміє читати літери й знає цифри, думає інакше.

— Тидурна, як ступа, стара, — казав він, сварячись на жінку. — Пришелепувата ослиця. І це тобі я віддав молодість, мучився з тобою цілих п'ятнадцять років. Хоч ти таки правду кажеш, у хлопця забагато гонору, що є, те є. Навіть боїться піти до крамниці. Отак тепер молодь — пихата, невдячна...

Я знизував плечима і не звертав уваги на їхні слова. Говорити з ними про це була марна річ. Тому я врешті збирався і вирушав до крамниці. Йти було далеченько. Дорога вела через торф'яне болото повз кілька убогих садиб. Щоразу, як я йшов повз них, з вікон визирили цікаві обличчя. Отже, люди там говорили про мене. Цигани і бродяги — одне кодло, ледарі, ні на що не здатні, як тільки ходити й напускати туману.

Крамниця містилася в будинку поблизу церкви та школи, і я щоразу пересилиював себе, перш ніж зайти всередину. Здебільшого там було багато людей. Вони розступалися і скоса позирали на мене. За прилавком стояв пузатий крамар з ярмулкою на голові та олівцем за вухом, що до всіх, окрім найбагатіших господарів села, ставився зарозуміло й зневажливо.

Йому допомагала молода вродлива дівчина, і її я особливо соромився. Вона мала темні гарні очі, що однаково ласкаво дивилися на всіх, навіть на мене. Я знав, що почервонію, як тільки вона гляне на мене. Коли б я був тутешній, то заговорив би до неї. А так усе те ні до чого. Навіть якби дівчина, про яку я іноді мріяв, і не зняла мене на глум, коли б я запросив її на побачення, все одно нічого б з того не вийшло.

Якби виявилось, що вона хоч щось має з

таким, як я, крамар вигнав би її. А я не хотів, щоб вона через мене терпіла.

Дівчина дивилась на мене спідлоба і, пильнуючи свого діла, пасла мене поглядом. Це зігрівало мене, але водночас і збільшувало мою тугу.

Дорогою до крамниці і назад я думав про дівчину, що стояла за прилавком. Вона єдина могла вивести мене з отупіння. Круг неї я міг снувати які завгодно мрії.

Якось, вертаючись із крамниці, я знову відчув потребу взятися до пера, хоч і зарікся писати. Але цього разу я повинен створити щось гарне про кохання, надії і вірності, таке, що сподобалося б дівчині з крамниці. Прийшовши додому, я подався до своєї комірчини, дістав папір та ручку й заходився писати. Всі подальші дні я списував сторінку по сторінці банальними словами, які пам'ятав із книжок, що читав у шкільній бібліотеці, коли ще жив у діда.

— Що за чортівнина? — спитав одного дня старий циган. — Що це таке? Ти пишеш? З дияволом злигався? Може, ти не справжній безробітний? І тільки збрехав мені, га? Що це ти там у біса робиш, хлопче? Невже ти сам усе це понаписував?

Він несподівано зайшов до моєї кімнатки, коли я сидів за столом й писав, і побачив мою базгранину, розкладену на канапі. Червоніючи, я підвіся, зібрав докупи аркуші й сердито сказав, що я просто задля розваги пишу з пам'яті історію, яку десь вичитав.

— Треба ж щось робити, — мовив я. — От я й розважаюся. Кажеш, пишу? Так і ти міг би писати. Це не важко.

Старий почував за вухом і похитав головою.

— Ні, дідька лисого написав би, — одповів він. — А якби й написав, то вийшло б чортзна-що. Хочеться почитати про королів, принцес, панів — все таке пишне, веселе... А читати й писати про життя, яке воно є, про все оте лихо, то не варт і часу гаяти. Ти не пішов би на кухню, га, і не почитав би нам зі старою те, що написав?

Він так просив і, видно, добре занудився, сидючи без діла, що я не зважився відмовитись. Спочатку мені здавалося відразним читати те, що я написав. Але ж старі гадали, що я сам десь його вчитав. Я зібрав папери й пішов за циганом до кухні. Він квапливо засвітив газову лампу і сам умопився поряд із жінкою перед грубою. Я сів до столу й почав читати. Старі слухали дедалі з більшою цікавістю.

— А тряся його матері, та ця історія, що ти її колись вичитав, справді, гарна, — сказав нарешті старий. — Таки гарна. І глянь-но, ти зумів її скласти. Аж повірити важко.

Циганці теж роман сподобався. Обом

кортіло послухати далі. Їхнє жваве зацікавлення підохотило мене, і мені вже самому стала подобатися моя писанина. В романі йшлося про простого хлопця і дівчину значного роду і було повно всіляких зітхань та монологів на зразок: «Якби я тільки мав твоє серце, о, моя кохана, я завоював би весь світ!»

Коли я скінчив читати те, що написав, старі сиділи тихо і тільки задумливо похитували головами.

Нарешті стара озвалась:

— А хлопце, скажу вам, був таки відважний, що звів очі на шляхетну дівчину. Коли це таке було? У наш час? Мабуть, бо колись бідний на таке б не зважився. Ти, старий, правду кажеш, — звернулась вона до цигана, — що тепер молодь пішла настирлива. Але написано гарно і жалісливо, хочеться й ще послухати.

Старий теж мав таке бажання, отож я пішов до своєї комірчини писати далі.

Вечір сколихнув мене, я почував радість, навіть щастя. Як на те пішлося, то я, мабуть, таки маю талант, намагався я переконати себе. Я написав дві сторінки, не шкодуючи красивих слів для своїх героїв. Але на більше мене не вистачило.

Банальність стала мені поперек горла; те, що я писав, була тільки фальшива вбогість, яка не мала нічого спільного із справжнім життям.

Проте докінчувати історію я таки мусив, хоч уже й не записував її. Старим так сподобалось слухати, що вони не давали мені спокою. Вечорами, як смеркало, вони витягали мене на кухню, і я розповідав їм далі те, що нібито десь вчитав. Це блазнювання ставало мені дедалі відразніше, а вечори в кухні — все важчі.

Врешті я заявив, що не можу згадати, як далі розвивалися події в романі, але, мені здається, молоді розійшлися. Старі й нарікали, і прохали, аби я тільки розповідав ще. Можна ж таки щось згадати, а їм так приємно сидіти й слухати.

Вони виявилися впертими, і мені довелося вдовольнити їхнє прохання.

Довгі вони, осінні вечори, за вікном або йде дощ, або все вкриває біла паморозь. У плиті потріскують дрова, на сірих дошках підлоги миготять відблиски. На картатому покривалі канапи муркоче кішка. У верхів'ях дерев завиває вітер. На горищі шкрябають миші. Старі сидять, скоцюрбившись, на стільцях, похитують головами і врочисто слухають, мій голос — втомлений і монотонний.

Часом старі перебивали мене, питали, коли чогось не могли добрати. І знову хотіли одного: слухати далі.

Двоє прикутих подарюю до стільців старих у циганській хаті. Мої перші критики. Моя перша публіка.

Роман страшенно розтягувався, і щовечора я думав, як же мені його врешті скінчити. Спочатку я планував собі, що хлопець з народу вирушить у світ, здобуде свою кохану й заручиться з нею.

Але потім, розповідаючи щовечора далі, я вже загубив слід, по якому думав повести своїх героїв спочатку. Я вплутав героя й героїню в найнеймовірніші ситуації і вже не здатен був довести розповідь до якогось вірогідного кінця.

Щоб здихатися старих і цієї ідіотської «творчості», я зробив так, що герой потонув, а в героїні з жалю розірвалося серце. Старі пошкодували, що роман скінчився. Але проти такого кінця не заперечували. Старий вважав, що цього й слід було чекати. Бідні й багаті ніколи не сходяться. А як і станеться, що бідний хлопець візьме дівчину із значного роду, то добром це не кінчається.

— Я бачив таких двох, і його, і її, — сказав циган. — Тут у селі один наймит одружився з багатиркою... І що з того вийшло? Вже на другий день після весілля він знову став наймитом і досі залишається ним.

Стара вважала, що така доля спіткала б і мого героя. А як мати таку долю, то краще вже вмерти.

— Він хоч вмер з думкою, що дівчина кохає його, — мовила стара. — Йому навіть пощастило... еге ж. Боже, які бувають історії! Але чи це правда, га? Хто його зна... Та все одно цікаво послухати...

Сам я відчув невимовну полегкість, що ці вечірні розповіді скінчилися. Водночас я, на свій подив, помітив, що позбувся сорому і вже не боявся з'явитися поза циганською оселею. Поступово мене знов пройняла байдужість, як і ранньої осені. І дівчина за прилавком уже анітрохи не цікавила мене.

Що спільного мав я з нею чи з іншими людьми в селі? Моя сором'язливість змінилася нахабним зухвальством. Коли я тепер заходив до крамниці, то вже не стояв знічений і несміливий. Селяни аж роти роззявляли, коли я, спершись на прилавок, голосно вимагав, що мені було треба. І дівчина більше не зиркала крадькома на мене.

Та мені було байдуже. Хто вона така? Сільська лялька, яка мене зовсім не цікавила. Хто ці люди, жителі злиденного села? Ніхто. Хай собі дивляться згорда чи як хочуть, мені байдуже.

Серед цих міркувань я дедалі частіше спинався на думці, що, певне, помилився, коли соромився всіх людей; щоправда, серед них були такі, що дивилися на мене згорда, але були й такі, що співчували мені. Та навіщо

мені здалося їхнє співчуття? Можливо, де-хто не тільки жалів мене, але й вважав, що я приємний та скромний? У всякому разі, своєго теперішнього поведінкою я всіх відвернув од себе. І нехай. Я не вмів підлабузюватися, запобігати, а показував себе таким, яким був насправді.

Навіть якщо я тішився прихильністю хоч декого з місцевих жителів, то тепер утратив її.

Я байдуже лежав у своїй комірчині. Дні спливали один по одному, такі самі спокійні та сірі. Проте мені хоч не треба було клопотатися шматком хліба.

Що буде в майбутньому і як мені жити далі, — над цим я рідко коли замислювався.

Одного січневого вечора, коли я лежав, наїжачившись, у своїй кімнатці, на подвір'ї заторохкотів віз. Мої господарі, хоч які були хворі, заквапилися до дверей. За якусь хвилину вони повернулися назад до хати. З розмови я збагнув, що з ними був іще якийсь чоловік. Після коротких переговорів, змісту яких я не міг уловити, старий циган гукнув, щоб я зайшов до кухні.

Там, мовляв, приїхав здалеку гість з поклоном до мене.

— Ходи й привітайся, чуєш? Це наш мандрівний чоловік з-під Скари! — крикнув він і постукав у стіну.

Я неохоче підвівся, злий, що мене турбують, і, насупившись, зайшов до кухні. На канапі сидів смаглявий, високий на зріст чоловік у шапці із штучного смушку і довгому, аж до самих п'ят, кожусі. Йому було десь близько тридцяти років. Мені він не сподобався. В нього були хитрі очі, скривлений рот, що надавав його темному, як ніч, обличчю глумливого й лукавого виразу. Придивившись до нього пильніше, я побачив, що в нього заяча губа і від верхньої губи шрам через усю ліву щоку.

На моє привітання чоловік кивнув головою і заявив, що він брат Маріки — циганки, яка сиділа біля мене, коли я очунав після дводенної гарячки у тій порожній хаті.

— Маріка хоче бачити тебе. Одягайся й поїдемо, — владно сказав він. — Швидше ворухись, треба поспішати, бо дорога далека.

Старі цигани переглянулися і зіткнули. Видно було, що відвідувач засмутив і дуже збентежив їх. Стара, що вічно нарікала на щось, тепер сиділа мовчки, а старий тарабанив пальцями по столу і похитував головою.

Гість закури́в цигарку з грубо нарізаного тютюну, і ядучий, аж нудний, дим заklubочився по кухні.

— Маріка хоче, щоб ти приїхав, — сказав

він і закашлявся. — Чортзна-що ти зробив з моєю сестрою. Хоче тебе бачити й край. Усю зиму ти їй з язика не сходиш. Збирайся і поїдемо.

Я вже хотів відповісти щось зухвале — мовляв, сам знаю, що мені робити, і не дозволю собою командувати. Однак благальний погляд старих спинив мене. Вони почали казати, що мені в них уже нічого робити, що вони можуть впоратися й самі — я бачив, що старі не хотіли, щоб я посварився з гостем. Старий так поглядав на мене, немов просив погодитись, і став пишномовно розписувати, яке в мене буде гарне життя в саді під Скарою.

Він одверто підлещувався до відвідувача, коли запевняв, що я їм більше не потрібен і що буде найкраще, як я не гаючись скочу до кімнатки, зберу свої пожитки, аби швидше можна було вирушити.

Уже пізно, а до Скари світ далекий.

— От напасть. Не думай, що я або стара хочемо здихатись тебе, однак Чорний Мануель такий сатана, що краще тобі поїхати з ним, — сказав він, увійшовши за мною до кімнатки, де я складав свою мізерію. — Маріка краща, набагато краща, але Мануель і його мати — суцці дияволи. Ти ж тільки не кажи, що це я тобі наговорив такого... ти й сам, мабуть, скоро переконаєшся.

Я одягся, зв'язав свого вузлика — як звичайно, мої пожитки були небагаті. Швидко попрощавшись із старими, я був готовий у дорогу. Тим часом Мануеля почастували кавою з коньяком. Він похвастався, підвищив голос і почав вихвалитися. Старі провели нас аж на подвір'я. Голос у них тремтів, коли вони дякували мені за приємну осінь.

Старий циган признався, що дуже полюбив мене, я став йому ніби сином.

— Якщо повернешся колись сюди, то знай, що ми завжди будемо раді тобі, — мовив він.

Господиня притакнула і погладила мене по щоках:

— Заглянь колись до нас. Пообіцяй, що приїдеш. Нам було так легко з тобою... Ти нас ні в чому не обтяжував.

— Сідай! — звелів Мануель. — Но! Поїхали!

Коли віз заторохтів подвір'ям, він хрипким голосом заспівав:

Вирушає циган у далекі мандри,
Стелеться дорога перед ним...

Вечір видався ясний, на небі мерехтіли зірки, і молодик освітлював нам дорогу. Темні садиби спали, і за весь час ми не стріли жодної підводи. Циганський кінь біг прудко, і Мануелеві не доводилось підганяти його. Ми їхали полями, лісами понад пустельними мочарами, і Мануель коротав час

тим, що розповідав всілякі нісенітниці та похвалявся, як йому збувається ворожіння.

Врешті він признався, що забрав мене зовсім не через Маріку, яка нібито тужить за мною. Йому треба помічника в господарстві, і коли він почув, як сестра розповідала про мене, то подумав, що саме такий йому й підійде. Для цього Мануель, повертаючись із Ліммаредського ярмарку, де продав ополоники та дерев'яні ложки, зробив гак і завернув до старих циганів у Шугерадсбюгден.

Тепер я знав усю правду.

— Маріка має стільки залицяльників, що їй не треба посылати по когось карету чи бігати за кимось, — сказав він. — Маріці начхати на чоловіків, вони самі не дають їй спокою. Замолоду її обдурих один циркач, покинув їй двоє дітей, і відтоді вона начхала на все. Я лиш так сказав, щоб ти поїхав зі мною... Нам буде добре, от побачиш. Улітку ми виберемось у Норвегію, скуповуватимемо кінський волос, мінятимемо коней і гратимемо в покер... Кінський волос збіса дешевий у Норвегії...

Я щільніше загорнувся в попону, яку Мануель витяг з-поміж мотлоху на возі, і на мене налягла дрімота. Невдовзі я заснув. Коли я прокинувся, уже світало. Мануель сказав, що ми вїхали до Скари і до дому залишилось десь із півмилі.

Кінь, що стомився за дорогою, протрюхав вулицями Скари і виїхав на шлях, що вів до Лідчепінга. Мануель не спав цілу ніч, і обличчя в нього зблідло, очі почервоніли, а дужі руки мляво тримали віжки.

Від балакучості та бадьорості його не лишилося й сліду, і на мої запитання, чи довго ще нам їхати, він відповідав неохоче й сердито.

— Ось уже й приїхали, зараз завернемо й будемо дома, — врешті сказав він. — Вип'ємо по чашці кави й ляжемо спати. Я так стомився, що мало не падаю.

Ми завернули вбік, і спереду показалась убога садиба, оточена з усіх боків густим сосняком, — подвір'я, два голі клени, за ними напіврозвалена халупа, вкрита торфом, маленька, сіра, підперта ззаду двома стовпами. Такої хати я ще зроду не бачив. Поряд стояла маленька стайня, ще не пофарбована, очевидно, збудована торік. На розі хати, над сірою криницею висів на корбі чебер. За колодазем лежала купа дров.

Ми вїхали на подвір'я. З купи гною злетіло дві сороки, а з відчинених дверей стайні вибігла, боязко нявкаючи, кішка. На грядці чорніла яма з картоплею, а далі, аж під самим лісом, сіріла купа снопів.

— От ми й прибули, — сказав Мануель і спинив коня. — Злазь, хлопче, і почувай себе, як дома. Бачиш стайню? Чудова, еге ж?

Я сам її збудував. Угадай, скільки коштує? Три місяці у Марієстаді.

— Що таке? Три місяці в Марієстаді? — не зрозумів я.

— Авжеж, у Марієстадській тюрмі, — пояснив Мануель. — Я накрив дерева тут в лісі, розумієш? І мене спіймали. Однак стайню я збудував, перш ніж відбувся суд, і вона залишилась. Стайня за три місяці в Марієстаді! Збіса пощастило!

Кішка, нявкаючи, сіла під хатніми дверима, а сороки знову опустилися на купу гною за стайнею. Мануель випряг коня, і ми повели його до стайні. В хаті прокинулися люди, крізь шибку, либонь, з кухні, визирнуло двоє цікавих заспаних дитячих облич. Співав півень, і сокорили курки. Мануель відчинив ляду на горище, стягнув оберемок сіна і кинув у жолоб. Потім провів рукою по спітнілій конячій спині і солодко позіхнув.

— А тепер ходімо до хати пити каву, — мовив він. — Бо я вже зовсім підупав на силі. От чорт, починаю старіти... охляв після одної-однісінької ночі...

Ми пішли подвір'ям. Мануель позіхав, і кляв далі свою втому. Відчинилися двері, і на порозі з'явилася страшна відьма в довгій, аж до п'ят сорочці, в дерев'яних капцях, згорблена, худа, патлата.

— Он бачиш мою матір? Відьма відьмою, сам визнаю, — мовив Мануель. — Але ти не зважай на неї. Бо як не як, а вона моя мати, розумієш? Доброго ранку! Ось кого я привів. Це, — він показав на мене, — мій новий наймит.

Відьма щось буркнула і загорнулася щільніше в сорочку. Вона була беззуба, сліпа на одне око, гостроноса і зморщена. Стара задумливо почухала сухі груди і кинула на мене ворожий погляд. Не важко було збагнути, що я їй — небажаний гість. Однак Мануель не зважав на материну неприязнь. Він поплескав мене по плечу, сказав, що я йому сподобався і що тепер ми підемо до кімнати, де нам ніхто не заважатиме — ані мати, ані Маріка, ані діти.

— Ходімо, нам буде добре. Неси каву, стара! — гукнув він на матір. А мені знову сказав: — Почувай себе, як дома!

Ми зайшли до кімнатки. Вона була маленька, але охайна, чиста й цілком пристойна. З боків попід стінами стояли дерев'яні канапи, під вікном — стіл і два стільці, а біля дверей — пофарбована в голубе шафа. Мануель підсунув до себе ногою стільця, зняв шапку й кожуха. Потім ще раз пожалівся, що нічна їзда стомила його і почав дорікати матері, що вона так довго вовтузиться.

Він громовим голосом заявив, що, на решті, таки справді дома і дасть лад у гос-

подарстві. Жінки не вміють хазяйнувати, і я добре зробив, що поїхав з ним.

— Як там кава? Твій син голодний! — гукнув він до кухні. — Стайня за три місяці в Марієстаді — мені з біса пощастило! Знаєш, що я надумав? Ух, чорт! Ми підемо до лісу, накрадемо дерева і збудуємо хату... За це я дістану не більше, ніж півроку, якщо попадуся. Тобі ж не буде нічого або засудять умовно. Хата за півроку тюрми — та це ж чудово!

— А не зважай ти на неї, — мовив Мануель, коли мати, так само вороже позираючи на мене, принесла каву. — Вона страшенно скупа. Ти бачиш, у неї лиш одне око? Вона має й друге, емальове, але не вставляє його щодня, щоб не зношувалося, а прикрашається тільки тоді, як іде до міста. Киш звідси! Ми будемо спати! — крикнув він, коли хлопчик і дівчинка років п'яти-шести зазирали в двері. — Підніми лишень віко канапи, там повно соломи, залазь у неї й спи, — вів далі він. — Мабуть, Маріки немає вдома, а то вона прийшла б привітатися. Вона така сама відьма, як і її мати, але щира... Півроку тюрми за хату... ха-ха-ха!

Він висорбав каву, ум'яв два шматки хліба з маслом і, вергаючи прокльони, зняв з канапи віко. Я роздягся і заліз у солому. Мануель ще говорив про всяку всячину, про матір, Маріку, дітей, про те, як ми разом крастимем дерево.

Врешті він затих, і невдовзі я теж заснув — глибоко й міцно.

Коли я прокинувся, в кімнатці стояв напівморок, а над верхівками дерев за городом викочувався місяць. Мануель не спав, а лежав, втупившись у стелю. Він одразу заговорив про дерево та про будівництво і заявив, що завтра ж ми й почнемо.

Я не мав бажання встрявати через Мануеля в біду і поклав собі піти звідси. Хай він краде скільки влізе, але я тут не залишуся.

— Я повісив твій кращий костюм до шафи на кухні, він тобі не знадобиться в лісі, а тільки може порватися, — вів далі Мануель. — Ти ж не боїшся, га? Нема чого. Тебе засудять умовно, а то ж дурниця...

З невеселими думками про своє майбутнє прокинувся я другого ранку. Злодійство, тюрма, жорстока жебрацька доля. Проте Мануель ані словом не згадував про ліс. Він сидів на канапі, злостився, нарікав, що й досі погано себе почуває. Згодом я переконався, що він завжди мав повно всяких планів, які йому було ліньки виконувати. Як же все-таки вийшло, що він наносив дерева і збудував стайню, я так і не дізнався. За весь час, доки я жив у нього, він більше не згадував про хату.

Натомість він почав стругати ополоники й ложки — буденна й одноманітна робота, зате законна, дозволена й пристойна, робота,

якої я легко навчився. За майстерню нам правила кімнатка, а сухого вільхового дерева було повно на горищі в стайні. Коли почнуться весняні ярмарки, Мануель навантажить товаром воза і вирушить торгувати. Він знав більшість ярмарків, знав, де й коли який буває.

Очевидно, ярмарки були його пристрасстю, і він залюбки розповідав про них. Бійка, горілка, гра в карти, зустрічі з різними людьми. Мандруючи по ярмарках, Мануель забував про свою повсякденну, як він твердив, самотність. Він намагався переконати мене, що я конче повинен поїхати з ним, веломовно обіцяючи всілякі розваги, яких я тільки забажаю.

— На біса тобі здалась та Маріка, — казав він. — Їдь зі мною, і ти матимеш усе, що забажаєш. Така жінка, як Маріка, тьху! То суща відьма, попереджаю тебе...

Маріка вернулась через два дні після того, як ми з Мануелем приїхали, проте я рідко бачив її. Усе-таки її прихід вніс якусь полегкість до хати, і я почував себе більш-менш вдоволеним. Дітей я привернув до себе з першого ж дня. А на буркотливу стару відьму, Мануелеву матір, яка відверто показувала, що вважає мене за непотрібний тягар, я зовсім не зважав.

Мануель мав три книжки, сховані в шафі. Я випадково знайшов їх там і почав читати. Це були «Люди безодні» та «Білий зуб» Джека Лондона і «20 000 льє під водою» Жюль Верна. Як тільки мені випадала вільна хвилина, я кидався до книг. Я й далі був байдужий до всього, лінивий і відкручувався від роботи, як тільки міг. Стара циганка завжди лаялась, що я ледащо і ненажера. Проте Мануель брав мене на захист, велів їй мовчати, і я був вдячний йому за це. Я поклав собі жити трутнем і ставитись до всього легковажно. Я волів за краще лежати в комірчині на канапі й читати.

Книги давали мені забуття і збуджували уяву. «Люди безодні» зворушили мене своїм реалізмом, але спочатку не дуже сподобались. Так само, як і в «Знедолених», у книзі йшлося про цілком чуже мені середовище, тож я не міг співставити себе з її героями. «Білий зуб» була чудова повість, проте розтягнута, а «20 000 льє під водою» — чиста фантазія, яка нічого не говорила моєму серцю.

Я нічого не знав про Жюль Верна; про Джека Лондона я лише інколи читав якісь згадки в журналах. Тепер я раз по раз повертався до цих книг, і вони мені дедалі більше подобались. Мануель глузливо спитав мене, чи не хочу я бува вивчити їх напам'ять. Він не знав, звідки в нього взялися ці книги, і ніколи в них не заглядав.

Але він сказав, що залюбки послушав би,

А. Цорн. Цигани.

якби я щось почитав уголос. Через кілька сторінок Мануель зауважив, що, певне, в житті не буває такого чортівиння. Але все-таки книжка його захопила.

— Читай ще, — попросив він, коли я скінчив. — А хай тобі чорт, почитай ще хоч трохи...

Взагалі ж тут було не таке тихе життя, як у старих циганів у Шугерадсбюгені. Садиба лежала на узбіччі шосейної дороги, до того ж, у цій місцевості мешкало багато циганів. Дуже часто приїздили мандрівні родичі Мануеля й зупинялись відпочити в нього. Одні прибували самі, інші — цілою сім'єю, і тоді в хаті було тісно й гомінко.

Мануель невдоволено бурчав, коли бачив, що з дороги завертає якийсь родич. Він був великий страхополох і завжди боявся, щоб гості не взяли його на глум. Коли ми були самі, він ходив веселий, ступав розмашисто, покрикував на матір, на дітей, глузував з Маріки, намагався приголомшити мене вигаданими розповідями про всі ті криваві бійки, в яких він брав участь.

Та коли з'являвся гість, Мануель миттю зникав з хати й залазив на сінник. Аж як гості від'їздили, він заходив до кімнати й починав лаяти матір за гостинність, а Ма-

ріку лаяв за її легковажне й розпусне життя.

— На чортових баб треба наганяти страху, щоб вони не сіли тобі на голову, не забудь про це, як матимеш жінку. Попустиш раз, і все пропало. Щоб я піддався якійсь бабі — та ніколи такого не буде...

Маріка на протигагу Мануелеві була лагідна, щира, але завжди сумна і вічно співала журливих пісень. Вона часто відлучалася з дому, і бувало, що й по кілька днів не приходила. Поверталась вона мовчазна, стомлена й виснажена. В такі дні вона накидалась на роботу: шкребла підлогу, прала білизну, носила дрова, збивала сінники. Мати допікала їй образливими словами і всілякими натяками на її поведінку. А Мануель кричав, що тримає у себе в хаті повію.

Маріка ніколи й словом не озивалася на ту лайку, а мовчки й стомлено робила своє діло. Через кілька днів вона починала співати й розповідати, що чула від родичів і знайомих. До мене вона ставилась приязно й послужливо, але не більше. Я не міг її збагнути.

З усього було видно, що поведінка Маріки далеко не бездоганна, і Мануель, певне, не дуже перебільшував, коли називав її повією. Та все одно мені вона чомусь здавалась чистою і морально здоровою. Маріка не терпіла всяких двозначних історій, що їх любили розповідати гості, і як вони вкладалися спати, пильно стежила, щоб між ними не було ніяких інтимностей.

Двічі я заставав її заплакану. Обидва рази вона тримала на колінах дітей, пригортала їх до себе і гірко ридала.

Я питав, що з нею.

— Нічого, нічого, дякую, що ти турбуєшся про мене, — казала вона.

Часом додому навідувався батько, бродячий годинникар, маленький тихий дідок років сімдесяти, лисий, з дитячим обличчям і неспівимими очима. Ніхто, крім дітей, не радів його появі. Стара циганка мовчала, Маріка співала своїх пісень, Мануель вихвалявся, погрожував батькам, лаявся, кляв усіх і не приховував своєї зневаги до старого.

— Той старий шкарбан, — казав Мануель про нього, — справжня лемішка, він ніколи не був мужчиною.

Старий теж уперто мовчав, як і його жінка, і не зважав на те, що його неприязно зустрічають. Удень він вештався по лісі, а ввечорами сидів перед плитою в кухні, усміхався, знизував плечима і дивився на вогонь або на дітей, що горнулися до нього. У скринці з годинникарським причандаллям завжди було щось смачне — пакуночок карамельок, льодяників або родзинок, якими він пригощав малечу.

Діти страшенно любили його і були, ма-

буть, єдиною його вітхою. Від гостей я чув, що старий походить з міщан-ремісників. Одруження з циганкою перевернуло все його життя. Жінка замолоду була легковажна і, певне, мала багато любовних пригод. Чоловік брав її невірність близько до серця і помалу занехав годинникарську майстерню, яку був відкрив, коли одружився.

Тепер він жив сам, його рід давно відцурався від нього, а жінчин ніколи не хотів визнати за свого.

Додому старий навідувався ненадовго: не більше, як на дві доби. До мене він і словом не озивався, але як приходив чи йшов собі, то приязно кивав головою і, здавалось, не дивувався, що заставав мене там.

Діти завжди плакали, як він ішов. Зате стара циганка, Маріка й Мануель тільки раділи, що збувалися його.

Щосуботи Мануель виряджався до міста, і мені доводилось іти з ним. Хоч я там не мав чого робити, але все одно йшов. Крім цих днів, я рідко кидав садибу. Я ставав дедалі байдужіший до свого майбутнього, не мав ні до чого потягу і вважав, що життя добре й таке, як воно є.

— Причепурись та підемо до міста, не сидіти ж нам вічно дома, — наказував Мануель. — Одягайся. Де ти там!? — кричав він матері. — Не можеш швидко вставити те своє око, щоб нас не затримувати? Я не буду чекати!

Здебільшого стара йшла разом з нами. Мануель лаявся, командував і давав їй поради на день. Стара стріпувала головою і бурмотіла, що хай він залишить ті поради для себе. До жебрів вона була спритна, як ніхто — метка, хитра і жадібна. В місті вона невтомно ходила від крамниці до крамниці і, хоч би куди зайшла, всюди їй щось перепало. Кістка від різника, шматок м'яса, хліб, обрізки ковбаси, покритшене печиво, вишкребки паштету, кава, цукор, борошно, риб'яча голова кішці чи цукерки дітям.

Мануель просторікував, аж поки ми доходили до Рогатки. А тоді наставало його свято:

— Ти сьогодні, мамо, добре проси, чуєш? — казав він. — Твій син голодний, і йому треба чогось такого, що додало б мозку в кості. Може, тобі пощастить напросити всього так багато, що ми ввечері влаштуємо справжній бенкет, га?

Сам Мануель твердив, що гордує жебрацтвом і вважає за негідне себе марнувати на нього той день, коли він виривається з дому. І взагалі, дбати, щоб на столі була їжа, — то жіноча справа, і він не раз нагадував мені, щоб я не забував цього, як зустріну жінку, котра мені сподобається. А то

ще сяде тобі на голову і зробить з тебе ганчірку — і жінка, і, можливо, майбутні діти.

Мануель усе хвалився, що ніколи не цікавився жінками. Тому він такий і є. Вільний чоловік, який може робити, що йому заманеться. Однак хай мати пильнує, щоб мала повний мішок, коли ми зустрінемося.

В суботу в Скарі був базар, і туди наїздило повно селян. Шосе кишіло возами, велосипедистами, перехожими. Мануель ішов перевальцем, засунувши руки глибоко в кишені і високо піднявши плечі. За ним дріботіла стара циганка — худа, маленька, але моторна. А ззаду вже ступав я. Мануель ще не віддавав мені святкового костюма, і я був обірваний, зарослий, брудний і занехаяний.

Після того, як ми перед Рогаткою розлучилися з старою, Мануель завжди прямував на базар. На базарі йому часто траплялися родичі — тоді він цідив крізь зуби прокльони. Як і в себе дома, Мануель на ярмарку не дуже любив зустрічатися з іншими циганами і швидко відходив од них. Широко ступаючи і просторікуючи, він ходив у натовпі й голосно вітався з кожним поліцаєм, на якого тільки натрапляв. І щоразу нагадував мені, коли ми були в місті, що нам можна не боятися поліції. Ні тут, ні в околицьніх селах — і все завдяки Маріці.

— Маріка спала з кожним міським лягавим і ленсманом в Аксевалі, — казав Мануель. — Тому я й не боюся жодного з них. Ні, не боюся. Марічин брат може робити, що хоче. Лягаві нічого не скажуть. Ти думаєш, моя мати могла б отак ходити й жебрати в місті, якби вона не була Марічиною матір'ю? А тепер щось вип'ємо. Мені зовсім пересохло в горлі за дорогу. Та й ногам треба спочити. Ходімо, я пригощаю...

Він засовував руку до кишені куртки й бряжчав мідяками, які щоразу, коли ми збиралися до міста, витягав з потаємних сховків у комірчині. Удома Мануель завжди скаржився, що не має жодного ере навіть на тютюн, і мати всім постачала його. Однак у місті він ніколи не був без грошей. Ми заходили до пивниці коло базару, і Мануель замовляв Аксевальського пива. Не Шведського, чи Люкгольмського, чи Пріпенського, а справжнього Аксевальського. Чи вони чують? Отож-то, сто чортів їхній мамі...

Мануель розходився, нахвалювався, що нікому не дасть попуску; аж ось до пивниці з'являвся хтось із його родичів. Тоді він злякано замовкав і забивався десь у закуток. Коли цигани виходили, він знову розгулювався. Ух, сатанинське кодло, він їм покаже! Та його погрозливі слова ні на кого не діяли. Міцні, середнього віку жінки, що обслуговували пивницю, та й більшість гостей зна-

ли Мануеля, і ніхто не зважав на його вихватки.

Мануель, просторікуючи, випивав два кухлі пива і цього було досить, щоб голова йому пішла обертом. Він тоді підводився і горлав, що тепер усі мешканці Скари і всі селяни-зłodії з навколишніх сіл полетять під три чорти, бо в місто приїхали мандрівні люди... Ух! І кожному, хто повернеться йому на очі, дістанеться як слід.

Врешті підходили офіціантки і виштовхували його. На те, що він пручався й кричав, ніхто не зважав. Офіціантки, видно, були вправні і неабиякої сили, бо Мануель борсався й просився, коли вони, схопивши його за комір, випихали в двері.

На вулиці він знову починав своїй і клявся, що зрівняє пивницю з землею. Мене він називав тварюкою за те, що я не втручався й не допомагав йому повиганяти всіх з приміщення. Та, врешті, на мене нічого й розраховувати, адже я не з мандрівних людей.

— Ходім тепер поглянемо, що робиться на базарі, — казав він. — Ходім, побачиш, що зараз буде, коли тільки насмілиться хтось виступити проти мене.

Мануелева бравада звичайно не йшла далі ухання й крику. Проте двічі я таки бачив, як він виконав свої погрози — і то в найганебніший спосіб.

Один раз він помстився широкоплечому селянинові з Гангелеса, з яким був у сварці і який колись надухопелив його. Мануель якось побачив свого ворога серед базарного натовпу і відразу накинувся на нього. Селянин стояв до нас спиною і не сподівався нападу. Мануель схопив віжки, що лежали на возі за чоловіком і луснув його ззаду по голові товстим залізним кільцем. Селянин застогнав і повалився на землю.

— Він, певне, зомлів, — звернувся Мануель до людей, що стояли навколо. — Догляньте його. — І, ухкаючи, пішов своєю дорогою.

Вдруге Мануель зчепився з парубком, на якого теж мав зуб. Та цього разу йому повелось гірше. Він теж підкрався до своєї жертви ззаду. Та раптом парубок обернувся. Наступної миті дужий кулак влучив Мануеля в підборіддя. Мануель заревів, і його крик перебив іржання коней, людський гомін, вереск свиней, мукання корів на базарі.

Геть закривавлений, він хутко, як заєць, чкурнув від небезпечного супротивника, гірко дорікаючи мені, що я не допоміг йому. Та хай той парубок почекає. Він своє неодмінно дістане.

— Я колись прийду і вб'ю його, чуєте, мамо? — казав Мануель, коли ми, повертаючись додому, зустріли біля роздоріжжя стару циганку. — Уб'ю, хай навіть доведеться цілий вік сидіти в тюрмі. Гляньте, мамо, що

зробили з вашим сином. Це той негідник таке вчинив...

Мати почала голосно жаліти його, і він слухав з великим задоволенням. Страшений егоїст, він багато де в чому скидався на розбещену дитину. Повернувшись додому з міста, Мануель сідав у кухні до столу і стривожено стежив за шматками, що їх мати витягала з торби. Часто він невдоволено дорікав матері, що вона нажебрала мало харчів. Сердито примовляючи, він водночас жадібно запихав у рот шматки м'яса, ковбасу, недоїдки пирогів, хліб, і його обличчя сяяло від задоволення.

Коли сестрині діти пробували взяти щось собі або мати простягала свої схожі на пазурі пальці, щоб укинути якийсь шматок до рота, Мануель перестережливо гарчав.

— А трясця вашій матері! Не можете почекаати? Знаєте порядок за столом, тож дотримуйтесь його.

Мати й діти боязко відсувалися; Мануель реготав і жер далі. Він один самочинно правував тут, а всі інші повинні були коритися йому.

Аж тоді, як Мануель наїдався так, що мало не лускав, він дозволяв матері й дітям підійти до столу. Мені в такі вечори він не казав ні слова, а на Маріку, як вона була дома, лиш покрикував і обзивав її всякими прізвиськами.

Врешті він підводився з-за столу, потягувався і позіхав. Потім брав з ліжка подушку, кидав її на виляючий ганчірняний килимок і лягав на підлогу.

— Ох-ох-ох, — стогнав він. — От і минув ще один день. І ця неділя пішла до дідька. Добре, що скоро весна...

Неділі для Мануеля були святом, а для нас — звичайним буденним днем.

Проте раз на місяць ми всі мали свято. Кожного першого числа Маріка йшла до управління по забезпеченню бідних і діставала допомогу на дітей. Тоді Мануель був у найкращому гуморі, а стара — ласкава та усміхнена.

Рано-вранці Маріка збиралася, милася, старанно чесала коси і одягала найкращу сукню. Вона довго видивлялася у дзеркало, що висіло на стіні в кухні. Мануелеві уривався терпець, і він кричав, щоб вона перестала вже викаблучуватися.

— Та йди вже, щоб швидше вернулась, — казав він. — Ти й так гарна. Удень же ти не ляжеш у постіль з головою управління. Не буде як, інакше ви б лягли, сто чортів вашій мамі!

Стара також підганяла Маріку. Діти сиділи й дивились на матір блискучими очима — вони теж хотіли, щоб мати швидше повернулася. Весь час, поки Маріки не було, діти вибігали надвір, напружено видивлялися на

дорогу і жваво обговорювали, що мати їм може принести з міста. Стара висипала з кофейника гущу, поралась у кухні і чекала так само нетерпляче, як і діти. Мануель лежав на канапі, дивився в стелю і кляв сестру, — Маріка негідниця, тьопается десь і не думає повертатися додому. Всі жінки такі, він давно це знає.

— Жінки — то справжні відьми, що тільки дратують чоловіків, — казав він. — Геть з розуму зводять, сатанинське насіння. Пам'ятай про це, якщо колись злигаєшся з жінкою. Переспати з нею можна, але потім тримайся від неї якнайдалі і будь обачним.

Я сонно лежав на канапі і лінувався навіть відповісти йому. Тепер я зрідка озивався на Мануелеві звертання. Але Маріку я теж чекав. Справді чекав. За той час, який я прожив з циганами, я став цілком схожий на них.

Врешті знадвору долинав гомін. Мануель і я блискавично схоплювалися на ноги, стара теж вибігала з хати. Подвір'ям ішла Маріка, усміхаючись до дітей, які щебетали і підстрибували навколо.

— Що ти нам даси? Що ти купила? Покажи! Покажи, чуєш! — не вгавали діти.

Маріка сміялась, потішена тим нетерпінням. Я ніколи не бачив її такою радісною, як у дні, коли вона одержувала гроші і могла справити нам свято.

— От чорт, як же ти забарилась, — казав Мануель, як завжди злий і насуплений. — Тут лежиш і ніяк не можеш дочекатися. Ти таки й не думала поспішати, скажу я тобі.

Маріка відповідала, що вона спішила, як тільки могла, і ми всі заходили до кухні. Стара витрушувала Марічині торби й пакунки. У них було багато ласощів, а на дні щоразу лежала літрова пляшка горілки. Мануель відкашлювався, скалив зуби і ставав напрочуд покірний сестрі.

— Ух, Маріко, та ти ж просто золото, — казав він. — Таки правда, і діти золото. Якби ти лиш мала їх більше, га? Було б багато краще. Ти про це не думала? Хлинемо раз, га? Мені так пересохло в горлі і щось морозить. Тільки ледь-ледь, га, Маріко? Можна покуштувати?

Стара вже йшла до буфету, Мануель не повинен чекати. Коли він вже тримав у руці шторпор, його нападала звична чванькуватість. Один ковток — еге ж, зараз він хильне цього зілля. Такого, що й зігріє і в горлі подере, і змусить забути все лихо, всі кривди на цьому світі.

Маріка сідала на канапу, брала до себе дітей — вона завжди так робила, коли поверталася з грошима з міста, — і спокійно витягала все те, що накупила їм — пакуночки з ласощами, дешеві цяцьки. Стара задоволено варила каву й смажила котлети. Ко-

ли в будень вона, як і Мануель, здебільшого ображала дочку, називаючи повією й негідницею, то в такі дні була з нею лагідною і зустрічала зичливо, майже з повагою.

Сьогодні, завдяки розпусному життю її дочки, справляли в хаті бенкет. Стара усміхалася й потирала руки, пильнуючи скороду з м'ясом та каструлю з картоплею. Мануель, що вже встиг перехилити кілька чарок, гримав на матір, мовляв, надто довго та вовтузиться й ніколи не може вчасно приготувати страву.

Врешті вона ставила все на стіл, і ми сідали їсти. В такі дні я міг не боятися ворожих поглядів старої і явних натяків на те, що вона вважає мене за ненажера й ледаря і за непотрібний тягар для себе. Маріка не пригощалася з нами. Вона садовила дітей пильнувала, аби їм перепало всього, що стояло на столі, і знову верталася на канапу. Горілки вона теж не брала до рота; стара ж була страшенно ласа до неї. Мануель з матір'ю пили й закусували, і Мануель насміхався з мене, що я не пристаю до них. Чоловік, який не п'є горілки, — то баба й гнида, хоч краще — йому з матір'ю більше залишиться.

Діти їли, скільки могли. Мануель вихвалявся й кричав. Стара теж підвищувала голос і в кухні ставало гамірно.

— Цитьте, он чуєте? — казала Маріка. — Щось тупцює надворі. Хтось наче прийшов. Може, гість?

Мануель затихав, робився сумирний, як ягня, і боязко тікав од столу. Стара циганка поспішала до сіней, потім, бурмочучи, верталася назад. Надворі не було ані живого душі. Мануель полегшено зітхав і знову сідав на стілець. Маріка скидала на мене оком і сміялася.

— Дивно, — казала вона. — А мені здалося, наче хтось іде. Ну й добре, що нікого немає, можемо спокійно бенкетувати далі.

Мануель відказував, що він на те й мужчина, щоб оберігати спокій у хаті, і вирядить до бісового батька кожного, хто поткнеться до них цього вечора. Він був уже п'яний, кліявав носом і мимрив щось нерозбірливе. Стара теж упивалася; руки її безсило опускалися на стіл, і вона сиділа, скоцюрбившись на стільці, ніби купа сірого лахміття. Здебільшого вона мовчала, але часом починала вимахувати руками й бурмотіти слова, яких я ніколи не міг збагнути.

Мануель хилився й засинав, поклавши голову на застелений старенькою клейонкою стіл. Потім засинали діти. Маріка стягала покривало з ліжка, роздягала дітей і клала в постіль. Тоді підходила до дзеркала, пудрилася й поправляла волосся.

— Я вийду ненадовго. Тільки на хвилику. Зараз повернуся.

Вона кивала мені і йшла. Я знав, що та «хвилика» може тривати і день, і два. Після такого щомісячного бенкету вона завжди зникала і могла довго не повертатися. Я сидів за столом, і мене огортав смертельний сум. Діти спали. Мануель хропів. Стара сиділа, безсило обвиснувши на стільці. Врешті я підводився і виходив. Десять опівночі Мануель мав прокинутись і, похитуючись, ввалитися до комірчини. А стара залишиться скніти над столом цілу ніч.

Крізь плавучі хмари визирали зірки. Я йшов подвір'ям, обминав стайню і виходив на город. Ішов навмання, намагаючись усвідомити своє становище, — просто йшов і все. Чи довго я витримаю?

Мені треба було рухатися.

Я йшов далі, обходив город і не мав ніякої охоти повертатися до хати.

В половині березня прийшла весна.

Теплі дні і ночі. Ртує у термометрі під хатою тільки коли-не-коли опускалася нижче нуля. Набубнявілі пуп'янки підбілу і волохаті котики на лозах. Ключі диких гусей і нявчання котів.

Сніг майже розтанув, і в лісових балках утворилися маленькі блискучі озерця. Фіалки розстелили свої зелені килимки під вільхами біля пагорка за хатою. Ворони та сойки кружляли, шукаючи місця на гнізда. Ранками мене будили дроздові пісні в заростях ялівцю на лузі за стайнею.

Мануель казав, що такої ранньої весни в них давно не було.

— От чорт, скоро настане літо, ото буде радість, — говорив він. — Літо... Норвегія... ех, і дешевий же там кінський волос, ти б ніколи не повірив. Незабаром у Варі буде ярмарок, і я поїду туди. Як збіса швидко летить час. Не стямився, як настане й липень... І робився вже старий. Гай-гай, як збігають роки...

Теплі вітри. Зливи. Уже минули перші громици, що вигнали з землі мерзлоту. Все зробилося вологе, насичене водою, брудне, але ночами підсихало, і вода в канавах спадала.

Рання весна, довге літо, а яка буде осінь і зима — ще рано думати.

Мануель готувався до ярмаркових подорожей і водночас заявив, що влітку посправжньому візьметься за хату. Маріка й діти здебільшого проводили дні в лісі, і стара залишалась у хаті сама. За зиму вона схудла і вже не була така в'їдлива й зла, стала говірливіша і шукала, з ким би побалакати. Часто стара вирушала до міста, навіть серед тижня, і почала жаліти свого чо-

ловіка. Вона дедалі частіше згадувала минуле й інколи розповідала випадки з своєї молодості. За її словами я відчував каяття і розумів, що вона не дуже вдоволена своїм життям.

А я почав думати про те, щоб попрощатися й піти звідси. Мене посів неспокій і туга, я став погано спати. Мануель вважав, що взимку я розледачів і мусить минути якийсь час, доки я знову втягнуся. Сам він був у найкращій формі і завжди мав якесь діло рукам.

О такій порі року йому багато дечого треба було зробити. Переглянути упряж, пофарбувати воза та змастити колеса. Ложки й ополоники запакувати в ящики із стружками, що стояли на горіщі в стайні. До того ж він почав плести на продаж батоги і взагалі став раптом дбати про господу і про сім'ю. Слід було попідбивати черевики дітям, перш ніж він поїде, і навиягати з ями картоплі, щоб кільчилася. Та й город скопати треба комусь і дров наносити з лісу. Мануель порався з ранку до вечора.

— Поїдеш зі мною на ярмарок, а на початку травня вернемось додому, — казав він. — Потім ще виберемося в Норвегію, гратимемо в покер і скуповуватимемо кінський волос... ти не повіриш, який він там дешевий. Ні, ти навіть уявити собі не можеш...

Він був повний сподівань і радів, як дитина, майбутнім звабливим ярмарковим пригодам. Від зимового невдоволення й хвалькуватості не лишилося й сліду. Мануель не лаяв дітей, не казав лихого слова сестрі, а в його ставленні до матері часом були проблески такої ніжності, якої я від нього аж ніяк не сподівався. Він почав також трохи більше дбати про себе: підстригся, не лінувався щодня голитися. До мене він ставився з тією самою галасливою сердечністю, що й у перші дні, коли я тільки прийшов, і без кінця розписував мені, яке в нас буде веселе літо, скільки всіляких розваг нас чекає. На його щедрі балаканини я відповідав ухильно, твердо поклавши собі піти звідси геть, і тепер мене вже не лякала думка, що доведеться красти дерево. Я знав: то все тільки пусті балачки, і не вірив у будівництво. З мене було вже досить такого життя, як останні півроку, весна збудила мене. Я мусив піти геть, і почував, що в мені настає непереборний потяг до чогось нового. За мною залишилися згаяні марно півроку, і цього було доволі.

Під деревами полискував мох, дрібні пташки пурхали між купинами та кущами ялівцю. Тієї ранньої весни я багато ходив по лісі, що оточував садибу, але не відчував, як колись, цілющої втіхи від прогулянок. Я йшов, слухав, як дзюрчав струмок,

милувався зеленню, що прокидалася зі сну, однак мене ніколи не покидала журба: що робити далі? Я безробітний волоцюга — це так, але хіба я не молодий і не маю попереду цілого життя? Навіть коли світ жорсткий і коли я ні на що не здатний, все одно я тримаю життя у своїх руках і від мене залежить, як повернеться моє майбутнє.

Восени та взимку я вдовольнявся тим, що випало на мою долю, і думав, що примирився з цим назавжди. Однак я помилявся. Я мусив йти до чогось нового, все одно до чого, хай навіть воно буде гірше й нестерпне, — але я мусив зламати пута, які так довго зв'язували мене. Якщо я залишусь чи поїду з Мануелем, то більше ніколи не буду вільний. Я ставатиму дедалі тупішим і байдужішим — а це не життя... Я тільки був, перебував тут, і все сприймав таким, як і належить. Але тепер, з весною, все те змінилось, стало чуже, жалюгідне, брудне. Стара циганка, Маріка, Мануель, діти не належали до мого світу, а до їхніх поглядів на життя я теж ніколи не міг би пристосуватися.

Я знову почав уявляти себе солдатом у ворожій країні — колись же я здолаю всі труднощі і таки буду дома.

Дома. Мені здавалось, це слово втрапило свою принадність. Дома. Я не мав дому. Я був подвійно бездомний. Я не став справжнім волоцюгою, але й не мав нічого спільного із «звичайними» людьми — осілими. У мені поєднувалися колишній неспокій з пізнішим прагненням улаштувати собі затишне, забезпечене життя.

Я вже більше не плекав мрії про щире кохання в убогій хатинці. Я був винятком, якоюсь «серединою» і ніколи не міг би стати інакшим. Замість мріяти про жінку, домівку, я хотів волі й визволення.

Волі — піти звідси. Визволення — в само-му собі.

Жити в злагоді з собою і дошукуватися, яке мені доля дала призначення. Берегти свій дух, розвивати його, не зупинятися в рості, як досі робив. Я не знав, як маю досягти того визволення, проте здогадувався, що воно є і що я мушу далі шукати його. Все, що досі оточувало мене — і в дитинстві, і тоді, як служив у армії, — було докінчене, незмінне, раз назавжди дане, і я вже цього більше не хотів.

Весна. Нова прорість; відродження. Все, що я досі мав, пов'язане з мороком і осінню. А тепер весна, а весна — то пора, коли все скуте морозом відтає і поривається до нової мети.

Ночами я лежав без сну і сушив собі голову цими думками. На канапі під другою стіною хропів Мануель, а з кухні чути було,

як уві сні стогнуть і перевертаються з боку на бік стара, Маріка та діти. Блідий місяць-молодик заглядав крізь вікно до кімнати, безжально освітлював сумну і злиденну картину. Ще ніколи за все своє бурлакування я не був сповнений такої рішучості назавжди вибратися з порожнечі, в яку попав, і спробувати знайти шлях до чогось змістовнішого.

Я повинен піти звідси, моя воля ще не зовсім зламана, а Мануель хай собі каже, що хоче.

Так я думав уночі, а як наставав день, мені бракувало снаги здійснити свій намір. Тоді я тікав у ліс, і ніхто мені нічого на те не кавав. Стара не колола вже мені очі тим, що я ледачий і недолугий. Мануель теж мовчав. Очевидно, йому було конче треба, щоб я поїхав з ним по ярмарках, тож він і не хотів сваритися зі мною.

Ліс був прекрасний. Тут я бачив чистий, не фальшивий світ. М'який мох під блискучим чатинням, розквітлі фіалки на галявинах. Густі зарості ліщини й осики, смолисті пеньки і висохлі кущі малини на невикорчуваних вирубках. Дзюркотливий потічок, що вився між примхливо розкиданим камінням, бездонна трясовина між порослими мохом купинами. Руїни якоїсь хати, вгрузлий у землю димар. Подвір'я, заросле бур'яном, травою і здичавілим агрусом.

Руїни оточувала сонячна галявина, і я часто ходив туди. За городом, що поріс маленькими смереками, здіймався пагорок, під яким лежав довгастий плаский камінь, і я подовгу сидів на ньому. Внизу за хатою поблискувало озерце, що нагадувало мені ставок у селі, де жив мій дідусь. Я з Емілем Релігсом часто купався в ньому як ще був малим.

На одній майже всохлій яблуні перед руїнами чорніло сороче гніздо, а на смереці біля озерця круки й собі мостили житло. Пуп'янки конвалій на городі, гусяча цибулька і бляклий яр-цвіт на дворищі. Квіти вбогості, квіти злиднів. По всохлому глодовому стовбурі вився плющ.

Я сідав на камінь, і линув думками далеко-далеко. Скреготали сороки, гріло сонце, на смереці каркали ворони. Іноді до мене долинали співи — то Маріка співала своїх монотонних сумних пісень — та дитячий гамір і сміх. Більше нічого не було чути.

Потім я сходив униз до озерця. Там густо росла мар'янка, а при березі звішував сухе листя очерет. В'юнкі лози, облямовані ялівцем коров'ячі стежки і ледь помітна доріжка, що її колись протоптали люди від гостинця до цієї самотньої хатини.

Якось, коли я прийшов до розваленної хати, то застав на камені під горбом Маріку. Моя

поява не здивувала її, і я зрозумів: вона знала, що я люблю сидіти тут. Маріка кивнула мені, і я сів поряд. Вона не озивалась, і я теж мовчав. Я чомусь зрадив, що вона тут, і не міг утриматись, щоб не стежити за нею крадькома.

Вона сиділа, спершись підборіддям на руки. Обличчя в неї було сумне, постаріле й стомлене. Замолоду вона, певне, була набагато вродливіша. Вона мала приємно окреслений чистий профіль і чорні буйні коси з синюватим блиском. Руки в неї були вузькі, красивої форми, а тіло — струнке й гнучке.

Раптом Маріка випросталась і обернулась до мене.

— Я знаю, що ти ходиш сюди, — сказала вона. — Ти любиш це місце, і я теж. Коли я була мала й ходила до школи, то влітку гуляла тут цілими днями. Тоді хата ще була ціла, а восени скільки було яблук на отій яблуні з сорочим гніздом. Я сиділа на цьому камені... Ніколи не думала, що, як виросту, теж сидітиму на ньому...

«Хтось так само оплакує своє змарноване життя, як і ти», — думав я.

Маріка кивала головою і вела далі:

— Еге ж, не думала, що так воно буде. Я гадала піти в світ, а вийшло все інакше... Рідко потім буває так, як собі замолоду міркуєш...

Маріка вирвала пучок сухої трави і задумливо зважувала його на долоні. Її життя лишилося позаду. Може, вона відчуває відразу до нього? Чи як Ельна з вар'єте Стаді витає в безглуздій фантазії і фальшивій романтиці?

Я не знав цього і не бажав знати. З мене було більше ніж доволі себе самого.

— Гай-гай, — казала Маріка далі. — Не виходить так, як гадаєш, ніколи не виходить. Ось ти ходиш і думаєш, — вона почала ламати собі пальці. — А думати не треба, від думок тільки лихо. Он Мануель не думає, і йому добре живеться. Я так боюсь, що діти мої почнуть думати... Що вони тоді подумують про свою матір?..

Маріка встала і обернула до мене бліде обличчя. Очі її непорушно застигли. Я не мав що сказати їй, не мав, чим потішити, і вона повільно пішла дворищем. Я провів її поглядом. Перш ніж схватись між деревами, вона обернулась і кивнула мені. За якусь мить я підвівся й пішов до озерця.

Мука, що відбилась в її очах, коли вона йшла, схвилювала мене і довела до розпачу. Раніше Маріка ніколи й словом не прохплювалася про себе, і я дуже рідко говорив з нею.

Хоч було ще рано, я повернувся до садиби. Мені навіть здалося, що ліс утратив свою приналежність.

Дома мене зустрів розлючений Мануель:
— До дідька! Що ти собі думаєш? Тепер, коли на порозі весна, не маєш нічого іншого робити, як бігати в ліс?

Він покликав мене до себе в дровітню, де набивав обручі на балію, яка матері була потрібна до весняного прання. Раніше він не хотів силувати мене до роботи, сказав Мануель, бо думав, що я сам зрозумію, що людина живе не лише для того, щоб вештатися по лісі. Та, видно, я цього ніяк не хочу взяти до тями.

— Мені тут рук не стає, товчуся з ранку до вечора, а що ти робиш? — вів далі він, вставляючи заклепку в обруч. — Не берешся й за холодну воду. Але тепер я тобі вже не дам більше байдикувати. До ярмарку у Варі залишилось три тижні. А влітку поїдемо до Норвегії, купимо кінського волосу — побачиш, який він там, у Норвегії, до біса дешевий... Та не бійся, це я лиш так жартую...

Настрій у Мануеля змінився, як тільки мова зайшла про ярмаркові виїзди, і він радісно усміхнувся до мене. Але йому справді в ті дні була потрібна моя допомога, і він таки дотримав свого слова — поклав край моєму байдикуванню.

Щоб спорядитися до ярмарку, ми мали багато дечого ще зробити. Ложок та ополоників було вже настругано вдосталь, і батогів теж наплетено, але ще треба нарізати березового гілля та нав'язати вибивачок.

Тепер береза саме пускає сік, і з гілок легко здирати кору. Ялівце теж зараз добрий на вибивачки. Хоч звідки мені це знати.

— Треба бути мандрівною людиною, щоб збагнути це, а ти ж не нашого роду, — казав Мануель. — Та я можу тебе навчити, коли хочеш. А тепер підемо й принесемо гілля. Балія тече, але з цим уже стара сама впорається. Я не маю часу доглянути всього, і так повно роботи...

Мануель викотив балію з дровітні і поставив під хатою. Взявши ножі, ми пішли в зарості за город. Мануель не гаючись почав різати березове віття і здирати з нього кору; потім узявся до ялівцю на узліссі. Водночас він показував мені, які гіллячки треба вибирати, і розповідав далі про свої плани на літо. Йому замало було ярмарків; він хотів у базарні дні завертати ще й до різних Вестер'єтландських міст, містечок та великих сіл у Вермланді, коли ми вирушимо до Норвегії по кінський волос.

Він жалівся, що тепер завжди голодний, і шкодував, що мати не може більше ходити в суботу до міста жебрати. Сам Мануель ось уже кілька тижнів не мав часу вибратися до міста. Мені здавалось, що він схуд, та й сам він казав, що охляв і почувається недобре.

— Маріка щойно подалася кудись. Вона теж була в лісі, як і ти, — сказав Мануель і

спитав, чи я не зустрів, бува, її. — Тепер десь із тиждень не з'явиться. Вона дуже моторна в таку пору року і бігає за кожним, як коза. Такі всі жінки, не забувай цього, якщо колись захочеш женитися. Маріки довго не буде, ось побачиш, та це й краще, менше треба їжі...

Я стояв над кущем ялівцю і вибирав кращі гіллячки. Звістка про те, що Маріки немає дома, чомусь засмутила мене. Раніше мені було байдуже, вдома вона чи ні, а тепер хотілося, щоб вона була тут.

В наступні дні Мануель часто говорив про сестру, і щоразу, коли він називав її ім'я, я відчував, що мені її неvistачає. Після нашої зустрічі біля розваленної хати мені здавалось, що ми стали близькі одне одному, я розумів її, а вона мене. Я уявляв собі, як зрадію, коли вона вернеться, і мені було приємно тужити за кимось.

— Якого ти чорта ходиш, як сновида? Про що ти думаєш, га? — не раз питав Мануель. — Тиняєшся сам не свій. Чи не жінка запала тобі в душу?

Ми сиділи на осонні перед стайнею, обдирали кору з гілок і плели вибивачки. Мануель робив своє діло спритно, я теж більшменш навчився плести. Від кори з обструганих березових та ялівцевих гіллячок здіймався запашний терпкий дух, плести вибивачки було легко, не доводилось напружуватися. Та все одно ця робота не подобалась мені, і як ніколи хотілося піти геть.

Маріка вернулася швидше, ніж думав Мануель. Я зустрів її байдуже, як завжди, і не відчував тієї радості, яку сподівався відчувати, коли побачу її.

Опівдні я вирушив до лісу, але не пішов до розваленної хати. Що Мануель подумає, ніби я уникаю роботи, було мені байдуже, так само мене не турбувало, що він скаже, коли я повернусь додому. Я ходив уздовж потічка і повернувся до садиби аж увечері.

Мануель сидів на канапі насуплений, лютий, та я не зважав на те — хай собі сердиться, скільки йому влізе.

На другий день я теж не лишився в'язати мітли, а знову пішов у ліс. Однак лісова тиша не давала мені більше задоволення, і я не міг спекатися думки, яка з'явилась у мене, відкопи повернулася Маріка: що я не маю нікого, ані єдиної людини, до котрої в мене було б якесь почуття.

Опріч як з дідом, я ні з ким у світі не мав зв'язку ось уже протягом багатьох років. Хоч скільки я вертався назад думкою, лише до діда я відчував справжню ніжність.

Під час служби в армії я захоплювався різними дівчатами, а підлітком дуже залежав від Еміля Релігса, та все те давно вже минуло. Я ніколи не почував синівської чи братньої любові і ні з ким з товаришів, що

їх мав за останні роки, довго не приятелював.

У світі моїх почуттів слово «дружба» існувало лише як поняття. Сам я нікому не був другом, а тих, що пропонували мені свою дружбу, відштовхував. Хоч я був надміру вразливий, але водночас і байдужий, довше, як на якусь часинку, мене ніщо не зворушувало.

Отак воно було. І я мусив піти звідси геть — до чогось нового. Не тільки щоб покинути Мануеля та циганську садибу. Передусім я повинен був утекти від беззмистовості життя. Від такого становища, коли не маєш за що міцно вцепитися і не маєш для чого жити.

Хіба не відразу до всього і облудна байдужість, серед якої я жив останні роки, вбили чи, принаймні, уже докінчують вбивати мою душу?

Якось уранці я відчув себе готовим у дорогу. Сьогодні або ніколи!

На мій подив, Мануель не дуже стримував мене. Того ранку я вийшов на подвір'я одягнений у свій святковий костюм, який Мануель уже давно витяг із шафи на кухні і повісив на стіну в комірчині. Від того я відчув себе бадьорішим, і світ видався мені гарним і принадним.

На мій гною біля стайні підстрибували дві сороки, білі латки на них блищали, ніби щойно випрані. На смереку опустилась ворона з гілочкою в дзьобі. Коло хати дзижчали мухи, над бур'яном на подвір'ї кружляв у пошуках їжі джміль, жовтий метелик марно силкувався залетіти до хати крізь зачинене вікно.

Я зупинився біля Мануеля і сказав, що вирішив піти геть, бо не маю охоти їздити по ярмарках. Мануель, що стругав зачички до хомутів, на мої слова тільки похмуро скривився. Потім відклав ножа і зачичку, подав мені руку і буркнув, що, може, це й краще.

— Роби, як знаєш, — сказав він. — Поїду й без тебе ярмаркувати, досі ж їздив сам.

Більше не було що казати — Мануель знову взявся до зачичок.

Я зайшов до кімнатки, забрав свої речі, а тоді заглянув до кухні — попрощатися з старою циганкою. Вона побажала мені щасливої дороги і попросила не гніватись за те, що часто сердилась на мене. Коли я знову вийшов на подвір'я, Мануеля там не було.

Маріки й дітей я не бачив цілий ранок, але тепер почув її пісню в лісі. Вона співала про розбиті мрії, понівечену молодість, самотні роки каяття і жорстокий світ.

У коліях від коліс блищала вода, осики над яром вивісили довгі сережки. Повітря

було напоєне запахом прілого листя, сухої трави й затхлої води з калюж. Небо було чисте, ані вітерця. Десь довбав дерево дятел, а з-поміж березового віття визирнула білка. На кущах шипшини цвірінькали горобці, з рудого горбочка над картопляною ямою за першим поворотом дороги знялася зграйка галок.

Там кінчався ліс і стелилася рівнина. На нивах чорніли лискучі борозни. На одному подвір'ї на палиці метлявся прапорець.

Я йшов спочатку помалу, потім прискорив крок — мерщій звідси. Не тому, що я передчував, що мандрівка, яку я почав того дня, буде вирішальною для мене і зовсім інакшою, ніж дотеперішнє бурлакування.

Я просто був у доброму гуморі, і мені було цікаво, що я зустріну на своєму шляху.

ДІТТЕ—ДИТЯ ЛЮДСЬКЕ

Ніколи ще озеро Веттерн не було таке гарне, як того травневого дня.

З пагорбів над Дункегаллою я бачив Існенчепінг і всю місцевість за ним аж до Гускварни й Гренни. День був сонячний і теплий. Веттерн блищав, немов у казці. Я згадав, що старий циган із Шугерадсбюгдена розповідав мені про різні озера, а з Веттерном він пов'язував всілякі дива.

Веттерн не має дна, твердив старий, і з'єднується із швейцарськими альпійськими озерами. А чом би й ні? Я ніколи не бачив жодного альпійського озера, проте охоче вірив, що Веттерн з'єднаний з ними. Чарівне озеро, що його таємничу глибину ніхто ще не виміряв і не сягнув її.

Вигляд озера мене полонив. Я сидів при дорозі й відпочивав. Я був стомлений, у поганому гуморі і не мав ні до чого бажання. Однак, цю мить я намагався забути свої турботи, а їх з'явилося в мене дуже багато, відколи я пішов од Мануеля.

Байдужість до всього і відносна осілість минулої осені та зими, те, що не треба було вечорами турбуватися про ночівлю, а вдень про їжу, зробила мене майже таким самим безпорадним, яким я був на початку свого бурлакування. Мені було страшно знову принижуватись і жебрати.

Селяни у Вестер'єтланді, через який я проходив, своєю неприязню перевершили всіх, з ким мені доводилось зустрічатися

за свої бездомні роки. Та й у містах та робітничих селищах, куди я завертав, мене часто зустрічали вороже.

— Ні. Не маємо що дати.

Часто випадали дощові дні й холодні ночі — і тоді я до ранку ніде не зупинявся. Цієї пори оборони стояли здебільшого порожні і не могли захистити від холоду, а клуні при дорогах усі без винятку були зачинені на засув і замкнені. Стіжків сіна на полях, як улітку, теж, звісно, не було, а проситися на ніч до хати я навіть не пробував.

Я сидів і примруженими очима дивився на блискучу поверхню Веттерна. Яке мене чекає літо? Оптимізм, що надихав мене, коли я йшов від Мануеля, давно розвіявся. Я був розгублений, як і колись давно.

За зиму безробіття трохи зменшилось, частина старших бродяг знову повернулася на свої місця біля машин, зате молоді, що не мала фаху, ставало тяжче й тяжче, терпіння, здавалось, вже досягало своєї останньої межі. Мої однолітки, яких я багато зустрічав після того, як покинув циганів, мали понурий настрій. І мене з кожним днем теж дедалі більше опановувала безнадія. Моїм сподіванням на те, що я житиму в злагоді з самим собою і знайду якесь призначення в житті, очевидно, не судилося

здійснитись. Я хотів якось сколихнути себе, стати кимось іншим, ніж був досі. Але не спроможний був того зробити.

Ні. Життя того чудового дня більше не здавалося мені милосердним.

Мої роздуми перебив чийсь кашель, і я обернувся вражений. За канавою з куща з'явилася скуйовджена хлоп'яча голова, потім худе смагляве лице з великими чорними здивованими очима. Хлопець підвівся й спитав, чи можна перебратися до мене. Це був циган років сімнадцяти-вісімнадцяти, худий, довгов'язий, одягнений у лахміття.

В одній руці він тримав книжку.

— Здоров, мене звуть Міко, — сказав він. — Я циган. Живу з циганами, що стали табором біля Сандарне. Але зжитися з ними не можу. Дуже мені сумно. Хочеш мати товариша? Як тебе звати і хто ти?

— Звусь я Юнатаном, а сам — бродяга, — відповів я. — Здоров, Міко. Якщо хочеш, то сідай.

Він перестрибнув через канаву, закурив і сів біля мене, поклавши на коліна книжку. Я зиркнув на заголовок: Андерсен Нексе, «Дітте— дитя людське», книжка датська і на вигляд досить нова.

Циганчук спитав, чи не маю я бажання купити книжку, і не встиг я відповісти, як

він заявив, що дарує її мені. Сам він читати не вмів, а звідки в нього книга — не хотів сказати. Він знай твердив, що не може зжитися з своїм табором і понад усе бажає покинути циганив.

Я, мабуть, одразу сподобався йому, і він попросив попередити його, коли я залишатиму Ієнчепінг. Якщо я хочу мати його за товариша, то він залюбки піде зі мною куди завгодно.

Дні він звичайно просиджує на березі цього озера, за Сандарне. Тож я можу легко знайти його і повинен пообіцяти, що зроблю це. А може, я захочу піти з ним зараз до табору? Міко сам боїться йти додому, але зі мною йому буде легше.

Він почав просити мене й пожвавішав. Чи не хочу я стати його другом? Він би так хотів приятелювати зі мною!

Чому нам не триматися разом?

— Міко ніколи не мав друга. Міко завжди був самотній, — мовив він. — Міко ніде не почуває себе вдома. Він табірний циган. Табірні цигани не мають осель, тільки намети, і переїздить з місця на місце.

Ми пішли дорогою через Дункегаллу повз станцію Стургатан у напрямку Сандарне. Зустрічні позирали на нас, і я зрозумів, що мене вони теж вважають за цигана. Власне, в Сандарне я не мав що робити. Але Міко мені дуже сподобався, тож я й пішов з ним.

Його відданість, що її він став виявляти з самого початку, якимось зміцнювала мене, мені треба було мати когось поряд. Весь той час, відколи я покинув Мануеля, я не мав товариства, і мене вже гнітила самотність. Я відчував потребу говорити до когось і тепер міг її вдовольнити.

Циганський табір зустрів мене строкастістю, відомою мені з інших таборів, що їх я бачив під час моїх мандрів. Посеред моріжка здіймалося велике шатро, оточене з усіх боків розхлябаними возами з халабудами, довкола яких товклися напівголі діти. Перед шатром стояв схожий на патріарха дід з бородою, що викликала до себе повагу, із золотими сережками у вухах, у чорній атласній куртці, чорних вишиваних штанях та чорних чоботях.

Побачивши Міко й мене, він покликав нас до себе.

— Де тебе носить цілими днями? Ти тільки й знаєш, що ганяти десь. Ніколи нічого не робиш, ніколи немає тебе під рукою, все ганяєш. Ні, немає з тебе, бовдуре, ніякої користі. Навіть їжі на тебе шкода. Ледащо!..

Міко зіщулювався від цих слів і, немов перепрошуючи, позирав на мене. Старий циган здвигнув плечима, повернувся і зник у шатрі.

Міко пояснив мені, що то їхній отаман; він добрий, але дотримується твердого порядку й суворо виховує циганів. Старий пильнував, щоб усі робили своє діло, а для Міко це важко, скаржився він. Міко не має хисту до коней і не любить красти та жебрати, на що інші циганські хлопці такі мастаки.

Він найбільше хотів би вирости в звичайному селі, бути осілим, мати роботу і жити собі в спокої.

Діти, що галасували біля возів, збіглися й оточили мене. Старші кричали одне поперед одного, що хочуть мені поворожити — хай я тільки покладу їм на долоню монету і буду знати, що мене чекає. Міко гримнув на них, і вони гуртом накинулись на нього й зняли на глум, що він нездатний заробити собі на хліб. Менші діти, що стояли кружком, ссали пальці і не зводили з мене очей. На лузі, за возами, двоє старших циганів пасли коні. Один пастух щось гукнув дітям, і ті наввипередки помчали на луг.

Пастух витяг з-під куртки торбину і почав витрушувати з неї яблука. Діти жадібно накинулись на них. Вони штовхали одне одного, билися, плакали, верещали.

Навпростець повз шатро до нас ішли дві молодичі у барвистому одязі, з золотими сережками й блискучими каблучками, і звабливо всміхалися до мене. Міко сказав їм щось своєю мовою, і усмішки зникли з їхніх щойно таких улесливих облич. Так само подіяли його слова і на кількох потворних старих циганок, що зразу після того заспішили до нас.

Міко пригнічено глянув на мене й пояснив:

— Їм аби тільки поворожити, аби одержати гроші, гроші. Коли я сказав, що ти їх не маєш, вони одразу перестали цікавитися тобою. Тільки й думають що про гроші...

Я відповів, що не розумію, чому цигани не повинні думати про гроші. Гроші — це єдине, з чим рахуються в цілому світі — і осілі люди, й безробітні, і я — геть усі. Якби в мене були гроші, міркував я, хіба б я так поневірявся і підлещувався до людей, як остання тварюка. Якби я мав гроші, то міг би купити все, навіть прихильність отих молодих циганок. Вони були вродливі, і я стежив за ними жадібними очима. Міко здвигнув плечима.

— Не думай про дівчат, про циганських дівчат, — мовив він. — Циганки не такі, як інші дівчата. Вони тримаються тільки циганів...

Потім він сказав, що коли я згоден піти з ним до озера, він покаже мені, де любить

сидіти вдень. Ми покинули табір. Я знав, що Міко казав правду про циганських дівчат. Та хіба я не можу пристати до циганів, жити з ними і бути таким, як вони? Я спускався з Міко до берега і думав, що, власне, тільки життя з циганами й підходить мені. Серед них, певне, я почував би себе вдоволеним і влився б у громаду, чого досі зі мною ніколи не було.

Міко сів на лавку над водою і я поряд нього. Попереду виднівся острів Вісінгсе, осяяний сонцем, а далеко на обрії мерехтіла Гренна.

Мікові треба було повертатись до табору. Він пішов, узявши з мене обіцянку, що ми скоро зустрінемося. Хлопець був сумний і казав, що почуватиметься нещасним, якщо я обдурю його і більше не прийду.

Я ще трохи посидів, дослухаючись до гамору в циганському таборі і клекоту хвиль, що напливали на берег. Сади навколо хат у Сандарне відцвіли, і тільки вздовж вулиць та в сквериках ще доцвітали. Я глянув на дорогу, що вилася по східному березі Веттерна. Нею я за кілька днів знову піду звідси. Може, найкраще буде податися назад у гірничу округу? Тепер і там стало тяжче, але принаймні хоч матиму спокій.

Сонце сідало, стало холодніше, тому я підвівся й рушив до міста. Я раніше двічі був у Іенчепінзі. Місто мені подобалося, і якби я мав роботу, то, мабуть, і залишився б тут. Дорогою я згадав, що два тижні тому послав дідові листа, зазначивши зворотню адресу — Іенчепінг, до запитання. Живучи в Мануеля, я не написав дідові ані рядка і тепер каявся. Хтозна, як він це сприйняв.

Я пішов на пошту й спитав листа. І справді там чекав на мене лист.

Адреса була написана не дідовою рукою, і я, передчуваючи недобре, розірвав конверта. Лист був короткий: у ньому повідомлялося, що дід у лікарні в місті. Його мучила подагра, а, може, й ішіас, і лікар вважав, що дідові найкраще лягти в лікарню.

Лист писала дідова сусідка, що доглядала тепер його хату, годувала корову, курей і кішку. Дідові ніщо не загрожує, навіть, коли доведеться й довше полежати в лікарні, писала жінка. Ідеться до літа, а як добре потеплішає, подагра його відпустить.

А взагалі, дід такий, як і був. З Америки надходять самі лише добрі новини. Маргарета й Софія живуть щасливо з своїми чоловіками, Юганові теж страшенно поталанило. Він працює на будівництві у Ванкувері і заробляє великі гроші. Проте в Шта-

тах теж не всім солодко, як пишуть мої тітки.

Безробітних повно, багато великих фабрик позакривано. Там, видно, так само добре, зауважувала сусідка, як і в нас.

Про Марію, мою матір, як звичайно, в листі не було ні слова.

«Ми в селі й досі не відчуваємо безробіття, — писала стара. — Але в місті та й взагалі скрізь, кажуть, дуже скрутно. А як тобі живеться? Я чула, що не дуже солодко, відколи ти покинув армію».

Вона чула...

Читаючи ті недоладні рядки, я знову відчув гіркоту. Я немов бачив село, дідову хату і чув, як люди шепочуться про мене.

Я вийшов з пошти, подер листа на дрібні клаптики й пустив за вітром. Мені здалося, що на кожному кроці життя підставляє мені ногу. Труднощі за труднощами. Здебільшого з моєї власної вини — це правда. Та що я можу вдіяти? Дома знають, напевне, все. Може, то й краще, що мені нічого таїти, коли б я повернувся в село.

А чому б мені й не повернутися?

Дід хворий, і я йому потрібний. Він, правда, й чути про таке не хотів, коли я запропонував йому це, як був ще в армії. Але тепер це мій обов'язок. Хай собі дід каже, що хоче.

Та думка запалила мене, однак лиш на якусь мить. То був якийсь обов'язок, мета. Та відразу ж прийшов сумнів — що я робитиму в селі? Так само, як я не мав ніякого призначення в світі, я був непотрібний і в селі дідові. Для нього я став би тільки тягарем, завжди нагадував би йому, що з мене могло б вийти, якби я шанувався в школі, і що сталося після того, як я пішов таким шляхом.

Пригнічений, замислений, я зійшов униз вулицею і сів на східцях біля одного будинку на Естраторгеті. Ні, я не можу повернутися додому, бо не маю домівки. Дід живе спокійніше без мене, а радощів я йому ніколи ніяких не принесу. Нехай собі тішиться Маргаретою й Софією, моїми тітками. І Юганом — братом моєї матері, що живе в Штатах. Я для діда той, кого він волів би зовсім забути, так само, як, мабуть, хотів забути Марію — мою матір.

Повз мене проходили люди, вечірнє сонце освітлювало фронти й дахи будинків. Під пахвою в мене була книжка, подарована Міко. Я почав гортати її. Книжка зацікавила мене, і я поклав собі негайно ж прочитати її. В кишені я мав кілька крон і міг заплатити за ночівлю. А вранці піду далі.

На північ? Куди завгодно.

Позіхаючи, я підвівся. На північ? Вранці

ж і вирушу. Хоч я не був цього цілком певний.

Того вечора я ступив кілька несміливих кроків на довгий дорозі до самого себе.

Я зупинився на ночівлю у заїзді на Смегатан в тому районі Іенчепінга, який нагадував мені Старе місто в Стокгольмі і Норстад у Гетеборзі. В кімнаті було четверо ліжок, але, на мій подив, троє з них так і лишились незайняті. Я ліг рано, узяв книжку й почав читати.

І сталося щось незвичайне.

Роман відкрив мені новий світ, бідний, і водночас такий багатий, що змусив мене забути себе самого. Я був богусланець і тому читав по-датському легко, хоч і не розумів деяких слів та висловів. У книзі зображено людей, яких я знав, і середовище, що було близьке мені. Найбільше зачарувала мене мова. Такої книги я ще ніколи не читав. Усе в ній було щире й просте. Дещо в романі шокувало мене своєю відвертістю, а дещо здавалось відразним. Але роман захопив мене, і я не міг одірватися від нього. Коли я дочитав книжку, був уже ранок.

Кріз щілини в шторах пробилось сонце, на вулицях уже відчинялись крамниці. Я встав, одягся й пішов до кав'ярні на Естреторгет. Я не переставав думати про те, що вичитав уночі. П'ючи каву, я повторював речення, які запам'ятав. Мені було радісно думати про книгу і про те, що вона моя. Але нічне читання також роз'ятрило мене і збило з пантелику. Що я знав про книги? І що досі читав? Я згадав імена авторів у шкільній бібліотеці сізьської школи: Руна¹, Марія Кореллі², Ернест Цан³. Усі ті книги — а їх було дуже мало — я читав ще в шкільні роки. Життя в них було шляхетне й чисте, з відтінком побожності.

Дійсність чи фальшива підробка? Навіщо й питати?

За роки свого бурлакування я сам доволі пережив усього, щоб мати змогу відрізнити правдиве, непідроблене — хай навіть воно буде брудне й відразне — від фальшивого, що через те мусить огортатися покровом позолоченого лицемірства. Відтепер я хочу навчитись пізнавати твори, що зображують дійсність як вона є, без прикрас. Я здогадувався, що зустріч із «Дітте — дітям людським» матиме значення, якого я ще не міг збагнути, і я вирішив, що спробую познайомитися із авторами, які пишуть правдиві книжки.

Коли я вийшов з кав'ярні, то побачив у вітрині букіністичної крамнички книгу Горь-

кого «Мої університети». Я зайшов і купив її за одну крону, хоч то були для мене великі гроші. Про Горького я знав тільки те, що він росіянин, і, як я десь випадково вичитав, належить до письменників, котрих називають пролетарськими; я здогадувався, що самому йому довелося досить-таки скрутно і що він побачив суспільство знизу, тому вважав, що такого автора треба прочитати й пізнати.

Цілий день я лежав на березі озера поблизу Сандарне і читав уголос Горького: захоплено, з радістю, зворушено і з жалем — залежно від того, як мінялися події. Поряд лежав циганчук Міко й стежив за мною блискучими очима. Часом він скрикував, коли картина в книзі нагадувала йому те, про що, було, розповідали найстаріші цигани, які походили з берегів Чорного моря. Часто він перебивав мене, аби ще раз сказати про своє бажання попливти зі мною цим озером і пошукати десь відлюдного острівця, де б ми могли осісти далеко від його родичів, від табірної і міської метушні.

Він був страшенно вразливий і глибоко переживав те, про що я читав. Часом він затуляв руками обличчя, немов у великому розпачі, і казав, що я мушу навчити його читати, щоб він сам міг розуміти, що пишеться в книгах. Та найбільше він хотів, щоб я узяв його з собою в мандри. Він не уявляв, як далі житиме без мене, і вимагав обіцянки, що я назавжди стану його другом.

— Міко любить тебе... а ти спробуй полюбити Міко. Ти дозволиш Міко піти з тобою, коли вирушатимеш? Не покинеш Міко тут?..

Час минав, і коли я дочитав книгу й попрощався з Міко, був уже вечір. Я не їв цілий день, але не відчував голоду; те, що я був обідраний, неохайний і нестрижений, теж мало турбувало мене.

Мої труднощі і все, що мене оточувало, здавались дріб'язковими. Перед очима в мене поставала могутня галерея образів із «Моїх університетів»; те, що я пережив, стало моїм щастям і здобутком. Я хотів читати й писати книги, що пахнуть тяжкою працею, гіркотою та ненавистю і водночас надихають упевненістю та вірою в майбутнє, показують маленьких і знедолених, зображують дійсність такою, як вона є.

Увечері допізна я знову читав «Мої університети». Тепер уже повільно, роздумуючи. Часто я губився, коли міркував, який довгий і тяжкий шлях маю пройти, доки зможу викласти свої думки на папері.

Я заснув із книгою в руці і моя остання

¹ Руна — псевдонім популярної на початку XX. ст. шведської письменниці Елізабет Бесков (1870—1928).

² Кореллі Марія (1864—1924) — англійська повістярка надзвичайно плодотворна, твори її не мають літературної вартості.

³ Цан Ернест (1867—1952) — швейцарський письменник, відомий повістями на біблійні та казкові сюжети.

думка була про завтрашній ранок. Завтра я повинен читати далі. Але звідки брати книги?

Як бродяга без постійної адреси, я не міг брати книжок додому з міської бібліотеки. Проте все-таки другого ранку, як тільки її відчинили, я пішов туди й почав перебирати книжки на полицях. Але я майже нічого не знав ані про письменників, ані про їхні твори і зовсім розгубився, не уявляючи собі, до чого взятися.

Врешті я спинився на «Гравцеві» Достоевського. Я зайшов до читального залу, розгорнув книгу і сидів над нею, аж поки бібліотеку зачинили на обід. Коли надвечір її знову відчинили, я чекав уже на східцях і читав далі до самої ночі.

Два наступні тижні я просидів у бібліотеці, далекий від свого буденного життя. Я цілими днями читав або шукав нових авторів. «Голод» Гамсуна¹, «Чудовий божий світ» Мартіна Коха², «Тарас Бульба» Гоголя.

Яскраві гоголівські картини зачарували мене. «Голод» здався мені чималою мірою перебільшенням. Насамперед той епізод, де герой віддав у заставу гудзики. Та після того, як я прочитав ще «Беноні», «Розу» і «Під осінніми зорями», Гамсун назавжди полонив моє серце.

Романи Гамсуна знову оживили в моїй пам'яті ті дні, коли я влітку кілька років тому мандрував на «Північному сьйві» до Тромсе, Гарстада і Гаммерфеста. Мова цього письменника давала насолоду. Мені його стиль нагадував мову сільських оповідачів, яких я чув у дитинстві. Я часто задля розваги навіть пробував «перекладати» його назад на норвезьку, і справлявся з цим досить легко. Мені ще ніколи норвезька мова не здавалась такою близькою до північно-богусландської говірки, як тоді, коли я читав «Жінки біля колодязя» і «Містечко Сегельфос» — романи, що їх я теж знайшов у бібліотеці.

Ті два тижні в Іенчепінзі були найдивовижнішими в усьому моєму житті.

Опівдні, коли бібліотеку зачиняли, та пізно ввечері мені доводилось ходити жебрати на їжу й ночівлю. Але я більше не страждав від привинження і не звертав уваги, що хтось ставився до мене поблажливо чи говорив неприємні слова. Роздвоєність у моїй душі дійшла, здавалось, своєї найвищої межі. Жебрак був одна особа, а шукач книг і письменників — зовсім інша. Перша була мені абсолютно байдужа, і я не від-

чував сорому за її вчинки, а друга — це був я сам — цілком заволоділа мною.

Думки мої були далеко-далеко, їх нітрохи не цікавили чадні сходи, скупі господині, глузливі діти чи буркотливі господарі. Все це стосувалось жебрака — а його життя не було моїм.

Якось увечері я побачив у букініста на Естраторгет роман Ептона Сінклера «Король-вугілля». Вона коштувала крону, як і «Мої університети», і хоч я знав, що залишусь без ночівлі, все-таки зайшов і купив її. В заїзді на Смеєгатам ліжко коштувало дві крони, а після того, як я придбав книгу, в мене залишилась тільки одна.

Я зайшов до кав'ярні, випив чашку кави і купив кілька сигарет; коли я виходив звідти, то не мав уже ані ере.

Ночувати я пішов під накриття на березі Веттерна, де стояли човни. Там я трохи поспав, хоч і часто прокидався від холоду. Коли зійшло сонце, я викупався, потім вибрав собі спокійне місце, простягся на траві, з якої ще не спала роса, і розгорнув книгу.

Світило сонце, щебетали пташки. Вузькою колійкою з Іенчепінга до Густаварни пішов перший ранковий поїзд. У Сандарне з деяких будинків чоловіки виходили на роботу, а біля інших сім'ї пили на веранді або в альтанках вранішню каву.

За якийсь час з'явився Міко. Побачивши мене, він страшенно зрадів, але почав гірко докоряти, що останні тижні я не навідувався до озера.

Я привітався і став читати далі. Він слухняно сів поряд зі мною.

— Міко любить тебе. Міко не хоче бути в циганів. Міко хоче з тобою, — жалівся він.

Я цитнув на нього й почав читати вголос. Хлопець слухав, як завжди, з великою цікавістю. Інколи він схоплювався на ноги і простягав до неба руки, повторюючи, що мусить піти геть від своїх родичів. Тільки я один йому дорогий, і він хоче надалі бути зі мною разом. Він благав не зрадити його, ці два тижні він був такий нещасний, що не бачив мене.

Я повинен подбати про нього: навчити його читати і допомогти стати шведом.

Я опустил книгу і відповів йому щось непевне. Думками я полинув у пережиті роки. Те, що я останніми тижнями прочитав, повело мене трохи вперед. Мені здавалось, що моє життя набирає змісту, і я більше не лякався майбутнього. Пора бездомного бурлакування, служба в армії — порожні роки в моєму житті, але навіть вони мали своє значення, були зв'язані з моєю майбутньою долею.

— Ні, Міко, — сказав я і підвівся. — Ме-

¹ Гамсун Кнут (1859—1952) — норвезький письменник, прийняті глибоким психологізмом романи якого набули великої популярності. Пізніше перейшов на реакційні позиції.

² Кох Мартін (1882—1940) — шведський письменник, відомий повістями та романами з життя пролетаріату.

ні дуже шкода, але я не можу взяти тебе з собою. Розумієш, я мушу щось здійснити, а тому повинен бути самотній. Я люблю тебе, та нічого не вдієш, ми мусимо розлучитися. Ти, напевне, зустрінеш когось іншого, хто захоче потоваришувати з тобою. Я зараз же йду звідси. Бажаю тобі щастя.

Я стояв і водив по обкладинці книги пером, яке завжди тримав у руці, коли читав, щоб позначати діалоги чи уривки, до яких хотів потім вернутися, або які мене особливо вразили. Міко теж підвівся. Обличчя його було сумне, а на очах виступили сльози.

— Міко теж завжди був самотній,— тихо промовив він. — Я йду... Ти хочеш бути сам. Я розумію, але мені прикро, дуже прикро... Проте я йду...

Він пішов, а я здивовано глянув на слова, які мимоволі вивів на обкладинці великими синіми літерами: «Einmal kommt der Tag»..

Якось восени, три роки по тому, я зайшов до під'їзду на Шельгордгатан у Старому місті в Стокгольмі. Під пахвою я обережно тримав свій рукопис. Я нічого не знав про видавців та видавництва і не мав уявлення, до кого мені звернутися. Але я почувався щасливим та вдоволеним, і мені здавалось, що життя моє набуло сенсу.

Рукопис я назвав «Життя бурлаки». Наступної весни книга вийшла друком.

З шведської переклала Ольга СЕНЮК
